

ІСТОРІЇ
ФІЛОСОФСЬКОЇ
ДУМКИ
НА УКРАЇНІ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

**З ІСТОРІЇ
ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ
НА УКРАЇНІ**

КНІВ — 1965

Збірник присвячений важливим питанням історії розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні за роки Радянської влади. У ньому досліджуються актуальні проблеми розвитку діалектичного та історичного матеріалізму, природознавства, етики і естетики, історії філософії, висвітлюється боротьба українських радянських філософів і вчених за утвердження і розвиток на Україні філософії марксизму.

Розрахований на студентів, викладачів вузів та наукових працівників і всіх тих, хто цікавиться історією філософії на Україні.

Редакційна колегія:

В. Ю. Євдокименко (відповідальний редактор), І. П. Головаха, В. І. Губенко, В. С. Дмитриченко, І. В. Іваньо, М. М. Олексюк, О. П. Павелко.

**Из истории философской мысли на Украине
(На украинском языке)**

*Друкується за постановою вченої ради Інституту філософії
Академії наук УРСР*

Редактор В. М. Борякін
Художній редактор І. П. Антонюк
Оформлення художника С. М. Габовича
Технічний редактор Б. М. Кричевська
Коректор Л. П. Блажевич

БФ 05378. Зам. № 1376. Вид. № 250. Тираж 860. Формат паперу 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 6. Умовн. друк. аркушів 10,08. Обліково-видавн. аркушів 10,54. Підписано до друку 31/VIII 1965 р. Ціна 63 коп. Т. п. 1965 р., поз. 3.

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі, Львів, Стефаніка, 11.
Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

**КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ
В БОРОТЬБІ ЗА УТВЕРДЖЕННЯ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ
НА УКРАЇНІ у 20-ті РОКИ**

Комуністична партія Радянського Союзу — авангард радянського народу, розум, честь і совість нашої епохи.

Вона виступила натхненником і керівником Великої Жовтневої соціалістичної революції, організатором першої у світі держави робітників і селян. У Програмі КПРС сказано: «Комуністична партія, яка об'єднує в своїх рядах найпередовіших представників робітничого класу, всіх трудящих, тісно зв'язана з масами, користується безмежним авторитетом у народі, володіє знанням законів розвитку суспільства, забезпечує правильне керівництво всією роботою по будівництву комунізму, надає їй організованого, планомірного, науково обгрунтованого характеру»¹.

Могутньою ідейною зброєю Комуністичної партії є непереможне вчення марксизму-ленінізму. Створений К. Марксом і Ф. Енгельсом науковий світогляд пролетаріату знайшов свій дальший творчий розвиток у геніальних працях В. І. Леніна, в рішеннях і постановах з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу і її тероретичного штабу — Центрального Комітету КПРС.

Створена у 1918 році на основі об'єднання більшовицьких організацій на Україні, Комуністична партія України є одним з бойових загонів КПРС.

Величезну роль у боротьбі за утвердження і розвиток марксистсько-ленінського світогляду на Україні відіграла Комуністична партія України у 20-ті роки, у

¹ «Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962, стор. 400.

період переходу нашої країни від капіталізму до соціалізму.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції викликала шалену лють у скинутих народом експлуататорських класів. Боротьба проти молодого Радянської держави велася усіма засобами — починаючи від збройного опору і кінчаючи спробами підірвати основи марксистсько-ленінського вчення. Тому, визначаючи основні завдання нової, робітничо-селянської влади у перехідний період від капіталізму до соціалізму, В. І. Ленін підкреслював, що «диктатура пролетаріату є запекла боротьба, кривава і безкровна, насильствена і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністраторська, проти сил і традицій старого суопільства»². Особливо небезпечним В. І. Ленін вважав опір повалених класів на арені ідеологічної боротьби. Виходячи з цього, партія надавала виняткового значення боротьбі проти буржуазних і дрібнобуржуазних теорій і поглядів, захистові і розвитку марксистсько-ленінської ідеології.

Грунтуючись на марксистсько-ленінському вченні, керуючись рішеннями ЦК КПРС, Комуністична партія України ставила і розв'язувала найактуальніші питання теорії і практики соціалістичного будівництва, спрямовувала діяльність ідеологічних працівників республіки на творчий розвиток діалектичного та історичного матеріалізму, марксистської політичної економії, наукового комунізму, докладала величезних зусиль до впровадження в мільйонні маси трудящих наукового марксистсько-ленінського світогляду, виховувала свідоме ставлення до завдань, які поставали перед народом на різних етапах соціалістичного будівництва.

Резолюції і рішення керівних органів КП України, які відбивають і конкретизують настанови вищих органів партії — з'їздів КПРС і її Центрального Комітету — є конкретною програмою творчої діяльності українських марксистських кадрів, діячів науки і культури, всього українського народу.

Велику роль у партійному і державному будівництві на Україні, в ідейному і культурному житті республіки відіграли видатні партійні і державні діячі — В. П. Затонський, К. І. Квірінг, С. В. Косіор, Д. З. Мануїль-

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

ський, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, Й. Е. Якір, Я. А. Яковлев та ін. Багато уваги приділяли вони теоретичному узагальненню практики соціалістичного будівництва, творчій розробці марксистсько-ленінської теорії про закономірності переходу від капіталізму до соціалізму. Загартовані революціонери-більшовики, віддані партії і народу, вони докладали всіх сил для втілення в життя ідей великого Леніна.

Керуючись настановами ЦК ВКП(б), більшовики України надавали першочергового значення вихованню всіх трудящих у дусі марксизму-ленізму, у дусі відданості ідеям пролетарської революції і соціалізму, ідеям інтернаціоналізму і дружби народів. Уже в перші роки Радянської влади на Україні партійні організації створили широкую мережу партійно-політичних шкіл, гуртків, семінарів. Пізніше були організовані спеціальні марксистсько-ленінські філософські товариства, факультети у вузах, науково-дослідні установи. У 20-х роках у Харкові почали функціонувати Комуністичний університет ім. Артема, Український інститут марксизму-ленізму (УІМЛ), загальнореспубліканські товариства «Спілка воєвничих безвірників» і «Воєвничий матеріаліст України» (пізніше це товариство було перейменоване у «Воєвничий матеріаліст-діалектик»).

У республіці був організований Інститут червоної професури, створена Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), до складу якої входив і інститут філософії.

Велику роль у пропаганді марксистсько-ленінських знань відводила КП України партійній пресі, виданню творів класиків марксизму, хрестоматій і підручників з питань діалектичного та історичного матеріалізму. Журнали «Більшовик України», «Прапор марксизму», «Безвірник», республіканські партійні газети пропагували і роз'яснювали настанови партії, мобілізували трудящих на їх виконання. Надзвичайно велике значення мала постановка партією питання про необхідність глибокого вивчення всіма трудящими нашої країни ленінської теоретичної спадщини. XIII з'їзд РКП(б) (1924 р.) виніс постанови про видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, підкреслив особливе значення для комуністичного виховання трудящих, для ідейного гартування марксист-

ських кадрів видання повного зібрання творів В. І. Леніна. Вся освітня робота, вказується в рішенні XIII з'їзду РКП(б), повинна бути пов'язаною «з основними етапами історії нашої партії у зв'язку з винятковим значенням в ній керівних ідей тов. Леніна»³. Услід за цим IX з'їзд КП(б)У (1925 р.) ставить питання про необхідність у найближчий час видати твори Леніна українською мовою. Усі ці заходи партії діють ової наслідки — марксизм-ленінізм успішно розвивається вшир і вглиб. X з'їзд КП(б)У (1927 р.) відмічає: «Видання наукового марксистського часопису Інститутом марксизму «Прапор марксизму», вихід у світ українського перекладу першого тома «Капіталу» Маркса і перших томів Творів Леніна свідчать про досягнення наукової суспільствознавчої думки на Україні»⁴.

Величезне значення в перші роки Радянської влади мала постановка освітньої і виховної роботи серед молоді. КП України спрямувала діяльність всіх освітніх установ республіки на виховання у молоді наукового світогляду, що ґрунтується на сучасних здобутках природознавства і суспільно-історичної практики, на основі марксистсько-ленінського вчення. X з'їзд КП(б)У (1927 р.) у резолюції «Про завдання культурного будівництва на Україні» поставив перед працівниками народної освіти такі вимоги:

«7. Усунення з усієї народної освіти всіх і всяких наслідків впливу конфесійно-релігійного; побудова всієї системи освіти і всіх методів викладання і навчання на засадах наукового світогляду та матеріалістичного діалектичного методу.

8. Проведення викладу і навчання предметів суопільних, пройнятих марксистсько-ленінською теорією визвольної пролетарської революції, і підготовка на всіх ступенях шкільної системи з учнів свідомих активних громадян пролетарської республіки»⁵.

У світлі цих вимог партійні організації України розгорнули велику роботу по перебудові системи народної освіти і в короткий час досягли значних успіхів.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. К., 1954, стор. 21.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 399.

⁵ Там же, стор. 392.

Неминуше значення для всієї практичної і теоретичної діяльності КП України мають геніальні лєнінські праці радянського періоду «Чергові завдання Радянської влади», «Ще раз про профспілки», «Про характер наших газет», «Тези про виробничу пропаганду», «Про роботу Наркомосу», «Великий почин», «Про значення войовничого матеріалізму» та інші. У цих творах В. І. Лєнін вказував на необхідність творчого розвитку марксистської теорії, тісної ув'язки політичної пропаганди з конкретними питаннями соціалістичного будівництва. Разом з тим В. І. Лєнін підкреслював необхідність вести непримиренну ідеологічну боротьбу проти буржуазного світогляду, виховувати маси в дусі ідей соціалізму і творчого революційного марксизму.

Відзначаючи величезне значення вчення В. І. Лєніна для радянського народу і для всього людства, Д. З. Мануїльський писав: «Лєнін, розвинувши далі вчення Маркса—Енгельса для епохи імперіалізму і пролетарських революцій, розробив питання про монополістичний капіталізм, пролетарську диктатуру, гегемонію пролетаріату в революції, про роль національно-колоніальних революцій, питання про успішне будівництво соціалізму в період пролетарської диктатури, дав світовому пролетаріату досвід першої в світі пролетарської революції і пролетарської диктатури...»⁶

Комуністична партія України спрямовувала зусилля працівників ідеологічного фронту республіки на найбільш актуальні, найбільш злободенні питання теорії, що породжувалися самим життям, практикою соціалістичного будівництва.

До цих питань насамперед належали такі, як корінна відмінність буржуазної і соціалістичної революції, шляхи здійснення соціалістичної революції в одній країні, її рушійні сили, союзники пролетаріату в революції, роль партії у керівництві революційними масами, характер державної влади, закономірності соціалістичного будівництва і т. ін.

Особливу увагу приділяла КП України захистові і утвердженню марксистсько-лєнінського вчення про диктатуру пролетаріату як єдино можливої і найбільш до-

⁶ Д. З. Мануїльський. СССР и мировой пролетариат. М., 1932, стор. 12—13.

цільної форми державної влади при переході від капіталізму до соціалізму в нашій країні.

Уже в рішеннях I з'їзду КП(б)У (1918 р.) було підкреслено, що основним завданням партії є керівництво трудящими в їх боротьбі проти поміщиків і капіталістів «за відновлення *необмеженої влади Рад, як диктатури робітників*, підтриманої найбіднішим селянством України»⁷. «Обстоювання рішуче провадженої диктатури пролетаріату проти диктатури буржуазії... є найголовніше завдання моменту»⁸, — говориться в резолюції III з'їзду КП(б)У (1919 р.). Збройна боротьба на захист диктатури пролетаріату сполучалась з ідейною боротьбою. Необхідно було відстояти ленінське вчення про диктатуру пролетаріату від нападок відкрито контрреволюційних політиків і письменників, а також від різного роду ревізіоністів усередині країни і партії. Тому дальша розробка питання про сутність диктатури пролетаріату, про її форми, завдання і засоби на різних етапах розвитку нашої країни, займає важливе місце як в рішеннях з'їздів КП України, виступах партійних і державних діячів, так і в партійно-політичній пресі, працях українських істориків, філософів, економістів протягом усього перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. При цьому особливо підкреслювалося, що диктатура пролетаріату є якісно новою формою демократії, демократії для більшості населення, що вищим її принципом є союз робітничого класу і селянства.

Питання про взаємовідносини робітничого класу і селянства, про шляхи залучення селянства до соціалістичного будівництва з новою гостротою поставили у зв'язку з прийняттям на X з'їзді партії (1921 р.) непу.

Комуністична партія України сприйняла ленінські вказівки про неп, рішення X з'їзду РКП(б) як керівництво до дії, як директиву, опрямовану на дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Велику увагу питанню про союз робітничого класу і селянства приділили VI (1921 р.) і VII (1923 р.) конференції КП(б)У. КП України дала рішучу відсіч прибічникам трюцькістської опозиції Дашковському, Голубенку, які

⁷ КП України в резолюціях..., стор. 6.

⁸ Там же, стор. 40.

намагались протиставити інтереси робітничого класу і селянства.

У резолюції VII конференції КП(б)У було підкреслено, що міцність диктатури пролетаріату залежить насамперед «від союзних і дружніх відносин між пролетаріатом і селянством. Комуністична партія України з напруженою увагою і величезною чуйністю поставилась до нагадування, зробленого в останніх статтях тов. Леніна, про цю основну умову нашої перемоги»⁹.

Питання про союз робітничого класу і селянства знаходило широке і всебічне висвітлення в українській більшовицькій пресі, у виступах керівників партії і держави. У статті «Нова економічна політика у виробництві» (1921 р.) В. Я. Чубар, аналізуючи відносини між робітничим класом і селянством у період непу, вказував, що «на фоні продуктивних сил взагалі і дрібних виробництв зокрема не повинні бути випущені з уваги основні перспективи... великої промисловості»¹⁰, що лише розвиток останньої дасть змогу по-справжньому піднести сільське господарство. «Поглиблювати революцію, — писав він пізніше, — зміцнювати її завоювання, перебудовувати по-новому світ, перевиховувати багатомільйонне селянство в дусі нового життя ми можемо, виконуючи заповіді Ілліча про єдність партії, про збереження і зміцнення союзу робітників і селян, про залучення широких мас трудящих до державної творчої роботи, про зміцнення братерського союзу всіх націй, що входять у склад СРСР»¹¹.

Велику увагу теоретичній розробці питань про взаємовідносини робітничого класу і селянства в перехідний період приділяв О. Г. Шліхтер. «Гасло союзу міського пролетаря з селянином, — писав він у 1926 році, — це організаційна підвалина Жовтневої революції не тільки в її перші дні, в момент боротьби пролетаріату за владу, а й в роки його господарського будівництва після ліквідації громадянської війни. У цій частині союз з селянством лишився для нашої партії в усі моменти революції єдиною, незмінною директивою»¹².

⁹ КП-України в резолюціях..., стор. 176.

¹⁰ Газ. «Всероссийская кочегарка», 22 квітня 1921 р.

¹¹ В. Я. Чубар. Сьомі роковини спілки робітників і селян. — Зб. «Партія і село». Харків, 1925.

¹² О. Г. Шліхтер. Вибрані твори. Ж., 1959, стор. 365—366.

На XV з'їзді ВКП(б) Шліхтер виступив з конкретним економічним обґрунтуванням можливості і необхідності масової колективізації сільського господарства в країні. Такі його твори і промови, як «Нове село», «Земельні залишки і заходи Радянської влади на Україні», «Класова боротьба на селі і партія», «Робота на селі у світлі XV з'їзду партії», «Ленін і колективізація» і цілий ряд інших, характеризують Шліхтера як глибокого вченого-дослідника, видатного аграрника-марксиста, пристрасного більшовицького пропагандиста і керівника. Домінуючою в цих працях Шліхтера є ідея союзу робітничого класу і селянства в боротьбі за перетворення в життя ленінського кооперативного плану, в боротьбі за побудову соціалізму в нашій країні.

Лінія партії на індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства викликала до життя постановку низки нових теоретичних питань, від правильного розв'язання яких багато в чому залежав успіх практичних заходів партії. До цих питань належали такі, як співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин, базис і надбудова, подолання протилежності між містом і селом, розумовою і фізичною працею і т. д. Успіхи соціалістичного будівництва в країні викликали шалену лютю з боку імперіалістичної буржуазії та її поплічників — викинутих з країни революцією і громадянською війною білоемігрантів. І всередині країни, і навіть у партії знайшлися запродавці, які почали галасувати про кризу в соціалістичному господарстві, про принципову неможливість побудувати соціалізм в одній країні (Троцький, Зінов'єв, Каменєв, на Україні — Лобанов, Дашковський). Комуністична партія України, керуючись рішеннями ВКП(б), дала гідну відсіч троцькістсько-зінов'євським капітулянтам та іншим ворогам соціалістичного будівництва, з честю відстоювала і пропагувала ленінську ідею про можливість перемоги соціалізму в нашій країні. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (1926 р.) підкреслила, що «партія, йдучи за Леніним, твердо стоїть на тій точці зору, що ми маємо всі дані для побудування соціалізму в нашій країні, навіть при затяжці перемоги міжнародної революції»¹³. За вказівкою ЦК КП(б)У партійна преса рес-

¹³ КП України в резолюціях., стор. 322.

публіки розгорнула широку пропаганду ленінських ідей про умови й закономірності побудови соціалізму в СРСР, про характер державної влади при соціалізмі, про керівну й спрямовуючу роль партії в житті народу і т. д.

Великого значення надавала українська партійна організація теорії і практиці у національному питанні. Проводячи в життя ленінські настанови, КП України вела непримиренну боротьбу проти буржуазно-націоналістичних поглядів, викривала антинародну зрадницьку політику українських дрібнобуржуазних партій правих і лівих есерів, соціалістів-федералістів, незалежників, українських соціал-демократів і т. п., які намагалися звернути трудящих України з шляху революційної боротьби проти буржуазії, поміщиків і куркулів, посягати розбрат між трудящими різних націй. Цим питанням значну увагу приділили II (1918 р.) і III (1919 р.) з'їзди КП(б)У. Більшовики України широко пропагували і роз'яснювали масам ленінську політику в галузі відносин між націями. Надзвичайно велике значення мав лист В. І. Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним (1919 р.). У цьому листі В. І. Ленін писав: «Ми хочемо *добровільного* союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»¹⁴. У 1920 році ЦК КП(б)У опублікував тези про державні відносини України з Радянською Росією, які широко обговорювалися в місцевих партійних організаціях. Ці тези були повністю прийняті і затверджені IV партконференцією КП(б)У в березні 1920 року. У резолюції конференції з цього приводу підкреслювалося, що тісний союз з Радянською Росією є необхідністю для кожної Радянської республіки як з точки зору політичної, так і військової і економічної. Конференція вказала на принципову відмінність між союзом радянських держав і буржуазних держав, накреслила конкретні шляхи і засоби об'єднання радянських республік.

Виходячи з марксистсько-ленінського вчення про нації, КП України викрила облудність націоналістич-

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

них ідей про «самостійність» України. Партія роз'яснювала масам, що буржуазно-націоналістична держава завжди буде тримати в економічному і політичному рабстві робітників і селян своєї країни, штучно затримувати національно-культурний розвиток трудящих. «Тільки радянська форма держави, — говорить в резолюції IV конференції КП(б)У, — що виключає владу привілейованих і експлуатуючих класів і спирається на диктатуру пролетаріату і трудового селянства, створює ті умови, при яких робітники і селяни стають господарями не тільки свого політичного і економічного, але й свого національно-культурного життя»¹⁵.

У рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів, нарад, що проводилися КП України в 20-х роках, знайшли свій творчий розвиток і конкретизацію найрізноманітніші аспекти національного питання. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У в травні 1921 року, виходячи з марксистсько-ленінської вимоги конкретно-історичного підходу до розгляду явищ, дала теоретичний аналіз національно-визвольних рухів в минулому і сучасному, в колоніальних країнах і в Росії. З послідовно ленінських позицій в рішенні наради оцінюється національний рух на Україні в період Жовтневої революції, викривається реакційний, контрреволюційний характер політики Центральної ради, спрямованої на відрив України від Росії.

КП України твердо проводила в життя марксистсько-ленінський принцип про залежність національного питання від основного питання про знищення експлуатації людини людиною і побудову соціалістичного суспільства. Вона рішуче відкидала антимарксистський принцип розгляду національного питання ізольовано від основних завдань пролетаріату в соціалістичній революції, різко критикувала намагання фетишизувати поняття «нація», «національна культура», вбачаючи в цьому спроби протягнути націоналістичні погляди буржуазії. У тезах ЦК РКП(б) до XII з'їзду партії, до яких приєдналась VII конференція КП(б)У (1923 р.), вказувалося, що «для пролетаря, свідомого в класовому відношенні, «нація» — не самодостатня цінність, не самоціль, а лише засіб і історично сформована умова визвольної боротьби його класу»¹⁶.

¹⁵ КП України в резолюціях., стор. 45.

¹⁶ Там же, стор. 219.

КП України завжди виходила з ленінського принципу пролетарського інтернаціоналізму як одного з найважливіших принципів усієї своєї діяльності. Братерська солідарність трудящих всіх країн розглядалась як одна із суттєвих запорук успіхів революційного руху в окремих країнах.

Видатний партійний діяч на Україні М. О. Скрипник писав у 1920 році: «Тактика комуністичної партії на Україні є тактикою пролетарської боротьби за об'єднання всіх сил пролетаріату проти усякого гноблення, в тому числі і національного»¹⁷.

Багато зусиль доклав Скрипник у боротьбі проти ревізіоністських спотворень марксистсько-ленінського вчення. Рішуче й послідовно виступав він за єдність дій українських і російських трудящих у їх спільній боротьбі проти гноблення і експлуатації, за побудову нового, соціалістичного суспільства; в непорушній дружбі двох братніх народів він вбачав запоруку політичного, економічного і культурного розквіту республіки.

Серйозний вклад у марксистсько-ленінську теорію національного питання вніс В. П. Затонський такими своїми працями, як «Загальне становище України напередодні революції 1917 року», «Із спогадів про українську революцію», «Національна проблема на Україні», «До питань національної політики на Україні» та ін. «Щира взаємодопомога національних формою, соціалістичних змістом культур усіх народів СРСР, — писав В. П. Затонський, — не є якийсь тактичний маневр, а природна властивість інтернаціональної пролетарської революції, що виникає з самої природи диктатури пролетаріату»¹⁸.

Важливим теоретичним питанням, якому КП України завжди надавала виняткового значення, було питання про партію, про її місце в системі диктатури пролетаріату, про її роль у розвитку соціалістичного суспільства.

Учення В. І. Леніна про партію знайшло своє втілення і конкретизацію у всій діяльності Комуністичної

¹⁷ Микола Скрипник. Статті і промови, т. II, ч. I. Харків, 1929, стор. 20—21.

¹⁸ В. П. Затонський. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. К., 1934, стор. 15.

партії України. Комуністична партія України розглядала себе як невід'ємну частину Комуністичної партії Радянського Союзу, виступала за згуртованість лав комуністів, незалежно від їх національності, навколо єдиного центру — РКП(б) і її ленінського Центрального Комітету. На III з'їзді КП(б)У (1919 р.) В. П. Затонський підкреслював, що комуністам України конче необхідно мати «...можливість безпосередніх зносин, координування і безпосереднього живлення соками Російської Комуністичної партії, соками тих центрів, які протягом кількох років існування давали здоровий, правильний напрям усій нашій партії і керували всією революцією»¹⁹.

Після перемоги на фронтах громадянської війни, у зв'язку з переходом до мирної праці представники «робітничої опозиції» (Дробніс, Харечко), «децисти» (Перепечко, Кузнецов) намагалися заперечити керівну роль партії у господарському будівництві, протиставляли партії професійні спілки, як нібито вищу форму організації робітничого класу. V конференція КП(б)У (1920 р.), поклавши в основу своїх рішень резолюцію IX конференції РКП(б) «Про чергові завдання партійного будівництва», дала рішучу відсіч цим перекрученням, підкресливши керівну і спрямовуючу роль партійних організацій у всіх ділянках державного, господарського, військового і культурного будівництва. На усіх без винятку з'їздах і конференціях КП України завжди стояли питання про партійне будівництво, про форми й методи партійного керівництва, про заходи розгортання внутріпартійної демократії, про зміцнення єдності партії, про підвищення ідейно-теоретичного рівня членів партії, про розширення і вдосконалення зв'язків з масами. Рішення керівних органів КП України з цих питань були значним вкладом у ленінське вчення про партію, вони виховували ідеологічні кадри, всіх трудящих республіки в дусі вірності ідеям марксизму-ленізму.

У практичній і теоретичній діяльності КП України 20-х років знайшли свій розвиток і інші важливі проблеми марксизму-ленізму — теорія класів і класової

---

¹⁹ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 2, арк. 44.

боротьби, базис соціалістичного суспільства і його надбудова, роль народних мас і особи в історії, такі форми суспільної свідомості, як мораль, право, наука, мистецтво та ін. Усі ці проблеми КП України розв'язувала, спираючись на ленінську теоретичну спадщину, керуючись вказівками ЦК КПРС, узагальнюючи багатогранну творчість народних мас. Ленінізм як творчий марксизм, як марксизм епохи імперіалізму, пролетарських революцій і будівництва соціалізму був міцною непорушною основою всієї діяльності Комуністичної партії України.

Резюме

В статті освещается роль Коммунистической партии Украины в борьбе за утверждение и развитие марксистско-ленинской идеологии на Украине в 20-е годы. Исходя из марксистско-ленинского учения, руководствуясь решениями ЦК КПСС, КП Украины ставила и решала актуальные вопросы теории и практики социалистического строительства, направляла деятельность идеологических работников республики на творческое развитие диалектического и исторического материализма, марксистской политической экономии, научного коммунизма, прилагала огромные усилия к внедрению в миллионные массы трудящихся научного марксистско-ленинского мировоззрения.

ПИТАННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ
У ПРАЦЯХ М. О. СКРИПНИКА

Відстоюючи чистоту марксизму-ленінізму, наша партія завжди давала гідну відсіч всяким спробам ревізувати це вчення, пристосувати його до потреб буржуазії і цим самим ідейно обеззброїти робітничий клас.

Найбільшого загострення досягла ідеологічна боротьба в рядах партії і всій країні в реконструктивний період, який знаменував собою новий етап у боротьбі за соціалізм.

Уся країна стала на шлях розгорнутого будівництва нового суспільного ладу — соціалізму. Проте соціалістичні перетворення, як найбільш радикальні зміни соціальної дійсності, відбувалися у Країні Рад в умовах запеклої класової боротьби.

Однією з особливостей реконструктивного періоду була послідовна боротьба ленінської партії на два фронти: з правим і «лівим» ухилами від генеральної лінії партії у сфері політики, а також з усілякими збоченнями в галузі теорії.

Імперіалістична буржуазія після смерті В. І. Леніна поклала великі надії на ідеологічне переродження нашої партії. У цей період перед нашими теоретичними працівниками стояло відповідальне завдання — всебічно висвітлювати ленінську ідейну спадщину.

У розробці й пропаганді ідей ленінізму активну участь взяли радянські філософи, історики, економісти та інші вчені. Вони допомагали партії викривати ідейних ворогів ленінізму — соціал-реформістів, троцькістів та інших опортуністів, які заперечували або принижували значення ідейно-теоретичної спадщини В. І. Лені-

на. Але в середині 20-х — на початку 30-х років частина радянських філософів відступила в ряді питань від принципів діалектичного матеріалізму. В історії марксистсько-ленінської філософії ці течії дістали назву «механіцизм» і формалістичний ухил.

Механіцизм за своїм ідейним змістом не мав якоїсь особливої системи філософських поглядів. Його представники в цілому стояли на теоретичних позиціях марксизму-ленінізму, залишались вірними генеральній лінії партії, чесними комуністами. Історія підтвердила, що переважна більшість з них помилялася через неглибоке знання філософії діалектичного матеріалізму.

Уся сукупність збочень механістичної лінії у філософії суперечила характеру об'єктивного розвитку сучасного природознавства і суспільних наук. Така оцінка знайшла своє відбиття в партійних документах того періоду¹.

Проте боротьба з відступами від марксизму на цьому не закінчилася. Під час дискусій 1925—1929 років виявилось, що керівна група журналу «Под знаменем марксизма» на чолі з А. М. Деборіним, виступаючи з критикою механістів, сама допустила ряд серйозних відступів від марксистсько-ленінської філософії, які полягали в нехтуванні принципами партійності філософії, відриві теорії від практики, філософії від політики, «гегелізуванні» матеріалістичної діалектики, головним же чином — в нерозумінні, ігноруванні ленінського етапу в розвитку марксистської філософії. Філософію вони розглядали як систему чистого знання, замкнуту систему логічних категорій, відірваних від історії пізнання, від реального розвитку об'єктивної дійсності.

Представники формалістичного ухилу некритично оприйняли гегелівську побудову логіки, що й привело їх до відриву логічного процесу розвитку понять від історичної дійсності.

Унаслідок цього діалектика із живого методу пізнання перетворилась помимо волі групи Деборіна в сукупність абстрактних формул. А вся теоретична робота

¹ Див.: «Постановление ЦК ВКП(б) о журнале «Под знаменем марксизма» от 25 января 1931 г.; «О партийной и советской печати». Сб. докум. М., 1954, стор. 406; «Резолюция II Всесоюзной конференции марксистско-ленинских научно-исследовательских учреждений» — «Прапор марксизму», 1929, № 4, стор. 194.

зводилась до обгрунтування голої філіації ідей, відірваних від об'єктивної реальності.

Партія повела активну і рішучу ідейно-теоретичну боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії, за ленінську спадщину. Вона закликала зміцнювати зв'язок марксизму з живою реальною дійсністю, з актуальними завданнями епохи, яка породжувала нові зв'язки, нові закономірності.

Проте спершу необхідно було ліквідувати відрив теорії від практики, аполітизм і формалізм у середовищі певної частини теоретичних працівників. З цією метою в 1929—1931 роках відбулося ряд дискусій у всесоюзних і республіканських наукових і учбових закладах, зокрема в Комуністичній академії, Інституті червоної професури, УІМЛі і т. д.

Природно, що в сьогоднішній ретроспективній нашій оцінці характеру цих дискусій і боротьби за партійність наукової теорії, за послідовний діалектико-матеріалістичний світогляд ми не можемо не відзначити, що при цьому були допущені і серйозні помилки.

У ті роки окремі товариші, не дотримуючись культури дискусій, стали перекручувати вимоги об'єктивності і добросовісності, які є невід'ємними рисами ленінського принципу партійності. Це призвело до безпідставного обвинувачення ряду радянських науковців, в тому числі і філософів, у відході від генеральної лінії партії, у нібито свідомому проведенні ліквідації діалектичного матеріалізму і переході на позиції ідеалізму чи вульгарного матеріалізму, тимчасом як вони боролися за генеральну лінію партії, пропагували марксистське вчення, але при цьому допустили ті чи інші помилки. Цілком зрозуміло, що допущені ними помилки і перекручення потрібно було негайно викрити, піддати гострій критиці. Але це ні в якій мірі не виправдує того, що в минулому тим, хто помилявся в окремих питаннях, хоч і йшов у єдиному строю з робітничим класом і партією, наклеювали різні ярлики.

У викритті ідеалістичних, позитивістських і ревізійністських тенденцій у філософії і природознавстві, в обгрунтуванні і пропаганді марксизму на Україні значне місце належить Миколі Олексійовичу Скрипнику.

У виступах на філософських дискусіях і в статтях Скрипник відзначав, що філософська теоретична думка

була в певній мірі відірвана від реальної дійсності, від класової боротьби і практики соціалістичного будівництва в нашій країні того періоду. Теоретична робота значно відставала від потреб епохи, від завдань соціалістичного будівництва. Була наявна певна неузгодженість між загостреною потребою партії і робітничого класу в теоретичному усвідомленні цілої сукупності умов соціалістичної перебудови суспільства і станом, рівнем і характером теоретичної роботи.

У зв'язку з цим необхідний був конструктивний поворот у сфері теорії. «Нам потрібні, — говорив він, — не ремісники теоретичного цеху, схоластики, теоретичні монополісти і спекулянти, а активні пролетарські працівники, що всім своїм єством входять у те саме діло, що його веде Комуністична партія, і хочуть його проведення на терені теоретичному»². Він закликав філософів негайно відкинути свою аполітичність, у своїй діяльності не обходити актуальних питань, не намагались ігнорувати класову боротьбу всередині радянського суспільства, що об'єктивно існувала, а спрямувати всю свою діяльність на полюс соціалістичної перебудови, органічно пов'язати її з творчою роботою мільйонних трудящих мас.

Характеризуючи суть здійснюваного повороту, Скрипник правильно вказував, що для цього в першу чергу потрібно усвідомлення того, що відбувається, філософсько-теоретичне усвідомлення класової боротьби в умовах її конкретно-історичної дійсності. А по-друге, не тільки усвідомити, але й допомагати партії і народу перебудовувати суспільство³.

У здійсненні перебудови теоретичної роботи в галузі філософії, підкреслював Скрипник, винятково велике значення має правильний вибір тематики для досліджень. А тим часом, коли переглянути діяльність наших філософів, її цілеспрямованість, методологію, то знайдемо в ній багато недоліків. Список тем визначається індивідуальними властивостями, нахилами окремих працівників.

Такий індивідуалізм у галузі філософії, говорив Скрипник, повинен бути подоланим і від індивідуаль-

² «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 19.

³ Див.: «Вестник Коммунистической академии», 1930, № 40—41, стор. 85.

ного підходу в питанні постановки тем слід перейти до планової соціалістичної роботи. При цьому зробити це відповідно до загальних завдань реконструктивного періоду, всебічно врахувати потреби соціалістичного будівництва.

Пристрасно засуджуючи тих, хто зволікав і не хотів зрозуміти завдань, поставлених перед радянськими філософами Центральним Комітетом партії, він з глибоким знанням справи відповідав їм, що Країна Рад вимагає, щоб філософи поставили перед собою цілий ряд проблем не абстрактних, «академічних», а таких, що враховують діалектику класової боротьби, діалектику соціалістичної перебудови країни, щоб усі ці теми поставили перед собою не відірвано і не розірвано, а координовано в одному плані теоретичного обслуговування соціалістичної перебудови, — адже в цьому суть філософської роботи⁴.

У цьому аспекті Скрипник піддав гострій критиці діяльність українських філософів, серед яких також розквітали академізм, абстрактність, недостатній зв'язок з реальними потребами класової боротьби і соціалістичного будівництва. Звичайно, Скрипник ніколи не применшував тієї позитивної роботи, що була виконана філософським колективом на Україні. Він глибоко усвідомлював, що успіхи в подоланні відставання теорії, зокрема філософії, від практики соціалістичного будівництва залежали також від того, як швидко і ефективно буде викрито ворожі течії у сфері ідеології. Він звертав особливу увагу представників теоретичного фронту на гостру необхідність розгорнути критику методології троцькізму.

Боротьба на філософській ниві, що була організована з ініціативи партії і відбувалася під її керівництвом, набрала винятково великих масштабів і глибокого характеру, вона сприяла розвитку марксистсько-ленінської філософії в СРСР.

Філософські дискусії відбувалися і на Україні. Жодна з таких дискусій не проходила повз увагу Скрипника. Він завжди виступав на них з ленінським темпераментом, з багатою аргументацією.

---

⁴ Див.: «Вестник Коммунистической академии», 1930, № 40—41, стор. 85.

Скрипник успішно вів боротьбу проти ідеалізму і містики, за утвердження філософії діалектичного матеріалізму. Як видатний теоретик, він брав активну участь у викритті механістичної ревізії марксистського вчення, що була головною небезпекою в той час у сфері теорії. У його виступах яскраво відображено, що механістична течія об'єктивно спрямовувала розвиток філософії до одностороннього й обмеженого механістичного матеріалізму XVIII ст., відстоювала вульгарно-механістичні концепції в науці, підмінювала матеріалістичну діалектику плоскою еволюцією.

В оцінці боротьби з механістами представників деборінської групи Скрипник відзначав позитивну і негативну сторони. Позитивним у деборінців було їх викриття метафізики механістів, недооцінки останніми діалектики і, особливо, викриття шкідливої тенденції механіцизму, спрямованої проти проникнення діалектичного матеріалізму в природничі науки.

Однак їхня критика механістів не була послідовною, крім того, вона обходила основне у механістів — теорію рівноваги. Це й зумовило те, що механістичний світогляд залишився майже не викритим у галузі суспільних наук, зокрема в галузі історичного матеріалізму і політичної економії. «Можна було встановити таку «закономірність»: чим ближче до актуальних питань, чим ближче до питань політики, тим менше в змозі була деборінська група критикувати механістичну точку зору»⁵.

Відчуваючи свою неспроможність в аргументованій і всебічній критиці механістичної ідеології, соратники Деборіна (Карев, Стен) спробували вжити адміністративних заходів щодо механістів, накласти вето на їх діяльність, заборонивши офіційно всі виступи прихильників механістів.

На II Всесоюзній конференції марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів Скрипник першим виступив проти вимоги Карева і Стена, щоб конференція у своїй резолюції негайно проголосила ліквідацію механістичної теорії у філософії. Він справедливо зазначав, що це не метод боротьби з механістичним світоглядом, поскільки об'єктивно він не міг дати бажаних

⁵ «Вестник Академии наук», 1930, № 10—12, стор. 3—14.

результатів. Скрипник закликав усіх радянських філософів іти шляхом партії, яка, проголошуючи боротьбу з тією чи іншою теорією, найперше завойовує для себе маси.

На той час, як відзначалося вище, ще недостатньо було викрито ревізійні тенденції механіцизму, і його ще дотримувалось чимало комуністів. При такій ситуації проповідь «затиснути їм рот» могла зробити тільки ведмежу послугу партії і народу. Треба було терпеливо довести теоретичну неопроможність і реакційність механістичного світогляду. Скрипник щодо цього займав саме таку позицію, яка відповідала духу лєнінізму.

На Україні механістичні тенденції протягом певного часу спостерігались і у філософській діяльності проф. С. Ю. Семковського.

На наш погляд, не можна повністю погодитися з тією оцінкою теоретичних праць Семковського, яку давали в той час окремі радянські філософи. Так, М. Логвин характеризував їх як такі, що були написані з позицій примиренської еkleктики і прогресували в бік солідарності з групою Деборіна⁶.

Не зовсім відповідає дійсності і характеристика Семковського, подана П. Демчуком у праці «Як професор Семковський ліквідує діалектичний матеріалізм», в якій він висловлює сумнів щодо пропагування Семковським діалектичного матеріалізму і схиляється до думки, що останній ліквідує філософію марксизму, замінюючи її механістичним матеріалізмом⁷. Поряд з тим Демчук слушно вказав на дійсні помилки у творчості Семковського. Зокрема, заперечення ним об'єктивного змісту категорії випадковості, ідеалізація О. Аксельрода⁸, недооцінка ним ролі і значення діалектики Гегеля для розвитку марксистської діалектичної методології⁹.

У той же час П. Демчук, як і М. Скрипник та інші українські радянські філософи, був далекий щодо применшення наукових заслуг Семковського. Усі вони завжди підкреслювали, що Семковський на Україні був

⁶ Див.: «Більшовик України», 1931, № 11, стор. 44, 54.

⁷ Див.: «Більшовик України», 1928, № 9—10, стор. 143.

⁸ Див. там же, стор. 146.

⁹ Див. там же, стор. 148.

піонером у справі пропаганди і популяризації марксистської філософії.

Скрипник дав марксистський, глибоко партійний аналіз теоретичній діяльності Семковського. Характеризуючи його філософську еволюцію, Скрипник показав, що він спочатку був теоретиком меншовиків з питань філософії взагалі і з національного зокрема, вів відкриту боротьбу проти Леніна і більшовизму на політичній арені. У цьому зв'язку Скрипник зробив посилання на статтю В. І. Леніна «До 25-річчя смерті Йосипа Діцгена», де відзначалося, що Семковський діяв у певний час заодно з ліквідаторами марксизму, перекручував вчення Маркса і вів активну боротьбу проти філософського матеріалізму¹⁰.

Щодо національного питання, то Семковський доводив, що між Леніним і Отто Бауером немає принципової відмінності. Бауер для Семковського в питаннях теорії нації був неперевершеним і непогрішним авторитетом. Це знайшло своє відбиття у праці Семковського «До філософії національної проблеми», де він писав: «Підбиваючи підсумки цьому побіжному оглядові, можна сказати, що в марксистській літературі — старій і новій, західноєвропейській і російській — є багато праць з національного питання, що цінні в тому або іншому відношенні, але досвід систематичної наукової розробки національних проблем в цілому ми маємо тільки один, а саме в праці Отто Бауера»¹¹.

Скрипник викрив помилкові твердження Семковського в національному питанні. Він у багатьох своїх працях показав велич ленінських ідей в розробці стрункої марксистської теорії націй і національно-визвольного руху в епоху імперіалізму і пролетарських революцій, хоч і сам допускав помилки націоналістичного характеру¹².

Аналізуючи далі теоретичний доробок Семковського, Скрипник правильно зазначив, що останній у своїх працях у післяжовтневий період став на інші позиції щодо ленінізму, «прийшов до визнання ленінської теорії...»¹³

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 60.

¹¹ С. Семковський. До філософії національної проблеми, стор. 22—23.

¹² Див.: М. Скрипник. Статті і промови, т. II, ч. 1. Харків, 1929, та ч. 2. Харків, 1931.

Певне місце у виступах і статтях Скрипника з питань філософії діалектичного матеріалізму займає проблема єдності діалектики, логіки і теорії пізнання. Так, виявляючи механістичні тенденції у працях Семковського, він звертає увагу на нечіткість його формулювань щодо співвідношення діалектики і матеріалізму. «Він (Семковський — В. П.), — писав Скрипник, не поєднав у єдину марксистську лінію матеріалізму й діалектики. У нього могли бути одні досягнення в матеріалізмі, а інші досягнення він бачить у діалектиці»¹⁴.

Скрипник постійно робить акцентування на нерозривній, органічній єдності діалектичного методу і матеріалістичної теорії. Він визнає діалектичну єдність усіх сторін марксистсько-ленінської філософії, постійно проводить ленінську думку про те, що неможливе дослідження і наукове висвітлення будь-якого питання марксистської філософії, якщо не виходити з єдності усіх її сторін.

Належну увагу приділяв Скрипник питанню про співвідношення між філософією і політикою. Наша партія у той період підкреслювала важливість правильного, марксистського усвідомлення цього питання теоретичними працівниками, серед яких не всі його правильно вивітлювали.

Скрипник у зв'язку з цим відзначив механістичне трактування вищезазначеного питання у працях Семковського, за яким, розвиток філософської думки залежить безпосередньо від розвитку робітничого руху. Цю концепцію він намагався проілюструвати на історії трьох Інтернаціоналів.

«Лише будучи механістом, а не діалектиком, — писав Скрипник, — у розумінні історичного розвитку революційної теорії пролетаріату, можна говорити про різні ступені розвитку діалектики в середині ХІХ ст. і 80—90-х років ХІХ ст. і потім під час доби імперіалізму»¹⁵.

Він аргументовано відкинув і інше його твердження, яке перекручувало розуміння Леніним співвідношення між філософією й політикою. Так, Семковський заяв-

¹³ «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 23.

¹⁴ Там же, стор. 28.

¹⁵ Там же, стор. 31.

ляв, що філософія для Леніна є продовженням класової боротьби і партійної політики. Скрипник показав, що такого ставлення до філософії у Леніна не було і не могло бути. Тут виявився вульгарний, спрощуваний підхід до марксизму в даному аспекти тільки у Семковського.

В. І. Ленін ніколи не підпорядковував свої теоретичні міркування інтересам поточної політики. Адже ніхто інший, як Ленін, критикував Плеханова за те, що останній свою теоретичну боротьбу з махістами підпорядковував своїм фракційним інтересам. Ленін називав це політиканством. «Використання революційної теорії, — підкреслював Скрипник, — як знаряддя революційної пролетарської боротьби, як знаряддя боротьби, що веде пролетарську партію до перемог, — це одне, а підпорядковувати теорію кон'юнктурній політиці — це зовсім інше... Хто так говорить, той цілком повторює слова Деборіна, для якого Ленін не є теоретик, а лише практик, вождь, політик»¹⁶.

Скрипник не зводив філософії до політики, як і не заперечував існування тісного зв'язку між ними. Такий зв'язок є закономірним, оскільки філософія має глибокий ґрунт в економічних умовах життя суспільства, виростає з класових взаємовідносин. Філософія є не тільки одна із суспільних форм пізнання дійсності, а й синтез усвідомленого буття, тобто систематизований світогляд певного класу. І як така, вона дає ідеологічне, теоретичне обґрунтування політики цього класу. «Подібно до того, — говорив К. Маркс, — як філософія знаходить у пролетаріаті свою *матеріальну* зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою *духовну* зброю..»¹⁷ Політика Комуністичної партії має своїм теоретичним фундаментом єдино наукову філософію — діалектичний та історичний матеріалізм.

У відповідності з цим Скрипник теж підкреслював, що вироблення і проведення політики пролетарської партії в життя неможливе без тісного і нерозривного зв'язку з марксистською філософією¹⁸, роль якої у суспільстві полягає в тому, щоб ідеологічно обґрунту-

¹⁶ «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 31.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1. К., 1958, стор. 397.

¹⁸ Див.: «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 32.

вати інтереси класів і їх практичні завдання, впливати на хід історичних подій. Цим суспільним потребам і служила філософія з часу свого виникнення.

Особливо велику увагу приділяв Скрипник правильному висвітленню ідейно-теоретичної спадщини Леніна. В усій своїй науковій діяльності він постійно звертався до праць великого вождя, вважаючи їх невичерпним джерелом марксистської думки.

Скрипник піддав критиці Семковського, Деборіна та інших за недооцінку ними теоретичної і філософської спадщини Леніна. Зокрема, Семковський у свій час виступив з необгрунтованою претензією на те, що, мовляв, він першим з радянських філософів правильно розв'язав питання про співвідношення між Ленініним і Плехановим як філософами-марксистами. У статті «Що вніс Ленін у матеріалізм» Семковський доводив, що Плеханов розвинув марксизм в галузі суспільних наук, а заслуга Леніна полягає лише в тому, що він творчо розвивав діалектичний матеріалізм стосовно до природознавства¹⁹.

Скрипник відстоював ленінський етап у філософії. Разом з тим у його творчості не було недооцінки ролі Плеханова як видатного теоретика марксизму, великого мислителя, філософські праці якого високо цінував Ленін, назвавши їх найкращими в міжнародній марксистській літературі.

Скрипник правильно обгрунтовував новий, ленінський етап у марксистській філософії. Твори В. І. Леніна, зазначав він з гордістю, не мають чисто академічного характеру, в них кожне положення тісно пов'язане з революційною боротьбою робітничого класу. «Найабстрактніші теорії Ленін брав не самі по собі, не самі для себе, а брав їх в аспекті пролетарської визвольної боротьби»²⁰.

В. І. Ленін не тільки захищав пролетарську науку від всіляких опортуністів і її відкритих ворогів, але й далі розвивав марксизм, збагачуючи новими положеннями діалектичний і історичний матеріалізм, економічне вчення К. Маркса і теорію наукового комунізму.

Скрипник відзначив епохальне значення для розвит-

¹⁹ Див. зб. «Філософія і політика». Харків, 1930, стор. 8—9, 18.

²⁰ «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 16.

ку матеріалістичної філософії праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». При цьому він зауважив, що прихильники меншовизму свідомо замовчували неперевершену цінність цього твору, який є «дійсно вкладкою Леніна в історію розвитку наукової марксистської філософської думки»²¹. В ньому основним об'єктом ленінської критики був махізм і його ревізія марксизму. Вказуючи далі на значення «Матеріалізму і емпіріокритицизму» в боротьбі проти сучасної буржуазної ідеалістичної філософії, Скрипник писав: «Коли тепер виникає досить велика кількість різних філософських теорій, то ця праця Леніна з його глибоким аналізом має бути нам дороговказом для розбору їх і боротьби з ними»²². І це є глибоко справедливо. Нині минуло вже понад півстоліття з дня виходу у світ «Матеріалізму і емпіріокритицизму», проте ленінські принципи критики буржуазної філософії цілком можна застосувати і до «найбільш модних», найновіших течій буржуазної філософської думки в наш час.

У статті «Ленін як учений» Скрипник виступив проти всіх тих, хто доводив, що Ленін — практик, а не теоретик. Він стверджував, що у Леніна органічно злита в одне ціле теоретична і практична діяльність. «Великий керівник грандіозних боїв пролетарської революції, великий організатор широких мільйонних мас, Ленін водночас був представником наукової думки, представником революційного марксизму... Ленін є представник нової епохи пролетарської боротьби, він розробив для пролетаріату нові галузі науки, що ними пролетаріат користувався у боротьбі і, ними керуючись, надалі переможе»²³.

Скрипник особливу увагу звернув на те, що Семковський та інші у своїй теоретичній діяльності недостатньо проводили принцип партійності філософії. В умовах будівництва соціалізму, писав він, філософія не може існувати в повній ізоляції від тієї справи, за яку веде боротьбу робітничий клас, а стає безпосередньо знаряддям партії. «Філософія є знаряддям пролетарської боротьби, і тепер не може бути інша, як революційна, не може бути інша, як ленінська, не може бути інша, як

²¹ «Прапор марксизму», 1926, № 3, стор. 14.

²² Там же.

²³ Там же, стор. 22.

партійна...»²⁴ Скрипник активно боровся проти формалістичного ухилу.

Група Деборіна в основному стояла на позиціях діалектичного матеріалізму і в своїх працях намагалась розвивати теорію матеріалістичної діалектики²⁵. Однак при цьому в цілому ряді питань Деборін і його соратники допустили ідеалістичні перекинуття, які були піддані заслуженій критиці на сторінках нашої наукової і партійної преси. Так, пропаганда ними діалектичного матеріалізму об'єктивно проводилась під знаком гегелізації матеріалізму. Революційна, позитивна сторона гегелівської діалектики сприймалась не через призму праць Маркса, Енгельса, Леніна. Філософію Гегеля вони приймали майже на віру, без критичного підходу до неї з марксистських позицій. У зв'язку з цим вивчення гегелівської діалектики, необхідність якого підкреслював Ленін, перейшло у свою протилежність. Замість того щоб поглибити розуміння діалектичного матеріалізму і розвинути його далі, — таке «вивчення» Гегеля привело до ідеалістичних перекинуття матеріалістичної діалектики.

Скрипник правильно зазначав, що недостатньо критичне ставлення Деборіна до гегелівської ідеалістичної системи і послужило однією з причин появи формалістичного ухилу.

Під час філософської дискусії у Москві (1930 р.) Деборін марно намагався довести, що в теоретичній роботі всіх його однодумців відсутній всякий формалізм, а є лише наукове розроблення діалектики Гегеля. Скрипник у виступі на цій дискусії показав наявність формалізму у теоретичній діяльності групи Деборіна, відзначив його небезпеку для розвитку теоретичних наук. «І коли я тут чую, — говорив він, — запитання, що таке формалізм в галузі філософії, то я висловлю прямо свою думку: по-моєму, формалізмом є відірваність від потреб реальної, конкретної класової боротьби і завдань теоретичного обслуговування соціалістичної перебудови країни»²⁶.

²⁴ «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 33—34.

²⁵ Див.: А. М. Деборін. Філософія и политика. М., 1961, стор. 19.

²⁶ «Вестник Коммунистической академии», 1930, № 40—41, стор. 86.

Скрипник велику увагу приділяв викриттю формалістичного ухилу у філософії на Україні. Цей ухил підтримували навіть такі українські філософи, як Юринець і Демчук, які досягли значних успіхів у справі пропаганди діалектичного матеріалізму на Україні, невтомно працювали над постановкою і розв'язанням актуальних його проблем і розробкою питань з історії філософії.

Скрипник, зокрема, дав високу оцінку філософській ерудитії Юринця, вказавши при цьому на окремі серйозні помилки в його теоретичній діяльності. Формалістичні тенденції Юринця особливо позначилися в його критичних дослідженнях західноєвропейської новітньої буржуазної філософії. Юринець не завжди дотримувався ленінського принципу партійності і відстоював по суті лінію професорського об'єктивізму, яку в свій час розкритикував Ленін.

Скрипник дав також високу оцінку теоретичній діяльності Демчука, який користувався великою популярністю серед української наукової громадськості.

Скрипник особливо відзначив його боротьбу проти ревізіоністських тенденцій механістів. Проте критика ним механістичної лінії у філософії була непослідовною. У працях Демчука відчувалося не завжди критичне захоплення «Феноменологією» і «Логікою» Гегеля. Та все ж таки (як з теплотою відзивався про нього М. Скрипник), це було здорове ядро серед молоді, яка спрямовувала свою наукову роботу на творчий розвиток діалектичного матеріалізму і на принциповій основі, хоч на цьому шляху і траплялись помилки²⁷.

У своїй теоретичній діяльності цього періоду М. Скрипник великого значення надавав необхідності інтенсивно розвивати природничі науки. Він постійно підкреслював, що бурхливий розвиток цих наук значно прискорить побудову соціалістичного суспільства. «Кожна природнича наука, — писав він, — має стати знаряддям для нас. А для цього треба оволодіти ними... треба звільнити їх від багна ідеалістичної буржуазної філософії, яка ще й досі просякає природничі науки»²⁸. Скрипник закликав наших вчених природодослідників вести активну боротьбу за очищення природничих наук

²⁷ Див.: «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 22.

²⁸ Там же, стор. 20.

від ідеалізму і містики, від усіх залишків буржуазних поглядів. Попередньою умовою, зазначав Скрипник, успішного здійснення цих важливих завдань є те, що наші вчені повинні остаточно порвати з ідеалістичним світоглядом, твердо стати на позиції філософії діалектичного матеріалізму.

Скрипник різко критикував тих, хто намагався і далі відстоювати ідеалістичні концепції на науковій ниві, закликав організувати дійовий наступ широким фронтом проти ідеалізму в математиці, медицині, фізиці, біології і навіть мовознавстві.

Він одним з перших викрив реакційну суть буржуазної теорії еugenіки, правильно зазначив, що ця так звана наукова теорія кров'яних груп виправдує ідеологію расового і національного панування, є теоретичною базою фашизму і націоналізму. Він поставив перед філософами завдання піддати нищівній критиці методологію цієї теорії і соціологічні висновки, які намагались зробити прихильники еugenіки.

Він підкреслював необхідність послідовного і тісного союзу філософії і природознавства, постійно нагадував ученим України заповітні слова В. І. Леніна, що без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей.

Скрипник був нетерпимий до виявів рутини, косності, з гнівом таврував догматичний підхід у розв'язанні тих чи інших питань в галузі теорії і практики. Йому були притаманні постійні творчі пошуки. Він послідовно проводив ленінську думку про те, що нова суспільна практика висуває нові проблеми, вимагає нового, творчого підходу в їх розв'язанні.

Визначаючи зміст і напрямок філософської роботи на майбутнє, Скрипник, зокрема, вказував, що цей процес повинен іти під прапором вірності ленінізму, на основі глибокого вивчення ленінської ідейної спадщини, що є могутньою зброєю радянських людей у боротьбі за побудову комуністичного суспільства.

Резюме

В советской философской литературе не нашло еще своего объективного освещения идейно-теоретическое наследство видного теоретика и деятеля Коммунистической партии Украины Н. А. Скрыпника (1872—1933).

Статья посвящена анализу его теоретической борьбы против той части украинских советских философов, которые в 20-х и в начале 30-х годов отступили в ряде вопросов от принципов диалектического материализма. В статье показана роль Н. А. Скрыпника в обосновании ленинского этапа в марксистской философии, в защите принципа партийности диалектического материализма и тесной связи его с объективной действительностью.

ПИТАННЯ ЗМІСТУ І ФОРМИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
З ЕСТЕТИКИ У 20-х РОКАХ

Перемога Великого Жовтня створила небачені раніше можливості для духовного розвитку суспільства, в тому числі й для розвитку літератури і мистецтва. Однак процес зародження і становлення нового мистецтва був складним і суперечливим. Тим більш суперечливою була й естетична основа мистецтва перших пореволюційних років. Звідси наявність різних літературних і мистецьких угруповань, строкатість естетичних платформ, програм, маніфестів, теорій, в яких старе дивовижно перепліталось з новим і нерідко співіснували положення, що взаємовключаються.

Що і як зображувати? — Ось ті питання, на які мусила дати відповідь естетична думка 20-х років. Потреба відповісти на ці питання і висунула на перший план естетичної боротьби питання про зміст і форму в літературі і мистецтві. Протягом цілого десятиріччя то спалахують, то вщухають дискусії, сутички, полеміки, в яких шукають відповіді на ці питання. Сугубо теоретична проблема фігурує в програмах, маніфестах, з її приводу висловлюються не лише теоретики, а й митці, письменники.

«Болюча справа «форми і змісту», — писав І. Сенченко, — повертається для нас у справу оволодіння освітою взагалі і технікою писання»¹.

Справді, вже перші роки молодого радянського мистецтва позначені активними пошуками засобів для

¹ «Плужанин», 1925, № 4, стор. 8.

відображення велетенських змін, які сталися в житті. Нові ідеї, новий зміст життя не вкладалися в старі традиційні образи і форми. Процес завоювання радянським мистецтвом нових обріїв життя, опанування новим змістом, як і процес формування його образної системи, відбувався на Україні в надзвичайно складних умовах боротьби різних естетичних принципів. У залежності від розуміння категорії змісту і форми вирішувалось не лише питання про характер відношення мистецтва до дійсності, про специфіку мистецтва, а й проблема класичного мистецтва, що так гостро стояла в 20-х роках, проблема традицій і новаторства радянського мистецтва.

Партія надавала важливого значення правильній постановці питання про зміст і форму в літературі і мистецтві. Особливо важливу роль у цій справі відіграла резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 року «Про політику партії в галузі художньої літератури». У резолюції відзначалось, що в умовах боротьби за владу пролетаріат «не міг виробити своєї художньої літератури, своєї особливої художньої форми, свого стилю»... і якщо у пролетаріату «вже тепер є безпомилкові критерії громадсько-політичного змісту будь-якого літературного твору, то у нього ще немає таких же певних відповідей на всі питання щодо художньої форми»².

У зв'язку з цим необхідно було зосередити увагу на питаннях стилю і форми художніх творів і методах вироблення нових художніх форм. У резолюції сказано, що партія не може «підтримувати будь-яку одну фракцію літератури (класифікуючи ці фракції за різними поглядами на форму і стиль)». Водночас резолюція активно закликала митців «сміливіше і рішуче порвати з передсудами барства в літературі і, використовуючи всі технічні досягнення старої майстерності, виробляти відповідну форму, зрозумілу мільйонам»³.

Однак перехід українських дослідників на позиції марксистської естетики, засвоєння її вчення про зміст і форму і дальша розробка здійснювалися надто повільно. Ні кращі досягнення революційно-демократичної

² «Матеріали до вивчення історії української літератури», том V, кн. I. К., 1963, стор. 43.

³ Там же, стор. 44—45.

естетичної думки, ні завоювання марксистської естетики не стали в перші пореволюційні роки вихідним пунктом для з'ясування естетичних проблем нового мистецтва.

Питання про зміст і форму протягом 20-х років перебувало в центрі дослідницької думки. Це питання фігурує в літературних маніфестах початку 20-х років, в галасливих маніфестах футуристів, які замість категорій змісту і форми «як залишків дуалістичної концепції» висувають поняття фактури («зовнішня суть») та ідеології («внутрішня суть»). При цьому фактура розглядається як синтезоване поняття, що включає «матеріал», «форму» і «зміст» як відносні елементи, а ідеологія як «корективний і вольовий момент у мистецтві, ідентичний з філософією доби». Ці поняття, на думку лідера футуристів М. Семенка, мали «замінити метафізичну систему форми і змісту»⁴.

До футуристів у питаннях форми і змісту примкнули й пролеткультівці, що цілком серйозно проголошували необхідність створення «пролетарських метафор» та інших специфічно пролетарських художніх засобів.

Загальні міркування про зміст і форму висловлювалися і в програмних виступах Спілки селянських письменників («Плуг»). Це думки про примат змісту у творчості, про те, що зміст і форма — діалектичні анти тези, в яких зміст визначає форму й сам оформляється через неї; про те, що гармонійний художній синтез змісту й форми дає найкращі зразки творчості і т. п.⁵

Якщо в маніфестах різних угруповань питання змісту і форми ставилися більш-менш загально і абстрактно, то в теоретичних статтях 20-х років дискусії набувають більш конкретного характеру.

Одним з перших питання про зміст і форму порушив В. Коряк у статті, надрукованій в журналі «Шляхи мистецтва» (1922). У цій статті поряд з правильними зауваженнями міститься цілий ряд хибних міркувань про взаємовідношення змісту і форми в мистецтві. Зокрема,

---

⁴ А. Лейтес, М. Яшек. Десять років в українській літературі. Організаційні та ідеологічні шляхи української літератури. Харків, 1928, т. II, стор. 103—104 та ін.

⁵ Там же, стор. 76—77.

Коряк негативно поставився до формули, яка, на нашу думку, досить діалектично розглядає єдність змісту і форми. Мається на увазі теорія, за якою взаємодія змісту і форми у процесі творчості уявляється так:

A — істотний зміст (задум автора);

B — концепція (сцена, образ), що виступає як форма відносно *A*;

C — структура.

A і *B* — становлять зміст, який шукає форми *C*, яка потім в процесі роботи зростається з *AB*.

D — зовнішня форма, остаточний вираз.

Ця формула показує, що *A* і *D* означають відповідно зміст і форму в звичайному розумінні, в той час як *B* і *C* можуть виступати і як форма і як художній зміст. Нерозуміння діалектики змісту і форми і привело Коряка до того, що в цій схемі він бачить лише «бездушний формальний підхід до мистецтва»⁶.

У 1923 р. вийшла книжка Б. Якубського «Соціологічний метод у письменстві», яка й визначає характерну для 20-х років постановку питання про зміст і форму під кутом методології літературознавства і мистецтвознавства. Автор вважає, що «соціологічний та формальний метод — це дві паралельні путі»⁷, які однаково необхідні при дослідженні мистецтва. Він відкидає «естетичний» погляд, що ніби літературний твір як явище мистецтва є тільки акт утворення досконалої форми, що «нічого змістом письменник не каже, нікого нічому не вчить і нема чого шукати в літературному творі, крім глибоких римів, стрункості сонету, оригінальних метафор та композиційної гармонійності»⁸.

Однак при цьому він відзначає, що «краса форми так же потрібна твору мистецтва, як і краса ідейного змісту, тому вважати просту цікавість та уважність до форми твору за щось ретроградне — чисте непорозуміння».

У розділі ж, присвяченому спеціально проблемі форми і змісту, Якубський вказує насамперед на невизначеність термінів «зміст» і «форма», на умовність такого

⁶ Див.: «Шляхи мистецтва», 1922, ч. 2(4).

⁷ Б. Якубський. Соціологічний метод у письменстві. К., 1923, стор. 29.

⁸ Там же, стор. 30.

поділу твору — як на робочу гіпотезу, оскільки твір будується на гармонійній єдності змісту і форми.

Розподіл твору мистецтва на «зміст» і «форму», як і балачки про те, що має більше значення — зміст чи форма, — пуста й зайва справа. Усі довгі змагання на цю тему — чисте нерозуміння мистецтва. Коли в мистецтві нема того, що становить його найголовнішу ознаку — форми, то не можна й говорити про мистецтво»⁹.

Якубський начисто відкидає поширені уявлення, що начебто існують якісь форми, що їх виготувала поезія і що ці форми наповнюються певним змістом, бо «в справжньому творі мистецтва форма адекватна змістові, форма та зміст — рівнозначні поняття та приймаються нами як щось неподільне єдине»¹⁰.

У книзі Якубського також знаходимо наведену вище формулу взаємозв'язку між формою і змістом, яка, на думку дослідника, «допомагає зрозуміти проблему форми й змісту, хоч і не може остаточно розв'язати її».

Отже, як бачимо, Якубський вірно розумів єдність змісту і форми в мистецтві у зв'язку з специфікою самого мистецтва.

У середині 20-х років особливо активізується боротьба між «формалістами» та «соціологами». Головним змістом її була боротьба за методологію літературознавства і мистецтвознавства, які мали дати відповідь щодо оцінки класичного мистецтва і шляхів його розвитку в майбутньому. У зв'язку з цим на перший план висувається потреба з'ясувати специфіку мистецтва, розробити проблему змісту і форми.

На Україні формалістичний метод не набув такого резонансу, як у Російській Федерації. Дискусія про формальний метод розпочалась з приводу лекцій Б. Ейхенбаума у Харкові. На сторінках журналу «Червоний шлях» у 1926 р. було надруковано ряд статей «за» і «проти» формального методу¹¹.

---

⁹ Б. Якубський. Соціологічний метод у письменстві, стор. 37.

¹⁰ Там же, стор. 40.

¹¹ Див.: Б. Ейхенбаум. Теорія «формального методу»; А. Шамрай. «Формальний метод» у літературі; В. Чучмарьов. Соціологічний метод в історії та теорії літератури. — («Червоний шлях», 1926, № 7—8); В. Бойко, Формалізм і марксизм. — («Червоний шлях», 1926, № 11—12).

Впливом формалізму позначені деякі виступи Ю. Меженка, зокрема стаття «На шляхах до нової теорії»¹². Однак, незважаючи на це, відносити Меженка до «чистих» формалістів було б несправедливим. Ще в більш модифікованій формі формалізм відбився в писаннях українських «неокласиків».

Боротьба з формалізмом на Україні йшла в кількох напрямках. Насамперед, — це вульгарно-соціологічна критика, в якій було чимало пролеткультівського і футуристичного. Критикуючи формалістичний метод за ігнорування змісту, вульгарні соціологи впадали у протилежну крайність: заперечували будь-яке значення художньої форми, специфіки мистецтва, а всякий аналіз формальних проблем проголошували формалізмом.

В умовах боротьби між «соціологами» і формалістами на Україні виникла й так звана формально-соціологічна концепція. Представником такого напрямку є Ол. Полторацький. Його концепція особливо яскраво відбилась в таких статтях, як «Соціологія тропів І. Франка» та «Соціологія засобу «поновлення» (остранення)». Тут автор відстоює абсолютну соціологічну концепцію літературних засобів.

Так, він вважає, що такий засіб, як персоніфікація, є ідеалістичним, непридатним для пролетарського мистецтва, натомість формалістичний засіб «очуднення» проголосив агітаційним, відповідним новому змісту¹³. Така спроба поєднати формальний і соціологічний підхід до мистецьких творів була вульгарною від початку до кінця. Крайнощі формалістичного методу тут по суті стикаються з крайнощами того вульгарного «соціологічного методу», зразком якого є «Нарис історії української літератури» В. Коряка¹⁴.

Проти цієї надмірної соціологізації літературних прийомів, спрощення й вульгаризації виступив В. Державін, відкидаючи думку про те, що кожний літературний засіб несе у собі соціальне навантаження в міру того як він використовується у творі. Одночасно він відзначив необхідність конкретно-історичного дослід-

¹² Див.: «Червоний шлях», 1923, № 2, стор. 199—210.

¹³ Див.: «Критика», 1927, № 7, стор. 102—115.

¹⁴ Див.: В. Коряк. Нарис історії української літератури, т. I—II. ДВУ, Харків, 1926—1929.

ження змісту, форми, стилю¹⁵. Отже, в боротьбі з формалізмом і вульгарним соціологізмом уже в 20-х роках почали формуватися правильні уявлення про формально-змістові відносини у художній творчості.

У боротьбі проти формалізму, з одного боку, і вульгарної соціології — з другого, формується так званий «моністичний» погляд на мистецький твір — як заперечення поділу твору на «зміст» і «форму». Саме така концепція характеризує погляди Ф. Якубовського у книзі «Від новели до роману» (1930).

Неспроможність «моністичної» точки зору найбільш очевидно відбилася у книзі Леоніда Красовського «Драматургія» (1930). Він також вважає поділ мистецького твору на зміст і форму «старими манівцями ідеалістичного поділу мистецького твору»¹⁶.

«У творі мистецтва, — пише він, — не можна зазначити зміст, що не був би одночасно й елементом форми, як не можна зазначити форму, що не була б тим самим і моментом його змісту. Зміст і форма є розуміння відносні, що залишилися нам у спадок від дуалістичного світогляду»¹⁷.

Автор при цьому посилається на думку А. В. Луначарського про те, що «твір мистецтва, як він стоїть перед нами цілком готовий, є єдність, що не дозволяє ділити себе на зміст і форму, оскільки «зміст» є світовідчуття митця, а форма — ті засоби вимовності, що їх вживає митець, щоб розповсюдити свій твір»¹⁸. Однак, навівши це твердження, Красовський, як послідовний «моніст», робить висновок, що Луначарський тут уже робить поступку загально вживаній термінології, чим заперечує цілком ясну категоричність першого вислову, тобто думку про те, що твір не можна поділяти на зміст і форму¹⁹.

Такий категоричний погляд на неможливість виділення у творі мистецтва явищ змісту і явищ форми і зумовив те, що формула Луначарського менш зрозуміла для Красовського, ніж футуристична формула М. Се-

¹⁵ Див.: «Критика», 1928, № 8, стор. 103—119.

¹⁶ Леонід Красовський. Драматургія. Теорія і техніка драми у стислому вигляді. К., 1930, стор. 7.

¹⁷ Там же, стор. 6.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див. там же.

менка, згідно з якою мистецький твір складається з суті зовнішньої — фактури і внутрішньої — ідеології.

Підсумок його міркувань такий: «Змісту й форми як окремих категорій немає. Твір мистецтва, як би ми його не розглядали, є живий організм, що змінюється в часі і з часом, є певний цілокупний ідейно-мистецький комплекс, де ідейну суть щільно й нерозривно зв'язано з усіма частинами, де все об'єднується та організується єдиною цілепрямованістю»²⁰.

Окремі дослідники категорій змісту і форми у мистецтві вже у 20-ті роки змогли подолати спрощенство моністичної теорії і стати на позиції марксистської естетики.

Одним із тих, хто ще на початку 20-х років обстоював діалектичну єдність змісту і форми в мистецтві був О. І. Білецький. У відомій праці «В мастерской художника слова» він писав: «Слід визнати, що в поетичному, як і в будь-якому іншому художньому творі, формальні і позаформальні елементи (зміст) підпорядковані певній єдності, те, що нам дане, можна об'єктивно спостерігати, аналізувати — форма; те, що ми відчуваємо і що ми можемо спостерігати як читачі лише в собі — зміст: тому шлях всякого аналізу неминуче повинен іти від формального до позаформального, якщо тільки цей аналіз претендує на певну об'єктивність»²¹. Дослідник критикує погляд, згідно з яким форма являє собою лише щось на зразок розмальованого футляра, куди сховані письменником його ідеї. Зразком діалектичного підходу до проблем змісту і форми є історико-літературні праці вченого.

Намаганням розкрити значення вивчення форми зв'язку, в залежності від змісту, і виробити синтетичний метод літературознавства пройняті теоретичні виступи А. Шамрая, якого несправедливо відносили до табору формалістів. У статті «О. Потебня і методологія літератури» він критикує формалістів, які надають головного значення елементам художнього виразу, відкидаючи все інше як річ другорядну і витворюючи з форми, таким чином, «якусь метафізичну сутність, відір-

²⁰ Л. Красовський. Указ. праця, стор. 7.

²¹ «Вопросы теории и психологии творчества», том. VIII. Харків, 1923, стор. 106—107.

вану від оточення»²². Він критикує й «соціологічні методи», які не враховують особливості мистецтва, нехтують значення форми, підходять до художніх творів з готовими теоріями. На думку Шамрая, теорія Потебні є ґрунтом, на якому повинна утворитися методологія історії літератури, оскільки ця теорія враховує й проблему читача. У зв'язку з психологічною теорією Потебні Шамрай викладає своє розуміння змісту і форми. Як і Потебня, Шамрай розрізняє у всякому художньому творі «зовнішню форму» — звукову, ритмічну, граматичну, «внутрішню форму» — художні образи у їх внутрішньому зв'язку і значення твору — зміст. При цьому дослідник виступає проти змішування сюжету зі змістом, відзначає наявність суб'єктивного моменту у змісті. Вивчення художньої форми, він вважає, повинно здійснюватися «на тлі біографічних даних, бо завдання досліду не є смакування техніки, а виявлення причини виникнення того чи іншого образу, другими словами, виявлення змісту або ідеї, яка була вкладена в певні художні образи»²³.

Правда, далі характеризуючи програму літературознавчого аналізу, він занадто зосереджує увагу на формальних сторонах. Аналогічні думки висловлюються і в уже згадуваній його статті в журналі «Червоний шлях» (1926).

У своїй статті про зміст і форму І. Сенченко розвиває думки, сформульовані в плужанській платформі. Письменник захищає значення поетики, як службової дисципліни, але засуджує формалістів, зокрема Шкловського, і також посилається на теорію Потебні, вказує на діалектику взаємозв'язку змісту і форми в художньому творі. На нашу думку, письменник вірно показує гносеологічну основу формалізму. Заперечуючи висновок формалістів, Сенченко вдало і переконливо доводить, що всяке поетичне мислення передбачає якийсь певний вантаж ідейний: «Перед майстром повстає перш за все ідея (зміст), яка доводиться через художній образ»²⁴.

²² «Науковий збірник харківської науково-дослідної кафедри історії України». К., 1924, стор. 51.

²³ Там же, стор. 59.

²⁴ «Плужанин», 1926, № 4, стор. 10.

Як висновок із сказаного Сенченко наводить плужанську формулу змісту і форми як діалектичну антитезу, в якій зміст визначає форму і сам художньо визначається через неї.

Цікаві з багатьох точок зору і статті М. Могиллянського, в яких проблемі змісту і форми в мистецтві відводиться чимало місця. У статті «До розуміння художнього твору» Могиллянський звертає увагу на необхідність розкриття специфіки мистецтва і літератури. Дослідник виступає проти вульгарного розуміння літератури як такої, що має давати ілюстративний матеріал для історії громадської думки. Він критикує В. Коряка, що в своїй інтерпретації нерідко плував історію літератури з історією громадських думок і історією культури взагалі. Полемізуючи з такою точкою зору, Могиллянський, однак, робить поступку формалізові: він розглядає історію літератури лише як історію художніх стилів і жанрів. Ці висновки викликали заперечення з боку І. Лакизи в № 11 журналу «Життя і революція» (1925). Лакиза відзначив справедливості думок автора про специфічність мистецтва, але разом з тим констатував намагання автора підмінити марксистський метод дослідження формалістичним. Лакиза визнає складну опосередковану залежність форми і стилю творів від соціально-економічних факторів: «У всякій формі, в найтонших елементах стилю окремої мистецької школи ми завжди можемо відшукати соціальний пафос, і не тільки можемо, а ми повинні шукати його, досліджуючи мистецькі і літературознавчі явища»²⁵.

У тому ж номері журналу «Життя і революція» була надрукована нова стаття М. Могиллянського «Література як соціальний факт і як соціальний фактор», у якій Могиллянський знову повертається до питань, порушених в попередній статті, але ставить і вирішує їх більш діалектично.

У цій статті проводиться думка, що дослідникам літератури і мистецтва слід спинятися не лише на розгляді соціальної ролі мистецтва, а й зважати на специфіку художніх явищ. Мистецтво є не лише соціальним фактом, але й соціальним фактором, а «соціальна чин-

---

²⁵ «Життя і революція», 1925, № 11, стор. 48.

ність мистецького твору просто пропорціональна його художності»²⁶.

Могилянський прагне використати досягнення формального методу у вивченні форми для марксистського аналізу творів у їх цілісності. Він пише: «Сучасна поетика взагалі доценту зруйнувала дуалізм «форми» й «змісту» в мистецтві і поставила натомість єдність формо-змісту, сполученість форми і змісту в естетичному об'єкті»²⁷.

Підсумкам дискусії про зміст і форми присвячена стаття Б. Якубського «До «реабілітації» форми в мистецтві» (1927). Автор відзначає, що в ході дискусії «заявили поразки так звані формалісти та так званий формалізм, а мистецька форма була... блискуче реабілітована і поставлена на належне їй по праву місце поруч з так званим змістом у мистецтві, трохи нижче»²⁸.

Дослідник слушно відзначає, що загальне положення про примат змісту над формою та вимога втілення змісту у прекрасні досконалі форми давно визнані марксистами. Однак порівняно з іншими мистецтвами, в літературі, ідейний вплив якої був завжди великим, роль і значення літературної форми усвідомлюється менш ясно.

Посилаючись на висловлювання Плеханова, Якубський говорить про тісний зв'язок форми зі змістом у літературі, незважаючи на те, що в певні періоди розвитку форма може відставати від змісту або навпаки. Перебільшений інтерес до форми автор розглядає як явище занепаду, тому активізацію формалізму він пов'язує з декаденством і футуризмом.

Водночас дослідник стверджує, що зміст у літературному творі може бути поданий тільки в художній формі, що і є джерелом їх органічної єдності, якої не може не враховувати літературознавство. Якубський має рацію, коли говорить, що «найкращий зміст, найкраща людська, життєва ідея не має нічого спільного ні з мистецтвом, ні з його галуззю — літературою, доки вона не втілена в найкращу відповідну форму»²⁹.

²⁶ «Життя і революція», 1925, № 11, стор. 41.

²⁷ Там же.

²⁸ «Життя і революція», 1927, № 5, стор. 220.

²⁹ Там же, стор. 225.

Аналогічні думки висловлював і інший представник марксистської критики С. Щупак, який доводив, що марксистки не заперечують формального аналізу, але визнають його як підсобний службовий, підпорядкований соціологічному аналізу твору в цілому. В аналізі твору слід насамперед визначити відповідність форми змістові, потім соціологічну обумовленість цієї форми, яка «більш задубіла, традиційна, міцна частіше, ніж навіть соціологічна обумовленість змісту»³⁰.

Висновок Якубського про абсолютний примат змісту, очевидно, викликаний тактичними міркуваннями у статті, спрямованій проти формалізму. Марксистсько-ленінська естетика виходить з того, що взаємообумовленість змісту і форми, їх єдність у художньому творі не виключає визначальну роль змісту³¹. Важливо те, що в розглянутих дослідженнях розкрито значимість як змісту, так і форми, їх єдність, яка не виключаючи примату змісту, визнає активну організуючу роль форми.

Серед цих досліджень, автори яких розкривають діалектичний зв'язок між змістом і формою, слід виділити і вже згадувану статтю В. Бойка в журналі «Червоний шлях» з приводу лекцій Б. Ейхенбаума. Автор критикує формалізм за повне ігнорування змісту і зведення специфіки мистецтва та літератури лише до форми. Бойко правильно відзначає, що в основі формалістичних теорій лежить протиставлення форми змістові, заперечення змісту, нерозуміння того, що форма і зміст не існують одне без одного.

Що ж до взаємовідношення змісту і форми, то Бойко їх визначає так: «Взагалі треба підкреслити, — підсумовує він, — що форма і зміст це ж такі дві категорії, які з точки зору діалектики становлять синтетичну єдність, і їх розмежування може бути лише умовною абстракцією, а не справжнім аналізом конкретних деталей»³².

Потреба гармонійного синтезу змісту і форми — основна вимога критиків-марксистів, з якою вони підходять до оцінки явищ тогочасного мистецтва і літератури. У сугубо філософському плані проблему змісту і форми розробляє Т. Степовий у статті, надрукованій у

³⁰ «Життя і революція», 1926, № 7, стор. 59—60.

³¹ Див.: Краткий словарь по эстетике. М., 1963, стор. 90.

³² «Червоний шлях», 1928, № 11—12, стор. 151.

журналі «Плужанин» (1927). Зупинимося на двох її моментах. Оскільки зміст і форма в художньому творі існують в нерозривній єдності і можуть бути відокремлені лише в абстракції, то, на думку Степового, між ними немає причинно-наслідкового зв'язку, який характеризує тільки об'єктивні природні і суспільні процеси.

«Справді, відношення причини і наслідку, — пише він, — це є відношення між процесами, що відбуваються в часі один за другим хронологічно: спочатку причина, а потім наслідок. А відношення змісту і форми не є відношенням таких процесів, бо зміст і форма не йдуть одне за другим у хронологічній послідовності (спочатку зміст, потім форма), а існують разом одночасно, і ніякого переходу енергії від змісту до форми немає»³³.

Слід зауважити, що при всій показній діалектичності, цей висновок все ж залишається метафізичним, оскільки твір тут розглядається абстрактно поза процесом творення його митцем і сприймання його читачем. Тим часом кожний твір як такий виявляє себе лише в процесі творення і сприймання, в якому наявний причинно-наслідковий зв'язок і «перехід енергії» від змісту до форми і від форми до змісту.

Другий момент статті Степового стосується співвідношення змісту і світогляду. На думку Степового, змістом літературного твору є певним опосередкованим способом сформований світогляд письменника. Оскільки ж світогляд є певна єдність змісту і форми, то творчий процес є лише процесом втілення світогляду в особливу мистецьку форму. Звідси відношення між просто літературними творами (науково-популярними, публіцистичними, історичними) і творами мистецькими (роман, поезія, драма) Степовий розглядає не як відношення між змістом і формою, а як відношення між різними формами одного й того ж змісту. Це, за Степовим, дозволяє говорити не про примаг змісту над формою, а лише про різні способи оформлення одного й того ж змісту, підкреслюючи, що складніша форма (в даному випадку художня) може з'явитися на ґрунті простішої (публіцистичної), а не навпаки. Отже, виходить, «не зміст обумовлює форму, а простіша соціальна форма обумовлює складнішу, трансформується, переходить в неї»³⁴.

³³ «Плужанин», 1927, № 8, стор. 17.

³⁴ Там же, стор. 19.

Безперечно, що процес творчості зв'язаний з працею митця над формою, однак не можна погодитися з твердженням, що в художньому творі не зміст визначає форму, а простіша соціальна форма обумовлює складнішу, трансформується, переходить в неї. Степовий не враховує головного — естетичної сторони змісту і того, що не обов'язково митець іде від публіцистичної ідеї, можливі випадки, коли в житті зустрине образ, який наштотує його на твір.

Серед досліджень, присвячених змісту і формі у мистецтві, виділяється стаття М. Доленга «До проблеми змісту і форми в літературному творі» (1929)³⁵. Проблема змісту і форми тут розглядається в двох аспектах: в статті закінченого літературного факту і в динаміці літературного процесу.

Доленго виходить з нерозривної єдності змісту і форми і розкриває діалектику цієї єдності у процесі творення і сприймання художнього твору, посилаючись на В. І. Леніна. Дослідник розкриває характер суперечності між змістом і формою в літературі і мистецтві, висуває принцип «винахідництва», «критерій новості», вважаючи, що він впливає з самої природи мистецтва. У конкретному творі, на його думку, існує лише відносна єдність змісту і форми. Незважаючи на те, що в статті надається важливе значення «психоідеології» митця, роль якої переоцінюється як у процесі творення, так і в процесі сприймання, стаття належить до кращих набутків теоретичної думки 20-х років. Питання діалектики змісту і форми Доленго порушує і в статті «Що саме нам тепер треба?»³⁶.

На діалектичний характер єдності змісту та форми в мистецтві неодноразово звертав увагу І. Микитенко, спрямовуючи це положення проти формалістів. «Діалектичну єдність змісту та форми, — писав він, — ми розуміємо як єдність, у якій зміст визначає форму, і цей зміст мусить бути активним пропатором класової боротьби за соціальне визволення...»³⁷

Розглянуті статті і висловлювання 20-х років є виразним свідченням того, що естетична думка на Україні, переборюючи формалістичні і вульгарно-соціологічні

³⁵ «Критика», 1929, № 11, стор. 49—64.

³⁶ «Гарт», 1929, № 10—11.

³⁷ «Критика», 1930, № 11, стор. 6.

збочення, спираючись на марксистські положення, ставила і вирішувала питання про єдність змісту і форми в мистецтві як діалектичну взаємообумовленість, в якій визначальним є зміст, що, однак, існує і тільки і може існувати в певній формі, яка і є його внутрішньою структурою, організацією. Спираючись на положення марксистської естетики, зокрема на висловлювання В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, українські дослідники успішно критикують і епігонів формалізму і вульгарно-соціологічні концепції.

Автори розглянутих досліджень виступали проти надмірної соціологізації художнього змісту, проти соціологізації літературних засобів, відстоювали необхідність конкретно-історичного дослідження змісту і форми в їх єдності. Ці дослідження свідчать, що вже у 20-х роках почали формуватися правильні уявлення про єдність змісту і форми у художній творчості.

Резюме

Исследование формы и содержания в искусстве в выступлениях 20-х годов на Украине шло через преодоление примитивных, схематических и метафизических эстетических формул, которые в начале 20-х годов проповедывали формалисты и эстеты, футуристы и конструктивисты, пролеткультовско-рапповсковоуповские теоретики в своих лозунгах и манифестах. В борьбе против формалистических и вульгарно-социологических концепций идет активный процесс усвоения положений марксистской эстетики, на основе которой формулируются выводы исследователей о содержании и форме в искусстве. С одной стороны, это исследования, в которых проводится так называемая монистическая теория формы и содержания, представляющая единство этих категорий как их тождество и отрицающая даже мысль о возможности противоречий между ними.

С другой стороны, появляется целый ряд исследований, авторы которых к характеристике категорий формы и содержания подходят более диалектически, рассматривая единство не как тождество, а как определенную степень взаимного соответствия.

З ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ШЛЮБУ І СІМ'Ї НА УКРАЇНІ
(20—30-ті роки)

Знищення приватної власності і розвиток соціалістичних виробничих відносин в нашій країні створили міцну основу для докорінної перебудови шлюбно-сімейних відносин, для розвитку гуманістичних, високоморальних сімейних відносин.

Проте процес становлення моральних основ соціалістичної сім'ї був складним і суперечливим. Окрім великої живучості старих традицій і загального відставання свідомості людей від змін суспільного буття, це пояснювалося ще й специфічними особливостями шлюбно-сімейних відносин у нашій країні. Патріархальний побут, необмежена влада батька в сім'ї, нерівноправність жінки з чоловіком, неуттво і, нарешті, панування церкви, яка являла собою величезну моральну силу — все це вимагало не лише соціалістичних, але й, у значній мірі, буржуазно-демократичних перетворень у суспільному житті.

Радикальними заходами в галузі шлюбно-сімейних відносин у перші роки Радянської влади були закони, спрямовані на знищення старих буржуазних принципів сімейного права і встановлення основ нової соціалістичної сім'ї. Усі ці закони скасовували церковний шлюб і встановлювали цивільний радянський шлюб, що реєструвався в органах ЗАГСу. Вони послідовно проводили принципи свободи, добровільності і рівноправності сторін при укладанні шлюбу, а також рівне право на розлучення. Ці закони, таким чином, максимально сприяли визволенню шлюбу від різних родових пережитків, від

впливу релігії і церкви. Знищуючи основи старої буржуазної сім'ї, Радянська держава заклала тверді правові основи для побудови нової, соціалістичної сім'ї з юридичною і фактичною рівноправністю сторін.

Проте, звичайно, було б неправильно уявляти собі, що всі ці заходи Радянської влади відразу ж допомогли позбавитись від старих патріархальних традицій, що сковували шлюбно-сімейні відносини. У ті роки В. І. Ленін неодноразово зазначав, що всі ці правові заходи Радянської влади знаменували собою лише початок перевороту у шлюбно-сімейних відносинах, а не сам переворот.

Найважливішою умовою побудови нової сім'ї було визволення жінки від економічного і духовного гноблення, встановлення не лише юридичної, але й фактичної рівноправності жінки з чоловіком. Засобом такого визволення було масове залучення жінок до суспільного виробництва. Ця умова активно здійснювалась протягом усього перехідного періоду і була тісно пов'язана з усією системою економічних, культурних і політичних перебудов у нашій країні.

Соціалістична перебудова суспільних відносин у той період вимагала широкої і дійової ідеологічної роботи партії, спрямованої на боротьбу з старим побутом, з численними релігійно-патріархальними і феодальними традиціями, що панували у старій сім'ї.

Основу цієї роботи склали рішення VIII з'їзду РКП(б), в яких говорилось, що «тільки здійснення планомірності і свідомості в усій суспільно-господарській діяльності має поведе за собою повне відмирання релігійних забобів». Тому партія закликала організувати «найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду»¹.

Питання партійно-освітньої роботи і комуністичної пропаганди посідали також значне місце в рішеннях з'їздів і конференцій Комуністичної партії України.

Отже, характер досліджень шлюбно-сімейних відносин на Україні у перехідний період був обумовлений тією практичною боротьбою, яку вела Комуністична партія і Радянська держава за створення і розвиток соціалістичної сім'ї.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I. К., 1954, стор. 393.

З проблем, що стояли перед дослідниками тих років, актуальною була боротьба з релігійними традиціями в сімейному побуті, а також розробка і пропаганда питання про походження сім'ї і наукове пояснення суті шлюбно-сімейних відносин. Ці завдання виконувались широким виданням популярних книжок, підручників і брошур, що були присвячені пропаганді атеїзму і наукового розуміння громадського життя.

Важливу роль у цій роботі відіграла радянська періодична преса на Україні. Так, журнали «Агітатор», «Безвірник», «Червоний Шлях», «Життя і революція», «Комунар» та інші, що виходили у 20—30-х роках, публікували багато оригінальних науково-теоретичних і популярних статей на антирелігійні, моральні та сімейно-побутові теми, енергійно й успішно пропагували новий, соціалістичний побут, нові моральні відносини між членами сім'ї.

Великий науковий інтерес щодо цього становлять виступи С. Тіма на сторінках антирелігійного журналу «Безвірник». Так, у статті «Цивільний та церковний шлюб» він показав антинауковий і реакційний характер тверджень церкви про те, що нібито церковний шлюб є єдиною можливою формою статевого союзу чоловіка і жінки. Релігійному уявленню сутності шлюбу, як якомусь вічному і незмінному божественному установленню, Тім протиставляє наукове, марксистське розуміння природи шлюбно-сімейних відносин, згідно з яким визначальним фактором виникнення і розвитку шлюбу на різних етапах розвитку людства були економічні відносини людей. «Дослідження в царині історії людської культури, — писав він, — показали, що родинні та шлюбні відносини не становлять собою чогось вічного й незмінного, вони постійно змінювались і змінюються, перебуваючи в прямій залежності від господарчо-економічних і виробничих умов. Інакше кажучи, форми шлюбу й сім'ї цілковито визначаються способами, що за їхньою допомогою люди здобувають собі засоби існування»².

Глибоку і змістовну критику патріархальної теорії у питанні про походження сім'ї знаходимо і в іншій статті С. Тіма «Християнське «таїнство» шлюбу і що воно освячує».

² «Безвірник», 1928, № 1, стор. 16.

Справжня історія виникнення сім'ї і шлюбу, писав він, не має нічого спільного з релігійними казками про якусь єдину, богом встановлену форму шлюбно-сімейних відносин. Навпаки, найвидатніші богослови різних епох (Тертуліан, Оріген, Єронім, Фома Аквінський, Августин Блаженний та багато інших) завжди з презирством ставились до шлюбу, закликали віруючих відмовлятися від нього, як від чогось такого, що суперечило волі бога. Наведенням переконливих історичних фактів він спростовує твердження церковників про те, що нібито звичаї і обряди в шлюбно-сімейних відносинах своїм виникненням зобов'язані лише християнству, що вони не можуть бути без християнства. Наука довела той факт, що первісне людське суспільство тривалий час існувало без релігії. Разом з тим воно мало певні нрави і звичаї, які склали мораль первісного суспільства і регулювали відносини між його членами. Християнство ж пішло своєю звичайною доріжкою «християнізації» стародавніх народних звичаїв і обрядів, серед яких важливе місце належало обряду укладання шлюбу. Отже, підсумовує С. Тім, встановлюючи «таїнство» шлюбу, «християнська церква не створювала нічого нового: вона лише використовувала стародавні форми шлюбних церемоній, намагаючись при переробці на свій лад первісно примітивних уявлень, надати їм «звеличеного», «духовного» сенсу. Однак за всіма хитрощами творців «таїнства» шлюбу не важко розглянути дійсну механіку його створення, що викриває і справжні й далеко не «таємничі» причини й способи християнської «шлюбної творчості»³.

Недоліком статей Тіма є деяке спрощення питання про виникнення християнських таїнств, зокрема таїнства шлюбу, яке, на його думку, було встановлено виключно на замовлення феодальної аристократії. Проте в цілому його статті були певним внеском у наукову критику релігійного тлумачення проблем походження шлюбу і тих обрядів, що були з ним пов'язані.

В українській радянській пресі 20—30-х років друкувались також статті, присвячені критиці різних буржуазних концепцій сім'ї, зокрема тих численних проєктів, з якими пов'язувались надії на оздоровлення шлюб-

³ «Безвірник», 1930, № 11, стор. 9.

но-сімейних відносин в капіталістичних країнах після першої світової війни⁴. Радянські дослідники і публіцисти викривали численні фашистські ідеї розумової і моральної «неповноцінності» жінки, наочно показували, що метою цих фальсифікацій було виправдання фашистської політики всебічного поневолення жінки як в сім'ї, так і в суспільному житті⁵.

У центрі уваги українських радянських дослідників у перехідний період стояли питання, що були пов'язані з моральними основами шлюбу і сім'ї в соціалістичному суспільстві.

Соціалістичні перетворення в нашій країні підірвали економічні та моральні основи приватновласницької моногамії і фактично означали кінець класовості сімейного побуту. Була створена, таким чином, об'єктивна основа для подолання старих, власницьких взаємовідносин у сім'ї, зокрема патріархальної залежності жінок і дітей від голови сім'ї, і перетворення їх у відносини рівності і дружби між членами сім'ї.

Проте ці нові прогресивні тенденції у розвитку сім'ї, як і в цілому процес «демократизації» сімейного побуту, розвивались дуже повільно. У цих умовах актуальною була критика феодальних традицій всередині старої сім'ї, критика власницьких взаємостосунків між членами сім'ї, критика багатьох інших пережитків старої сімейної моралі і старого побуту. Успіх цієї роботи багато в чому залежав від дійової пропаганди принципів і норм комуністичної моралі в сімейному побуті, від боротьби за встановлення нових, комуністичних відносин між батьками й дітьми за перетворення сім'ї у опівдружність, засновану на дійсно людських відносинах.

Однією з найбільш вдалих марксистських праць, присвячених цій проблемі, була велика стаття Дм. Ігнатюка «Про шанування батьків». Так звані батьківські почуття, синовня любов, любов подружжя, писав автор цієї статті, не можуть бути основою родинних взаємин у класовому суспільстві. Стара моногамна сім'я виник-

⁴ Серйозним критичним дослідженням серед них була стаття З. А. Гуревича «Шлюб і сім'я в сучасній буржуазній Європі і Америці», — «Червоний шлях», 1929, № 8—9.

⁵ Див. статті: Єльвін. Релігія і жінка. — «Безвірник», 1931, № 4; Ганс Геккель. Жінка, християнство й соціалізм. — «Безвірник», 1931, № 9—10, та інші.

ла разом із власністю. Тому вона має на собі відбиток класових, власницьких, експлуаторських відносин. Деспотизм, влада батьків і сліпа покора цій владі — ось що переважає в сім'ї класового суспільства. Збереження таких звичаїв було вигідне пануючим класам. Ці звичаї створювали сприятливу атмосферу для виховання у дітей сліпої покори куркулю, уряднику, фабриканту, царю. Саме до цього зводилась соціальна роль сімейного виховання в експлуаторській державі. «Бог дав заповідь, попи розтлумачили, до кого вона стосується, держава пояснила, в чому саме полягає виконання заповіді, а вряники і жандарми слідкують за її виконанням. Так до краю викривається класове значення родинних стосунків і тих моральних норм, на яких тримається сім'я в сучасній буржуазно-жандармській державі»⁶.

Класовій моралі, що регулювала взаємовідносини між батьками й дітьми всередині старої сім'ї, Дм. Ігнатюк протиставляє мораль соціалістичної сім'ї з її духом співробітництва, взаємодопомоги і підтримки. «Ми стоїмо за сім'ю — писав він, — де стосунки між статями і поколіннями засновані не на релігійно-патріархальних засадах, а на засадах рівноправного союзу близьких по крові, по духу і по матеріальних інтересах людей»⁷.

Проблемам наукового дослідження побуту і організації його на соціалістичних засадах, виховання комуністичного ставлення до жінки, створення між чоловіком і жінкою взаємовідносин дружби і співробітництва були присвячені статті і багатьох інших авторів (див.: «О морали и партийной этике». — Зб. статей за ред. Д. Лебеда. Харків, 1925). Підкреслюючи важливість виховної роботи по зміцненню норм комуністичної моралі в сім'ї, Є. Ярославський писав: «Ставлення комуніста до сім'ї не приватна справа. Ми вимагаємо, щоб комуніст ставився до жінки як до рівної, щоб він допомагав їй у цьому. Отже, сімейне життя комуніста повинно бути прикладом, зразком для безпартійних, для широких мас»⁸.

Правильне вирішення питання про моральні основи радянського шлюбу вимагало також ґрунтовної крити-

⁶ «Безвірник», 1927, № 6, стор. 12.

⁷ Там же, стор. 13.

⁸ «Безвірник», 1933, № 15, стор. 8.

ки різних «лівацьких» поглядів на взаємовідносини між людьми різної статі, а також вульгарно-матеріалістичних помилок при дослідженні шлюбно-сімейних відносин.

Перехідний період був епохою революційної ломки всіх форм громадського життя, епохою переусвідомлення моральних норм і традицій, які віджили свій вік. Багато людей, справедливо відкидаючи стару класову мораль, в той же час не спроможні були правильно розібратись і усвідомити всі ті величезні зміни, які несла з собою революція у суспільну мораль, побут і сім'ю.

Процес створення нових моральних відносин між людьми ускладнювався і гальмувався ще й тим, що у період непу в нашій країні переважало дрібне виробництво, яке, за словами В. І. Леніна, «породжує капіталізм і буржуазію постійно, щодня, щогодини, стихійно і в масовому масштабі»⁹. Ця дрібнобуржуазна стихія породжувала вульгарні, примітивні погляди на кохання, шлюб і сім'ю, на їх місце і роль в соціалістичному суспільстві. Такі погляди часто видавались за «марксистські», але насправді були чужі марксистському розумінню цих проблем.

В українських радянських журналах тих років часто друкувалися статті, в яких заперечувалось кохання між чоловіком і жінкою, любов до сім'ї. Кохання протиставлялось революційній діяльності, комуністичним ідеалам, його вважали «буржуазним забобоном», що гальмував революційну боротьбу. Яскравим прикладом щодо цього була стаття І. Мойсі (Івана Ле. — В. Л.) під назвою «Етика й побут», що була надрукована в журналі «Комунар» у 1925 році. Справедливо заперечуючи буржуазну мораль в інтимних відносинах людей різної статі, у шлюбно-сімейних відносинах, автор цієї статті дійшов до заперечення кохання між чоловіком і жінкою взагалі, вимагав замінити його «відповідальністю» і т. ін. «Ніякої любові нема й не може бути, — твердив він. — Те розуміння, яке вкладене буржуазним укладом у цей вираз, не гідне свідомого пролетаря. То була любов для любові, для насолоди (естетичної чи статевої — все рівно). У нас є свідомий висновок, свідомий підбір, обо-

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 7.

пільна згода з відповідальністю за наслідки. Відповідальність, а не любов повинна зв'язувати двох осіб»¹⁰.

Такі по суті аскетичні уявлення про кохання між чоловіком і жінкою в умовах соціалістичного суспільства, звичайно, не мають нічого спільного з справжнім пролетарським, комуністичним гуманізмом. Комунізм, в чому саме й полягає його цінність для людства, створює реальні умови для того, щоб таке велике і світле почуття, як кохання, поряд з іншими великими благами людського життя — працею, миром, свободою, щастям, дружбою — було доступне всім людям.

Результатом такого ж дрібнобуржуазного, псевдокомуністичного розуміння проблем шлюбу і сім'ї були поширені тоді так звані теорії «вільного кохання», «вдмирання сім'ї» і т. п.

Вульгаризаторські помилки властиві були і деяким комуністам. Вимоги «вільного кохання», «скоромнищої пристрасті» містились, наприклад, у відомих виступах на моральні теми І. Арманд і А. Коллонтай.

Такий підхід до морально-побутових питань виявляли і деякі українські автори. У 1926 році в журналі «Агітатор» було надруковано статтю Ф. Зайцева «О партійній етике». Виступаючи проти «поповско-монашескої морали» у відносинах між людьми різної статі, за подолання старих буржуазних традицій і забобонів у сімейному побуті, автор статті по суті вимагав зняти будь-які моральні перепони у статевих відносинах людей. Негативне ставлення громадськості до фактів статевої розбещеності він вважав «ненормальним становищем», «залишком власницького погляду на жінку»¹¹. Подібні настрої нерідко підігрівались у той час модними «теоріями» буржуазних соціологів, що намагались біологічно обґрунтувати думку про природність і необхідність позашлюбних статевої зв'язків.

Отже, широкий революційний рух «за розкріпачення» жінки, за «визволення» кохання від поміщицько-буржуазної моралі насправді часто ставав лише прикриттям буржуазної статевої розбещеності.

Перший, хто виступив з рішучим засудженням цих негативних явищ, був В. І. Ленін. У розмовах з Кла-

¹⁰ «Комунар», 1925, № 9, стор. 11.

¹¹ Див. ж. «Агітатор», 1926, № 11, стор. 37.

рою Цеткін він говорив, що революція не може не справити величезного природного і необхідного впливу на уявлення молоді про кохання, про статеві відносини, про шлюб. Конфлікти і зло, що виникали раніше у цій сфері, загострювались, за словами Леніна, суворістю законів буржуазної держави про шлюб і сім'ю, про «священну приватну власність». Стверджуючи, що в галузі шлюбу і статевих відносин наближається революція, співзвучна пролетарській революції, що погляди на відносини між людьми революціонізуються, він разом з тим попереджував проти крайнощів у цих питаннях, доводив, що так звана теорія «вільного кохання» насправді нічого спільного з марксизмом не має.

У своїх листах до І. Арманд В. І. Ленін критикував її вимогу «вільного кохання» як буржуазну, яка, на його думку, лише прикривала буржуазну статеву розпусту. Він наполегливо радив їй протипоставити міщансько-інтелігентсько-селянському вульгарному і брудному шлюбу без кохання, що існував при капіталізмі, не скороминущий зв'язок-пристрасть, а пролетарський цивільний шлюб з коханням¹².

Вимога «вільного кохання», як показав Ленін, ґрунтувалась на спрощеному розумінні залежності змін ідеологічної надбудови суспільства, зокрема шлюбно-сімейних відносин, від змін в економічному базисі. Прихильники такого розуміння вважали, що моногамія історично відповідала приватній власності на знаряддя і засоби виробництва. Оскільки соціалістична революція знищує приватну власність, то повинна бути знищена і моногамія, її місце займає «вільне кохання».

У 20—30-х роках проблемі статевого виховання приділялась занадто велика увага. Разом з тим дослідження тих років мали один загальний і серйозний недолік. На першому плані більшої частини досліджень, як правило, стояли сексуальні проблеми, питання статі взагалі. Соціальний же аспект взаємовідносин чоловіка і жінки, виховання у людей свідомого, відповідального ставлення до статевого життя або відсувався на задній план, або й зовсім замовчувався. Підкреслюючи моральну шкоду такого занадто великого захоплення

¹² Див.: В. І. Ленін Твори, т. 35, стор. 140.

питаннями статевого життя, В. І. Ленін назвав це захоплення замаскованою повагою до буржуазної моралі.

Отже, перед Комуністичною партією стояло завдання показати хибність такого підходу до проблем статі, шлюбу і сім'ї, показати ту моральну шкоду, якої завдавав такий підхід справі комуністичного виховання молоді. Спрямовуючи увагу дослідників на соціальний аспект, на суспільне значення інтимних взаємовідносин чоловіка і жінки в умовах соціалізму, партія вимагала розглядати ці питання тільки в нерозривному зв'язку з усією сукупністю соціалістичних суспільних відносин, підпорядковувати їх справі комуністичного виховання молоді. Основні завдання цієї роботи у перехідний період були сформульовані у доповіді М. Скрипника на VII Всеукраїнській нараді комдитруху й трудшколи у 1930 році: «Завдання соціального виховання — це виховувати нову силу молодого покоління, щоб воно стало свідоме, організоване, придбало потрібні знання й звички до колективної праці й колективної самодіяльності, щоб бути здатним виконувати й далі нові завдання поширеної репродукції і соціального виробництва й побудови соціалізму»¹³.

Великий внесок у боротьбу проти антимарксистських концепцій і помилок в поглядах на відносини між людьми різної статі, на шлюб і сім'ю був зроблений на Україні, У журналі «Життя і революція» за 1925 рік була надрукована стаття «Дискусія про кохання». Зосереджуючи увагу на великих моральних ідеалах, здійснення яких ставало можливим в умовах соціалістичного суспільства, автор статті показав, якою великою перешкодою може стати занадто велике захоплення сексуальними проблемами з боку дослідників шлюбу і сім'ї.

Більш глибокою і ґрунтовною критикою перекинувань марксистсько-ленінських поглядів відзначалась стаття З. Гуревича під характерною для тих часів назвою «Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни» («Червоний шлях», 1926, № 5).

Аналізуючи причини різкого падіння моральних норм і широкого поширення позашлюбних зв'язків у

---

¹³ М. Скрипник. Основні проблеми соціального виховання за реконструктивної доби. — «Радянська освіта», 1930, № 5—6, стор. 16.

післявоєнні роки, Гуревич робив правильний висновок, що позашлюбні зв'язки цілком належать капіталістичній культурі. Це не стільки моральна, скільки соціальна проблема, корені якої лежать у сфері економічних відносин людей у класовому суспільстві. Відкидаючи твердження буржуазних вчених про природжену прихильність чоловіків до полігамічного способу життя, він доводив, що «нахил мужчин до полігамії і жінок до моногамії— явище не біологічного, а соціально-економічного порядку». Цьому сприяє вся система виховання підростаючого покоління у буржуазній сім'ї, незмінним супутником якої є ад'юльтер і проституція. Соціалізм, створюючи однакові економічні умови і для чоловіків і для жінок, знищує проституцію і всі ті основи, що породжували позашлюбні зв'язки.

Розглядаючи постановку виховної роботи серед молоді в країні, Гуревич правильно визначав характер і завдання статевого виховання. Статеве виховання не можна відривати від загальних завдань морального виховання людини соціалістичного суспільства, і тому його треба розглядати тільки в органічному зв'язку з трудовим вихованням і навчанням. Під статевим вихованням він розумів «цілу систему правильного виховання дітей, розвинення у дітей соціальних інстинктів, залишення їм максимуму дослідницької активності й самодіяльності, внесення елементів знання про статеве питання в загальні відомості з природознавства й суспільствознавства»¹⁴.

Підкреслюючи важливість правильної постановки проблеми статевого виховання, Гуревич вимагав розглядати її «не як питання особистого порядку, а як питання глибоко суспільні»¹⁵.

Значну увагу українських радянських дослідників привертало питання про перспективи розвитку соціалістичної сім'ї, про зміну її форм і соціальних функцій у комуністичному суспільстві.

При вирішенні цих питань дослідники звертались, зокрема, до праці Ф. Енгельса «Принципи комунізму». Відповідаючи на питання про те, який вплив справить комуністичний суспільний лад на сім'ю, Ф. Енгельс писав: «Відносини статей стануть виключно приватною

¹⁴ «Червоний шлях», 1927, № 7—8, стор. 231.

¹⁵ Там же.

справою, яка стосуватиметься тільки заінтересованих осіб і в яку суспільству нема потреби втручатися. Це можливо завдяки усуненню приватної власності і суспільному вихованню дітей, внаслідок чого знищуються обидві основи сучасного шлюбу, зв'язані з приватною власністю, — залежність жінки від чоловіка і дітей від батьків»¹⁶.

Це висловлювання Енгельса, як і багато інших положень марксизму-ленінізму про відмирання старих класових соціальних інститутів, часто набувало спрощеного, вульгарного тлумачення. Багато дослідників, помилково зараховуючи сім'ю до політичних явищ, вважали, що вона при переході від капіталізму до соціалізму буде «відмирати», також як будуть відмирати держава і право.

Найбільш яскравим прикладом такого роду помилкових міркувань була книга А. Коллонтай «Семья и коммунистическое государство», що була опублікована у 1920 році. Процес розпаду і дезорганізації сім'ї при капіталізмі вона розглядала як всезагальне явище, як процес знищення сім'ї взагалі.

Такий погляд на еволюцію шлюбу і сім'ї поділяла велика частина радянських дослідників. В українській пресі можна було часто зустріти твердження про те, що при соціалізмі «форми шлюбу і сім'ї зміняться», що із знищенням економічної залежності жінки від чоловіка і дітей від батьків «сім'я відіме» і т. п.

Думка про те, що при комунізмі сім'я відіме, трапляється в радянській літературі і в наші дні¹⁷.

Такий підхід не відповідає поглядам класиків марксизму-ленінізму на перспективи розвитку шлюбу і сім'ї при соціалізмі.

Справді, з побудовою комунізму господарсько-економічні функції сім'ї будуть поступово відмирати, оскільки їх існування завжди було обумовлено не самою суттю сім'ї, а лише певною стадією її історичного розвитку, пов'язаною з недостатньо розвинутим суспільним виробництвом. Створення матеріально-технічної бази комунізму веде до того, що ці функції все більше буде

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 324—325.

¹⁷ Див., наприклад, статтю С. Струмліна «Рабочий быт и коммунизм». — «Новый мир», 1960, № 7.

брати на себе суспільство, держава. Поступово буде скорочуватись і сфера правового регулювання відносин у сім'ї, поступаючи своїм місцем нормам комуністичної моралі. Проте сім'я як соціальний інститут у комуністичному суспільстві не тільки не відімре, а навпаки, в ній будуть все більше розвиватись всі ті кращі риси, які притаманні їй тепер.

Помилкові погляди були і при вирішенні питання про соціальні функції соціалістичної сім'ї, зокрема питання про співвідношення громадського і сімейного виховання.

У 20—30-х роках процес руйнування моральних підвалин старої власницької сім'ї з її духом егоїзму і користоловства часто призводив дослідників до висновку про те, що взагалі сімейне виховання зжило себе і не відповідає завданням виховання людини епохи соціалізму. У дослідженнях тих років була поширеною думка, що нібито з побудовою соціалізму сфера сімейного виховання буде все більше скорочуватись, що морально-виховні функції сім'ї згодом будуть переходити до держави і суспільства. Так, проф. А. Машкін у книзі «Просветительная политика в эпоху диктатуры пролетариата», що була опублікована у 1923 році, твердив, що при соціалізмі «новая воспитательная система находится вне семьи, так как решающее значение в данной системе имеет, конечно, не «кровное» родство, а положение в классовой борьбе». У соціалістичному суспільстві, писав цей автор, «центр ваги, природно, переміщується від виховання сімейного до виховання державного, від індивідуалістичних тенденцій до тенденцій колективістичних, від методів авторитарних до методів соціальних»¹⁸.

І тепер ще є у нас багато людей, які вважають, що при комунізмі всі діти з дня народження і до отримання атестата зрілості будуть перебувати поза сім'єю, у спеціальних державних установах.

Поступове зростання ролі держави і суспільства в утриманні і вихованні дітей, як і взагалі усупільнення побуту, є однією з умов переходу до комунізму. Проте це зовсім не означає відмирання морально-виховної

---

¹⁸ А. П. Машкин. Просветительная политика в эпоху диктатуры пролетариата. Харків, 1923, стор. 15.

функції сім'ї. Важко уявити собі те, що колись, навіть у далекому майбутньому, відіме природна потреба людини мати своїх дітей, спілкуватися з ними, впливати на них. Мало ймовірно також, що колись відіме любов і прив'язаність дітей до своїх батьків. Навпаки, саме при комунізмі батьківські почуття будуть все більше розвиватись і збагачуватись.

Період побудови соціалізму в СРСР був періодом формування нової соціалістичної сім'ї, моральну основу якої становлять взаємна повага і піклування про виховання дітей.

Поступовий перехід нашої країни до комунізму означає нові завдання у науковому дослідженні такої важливої сфери людської культури і побуту, якою є шлюб і сім'я.

Резюме

В статье рассматривается борьба Коммунистической партии и Советского государства за формирование моральных основ социалистической семьи в нашей стране в переходный от капитализма к социализму период.

На конкретном историческом материале показан вклад украинских советских исследователей в научную критику религиозного толкования некоторых проблем брака и семьи, а также в критику искажений марксистско-ленинских взглядов на брачно-семейные отношения, на социальные функции семьи при социализме.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК МЕТОДОЛОГІЇ
ДАРВІНІЗМУ НА УКРАЇНІ

Ось уже понад сто років ставлення до дарвінізму є пробним каменем при визначенні світогляду того чи іншого природознавця. Визнавати теорію розвитку Дарвіна, його пояснення природного добору і доцільності означало ставати на шлях наукового, матеріалістичного і навіть діалектичного розуміння закономірностей природи, і, навпаки, заперечувати вчення Дарвіна — значить відмовлятися від матеріалістичних основ біології обрати псевдонаукову методологію, опинитися на позиціях метафізики та ідеалізму.

Дарвінізм був епохальним відкриттям, яке викликало корінну ломку уявлень не лише в природознавстві, а й взагалі у світогляді. Ф. Енгельс писав, що Дарвін своїм вченням «завдав найсильнішого удару метафізичному поглядові на природу, довівши, що весь сучасний органічний світ, рослини і тварини, а, значить, також і людина, є продукт процесу розвитку, який тривав мільйони років»¹. Після появи книги «Походження видів» (1859) боротьба між матеріалістами та ідеалістами, між метафізичною і діалектичною концепціями розвитку в багатьох галузях знань значно загострилася. Вона нерідко переростала рамки природничих наук, набиравала загальнотеоретичного характеру, перетворюючись подекуди в боротьбу філософську і навіть політичну. У такі періоди майже весь мислячий світ поділявся на два великі і ворожі один одному табори — дарвіністів та антидарвіністів.

¹ Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг. К., 1953, стор. 23.

У Росії, де ґрунт для сприйняття і розвитку дарвінізму був підготовлений вітчизняними вченими ще у XVIII — першій половині XIX ст., табір прихильників і пропагандистів теорії Дарвіна безперервно зростав, розширявся, посилювався.

Услід за першим творчим дарвіністом К. А. Тімірязевим у Росії появилoся ціле сузір'я всесвітньо відомих учених, таких, як І. І. Мечников, брати Ковалевські, М. О. Северцов, І. М. Сеченов, І. П. Павлов, Д. М. Прянишников, І. В. Мічурін та інші, які розвинули далі матеріалістичні основи дарвінізму, внесли великий вклад у різні галузі знань, розширили і зміцнили матеріалістичну і діалектичну традиції в російській науці.

Учення Дарвіна, звільнене від помилок та історичної обмеженості, є природничонауковою основою діалектичного матеріалізму. Ось чому ідеї дарвінізму і в наші часи продовжують благотворно впливати на розумовий прогрес у галузі природничих наук і багато які вчені застосовують їх у своїх дослідженнях.

Успішно пропагували і розвивали матеріалістичні основи дарвінізму видатні українські біологи — академіки Е. П. Вотчал (1864—1937), В. М. Любименко (1877—1937), О. О. Богомолець (1881—1946), О. М. Нікольський (1858—1942); Д. К. Третьяков (1878—1950), М. Г. Холодний (1882—1952), професори О. А. Коршиков (1889—1942); В. Л. Рижков (н. 1896) та інші вчені, наукова діяльність яких припадає переважно на радянський період, тобто після революції 1917 року.

Теоретичні погляди багатьох українських біологів уже висвітлювалися у працях наших дослідників. Тим часом значна і цінна спадщина деяких українських природознавців, які активно пропагували і творчо розвивали діалектико-матеріалістичні ідеї дарвінізму, унаслідок ряду причин досі залишається невисвітленою у нашій природничонауковій і філософській літературі.

Ліквідувати цю прогалину, звичайно, можна лише спільними зусиллями багатьох дослідників. У даній же статті автор ставить на меті розглянути деякі методологічні аспекти в працях О. Нікольського, О. Коршикова, М. Холодного та Р. Кузьми-Туряньського.

Ознайомлення з основними напрямками розвитку біології на Україні в радянський період показує, що в 20-х і навіть 30-х роках переважна більшість україн-

ських природознавців, як і вчених інших республік, ще недостатньо оволоділа методом діалектичного матеріалізму. Проявлялося це насамперед у невмінні творчо застосувати цей метод у спеціальних галузях дослідження, у поступливості ідеалістичним та метафізичним концепціям, у проявах некритичного до них ставлення і т. п.

У працях природознавців цього періоду нерідко зустрічаються помилки механістичного характеру. Показова у цьому відношенні є стаття проф. С. Кагана «Об'єктивна концепція в теорії охорони народного здоров'я»², де автор спрощено підходить до розв'язання питання. Поставивши перед собою завдання прослідкувати на основі вчення Маркса—Енгельса еволюцію охорони здоров'я, він заявив, що розв'язуватиме його «ставши на шлях суто матеріалістичний, суто об'єктивний». Коротко кажучи, Каган матеріалістичний і об'єктивний метод в основному зводить до економічного моменту, матеріального інтересу.

Таких прикладів чисто механічного перенесення марксистської термінології в галузі конкретних досліджень у працях природознавців 20-х — 30-х років було немало. У той час, звичайно, переважало бажання засвоїти марксистську філософію, аніж уміння її творчо застосовувати.

Однак значна частина українських учених, що міцно зв'язала себе з матеріалістичною традицією, і зокрема з дарвінізмом, уже тоді наполегливо працювала над вивченням і пропагандою матеріалістичного методу, як єдино правильного, наукового методу дослідження. Вони добре розуміли, що захищати і розвивати матеріалістичні основи вчення Дарвіна — значить зміцнювати світогляд діалектичного матеріалізму. «...Не засвоївши дарвінізму в біології, не можна глибше зрозуміти історичну теорію Марксову й не можна правильно поставитись до філософії діалектичного матеріалізму.

Особливо це стосується нашого часу, коли антиматеріалістична реакція йде під прапором «критики дарвінізму»³, — писав у 1927 році український філософ С. Семковський.

² Надрукована у «Збірнику пам'яті академіка Теофіла Гавриловича Яновського». К., 1930, стор. 122—148.

³ О. М. Нікольський. Історія біологічних учинів (Передмова С. Семковського). ДВУ, 1927, стор. 3.

Під впливом марксизму-ленінізму відбуваються глибокі, корінні зміни у світогляді багатьох біологів, їх поглядах на явища природи і суспільства. Наприклад, якщо О. М. Нікольський у книзі «Біологія» (1924) стояв на позиціях антропологізму, вважаючи людину лише «предметом біології», то в праці «Історія біологічних ученнів» (1927) історію людського суспільства він уже відносить до «царини наук гуманітарних». Нікольський винятково високо цінував учення Дарвіна, називав його «справжнім переворотом» в біології, підкреслював матеріалістичну суть дарвінізму, наводив численні нові ембріологічні і палеонтологічні факти на підтвердження його правильності. Та заслуги українського вченого не обмежуються тільки пропагандою і захистом вчення Дарвіна. У спадщині О. М. Нікольського, який всебічно дослідив і докладно описав близько 70 нових видів хребетних тварин, ідеї дарвінізму дістали дальший свій розвиток і обґрунтування. Водночас слід відзначити, що і в пізніших працях ученого мали місце помилкові положення, зокрема некритичне ставлення щодо деяких ідеалістичних теорій.

Визначну роль у пропаганді, захисті і дальшому розвитку дарвінізму на Україні відіграв проф. О. А. Коршиков, що написав цілий ряд праць, головною з яких є «Теорія еволюції в історичному викладі»⁴ (1930), рекомендована у свій час Державним науково-методологічним комітетом Наркомосвіти УРСР як посібник для учбових закладів.

О. А. Коршиков прагнув «показати еволюційну теорію не просто як наукову теорію, а як складову частину матеріалістичного світогляду»⁵. Він свідомо акцентував увагу на методологічних питаннях дарвінізму, намагався з'ясувати його відношення до марксизму, до основних напрямів у філософії — матеріалізму та ідеалізму, проводив партійну, класову точку зору в науці. Високо оцінював він праці К. Маркса і Ч. Дарвіна, підкреслював їх величезне значення для вироблення його, діалектико-матеріалістичного світогляду. «Цікаво

⁴ Перше видання цієї книги вийшло російською мовою (див. Проф. А. А. Коршиков. Эволюционные теории в историческом изложении. Харьков, 1924). Ми тут посилатимемось лише на друге видання.

⁵ О. А. Коршиков. Теория эволюции в историческом изложении. Харьков—Одеса, 1930, стор. 3.

відмітити, що одночасно з книгою Дарвіна (мова йде про «Походження видів». — М. С.) з'явився твір другого великого мислителя, Карла Маркса, «До критики політичної економії», що з протилежного кінця підривав старий світогляд. Якщо Дарвін прагнув дати природне пояснення походження організмів аж до людини, як зоологічного виду, то Маркс говорив про природні закони розвитку людського суспільства, ніби продовжуючи цим роботу Дарвіна»⁶.

Коршиков нерідко посилається на праці класиків марксизму-ленінізму, рекомендує їх вивчати, зокрема «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Леніна. Він не лише добре знав численні біологічні концепції, а й уміло відокремлював у них об'єктивний, фактичний зміст від суб'єктивних тлумачень і висновків, твердо стояв на матеріалістичних позиціях, критикував різноманітні прояви ідеалізму в біології. Наприклад, основною вадою теорії мутації Де-Фріза він справедливо вважав те, що вона «не розв'язує питання про доцільність, не обов'язково приводить до матеріалістичного розв'язання цього питання»⁷. На витягах із книжки проф. Ю. А. Філіпченка «Мінливість і еволюція» (1926) Коршиков переконливо показав, що з допомогою теорії мутацій цілком по-ідеалістичному пояснюється зміна організмів, яка зводиться по суті виключно до дії «внутрішніх причин», закладених у самому організмі і незалежних від середовища.

Характерно, що біолог Коршиков значно глибше розібрався в суті теорії мутацій і правильніше оцінив її, аніж марксист Г. В. Плеханов⁸, який у свій час прийшов до висновку, що теорія Де-Фріза більше відповідає духові діалектичного матеріалізму, ніж теорія Дарвіна. Справедливо критикуючи цю помилкову позицію Плеханова, Коршиков рішуче розкриває реакційно-ворожу діалектичному матеріалізмові суть теорії мутацій. «Що вона не являє собою ідеологічну цінність для революційного пролетаріату, — писав Коршиков, — видно з того, що в Західній Європі не хто інший, які релі-

⁶ О. А. Коршиков. Теорія еволюції в історичному викладі. Харків—Одеса, 1930, стор. 82.

⁷ Там же, стор. 139.

⁸ Див.: Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. III, стор. 149—150.

гійні обскуранти, клерикали, ухопилися за теорію пангенезису Де-Фріза, як за скарб, вбачаючи в ній несподіваний та прибулий, від «сучасної» науки порятунок од ненависного їм дарвінізму»⁹. Своєю матеріалістичною критикою поглядів Де-Фріза Коршиков сприяв зміцненню наукового світогляду, поглиблював критику теорії мутацій, розпочату ще видатним дарвіністом К. А. Тімірязевим.

Разом з тим слід зауважити, що Коршиков не заперечував увесь зміст теорії Де-Фріза, зокрема експериментальну її частину. Він стояв на точці зору, що з неї необхідно взяти все те, що витримало «перевірку досвідом» і відкинути геть антинаукові її висновки. З тих же позицій він підходив і до теорій Менделя, Вейсмана та інших учених-генетиків.

Такий підхід, очевидно, є науковим і найбільш сприятливим для розвитку кожної галузі знання. Нігілістичне ставлення до генетики, беззастережне її заперечення, як відомо, не виправдали себе, і тепер все більше лунають голоси, щоб всебічно розглядати наукову спадщину природознавців, критикувати їх методологічні помилки, але й використовувати усе цінне, чого вони досягли в результаті своїх дослідів. Зокрема, цей погляд обстоюють деякі болгарські дослідники¹⁰.

Фундаментальні знання в галузі біології і обізнаність з головними філософськими напрямками дали можливість Коршикову уміло захищати і пропагувати матеріалістичний світогляд, не випускати з поля зору основної його корінної відмінності і протилежності ідеалізму. Якщо матеріалісти, говорив він, утверджують, що життя є формою існування матерії і визнають при-

---

⁹ О. А. Коршиков. Теорія еволюції в історичному викладі, стор. 149.

¹⁰ Це питання тепер жваво дискутується, причому висловлюються дуже різноманітні і навіть протилежні думки та оцінки щодо спадщини формальних генетиків, наприклад, Вейсмана (Див. літературу: Ил. Карагеоргиев. Август Вайсман в светлината на диалектическия материализъм. — «Философска мысль». 1961, № 6, стор. 102—110; А. Кътов. По неков наболели философско-идеологически въпроси на съвременната генетика. Изв. (Отд. филос., език и литература). Висша парт. школа ЦК БКП, 13, 1962, стор. 70—125; Надежда Праскова. Към въпроса за философската оценка на традиционната генетика. — Философска мысль, 18, 1962, кн. 5, стор. 129—135, та ін.).

родне виникнення живого з неживого, то ідеалісти вважають, що протягом безконечного існування мертвої природи ні на одному з небесних тіл не відбувалося перетворення мертвого в живе без участі творчої сили, недосяжної людському розумові. На протівагу віталістам та іншим прихильникам божественного пояснення походження життя, Коршиков доводив, що матеріаліст визнає «вічність матерії», але ніяк не може визнавати «вічності життя», бо це означало б відмовитися від науки, стати на шлях релігійного світогляду. Саме за такі відступи від науки він різко критикував Бетсона та його прихильників, які войовничо виступили проти дарвінізму вкупі з духовенством.

Однак, як і більшість учених того часу, Коршиков не був послідовним марксистом. Матеріалістична діалектика у нього ще не стала методом дослідження біологічних явищ. Він нерідко ототожнював діалектичний матеріалізм з домарксівським матеріалізмом. У питанні про вплив зовнішнього середовища або про спадкування так званих набутих ознак Коршиков був надміру обережним, схилявся до думки, що наука не дала ще достатніх фактів для того, щоб ствердно на них відповісти. Немало трапляється у його працях і нечітких формулювань, як-от: «поступово з хаосу релігійних забобонів виростала наука» і т. п.

Отже, заслуга О. А. Коршикова полягає насамперед у тому, що він свідомо захищав і пропагував науковий світогляд, зміцнював матеріалістичні основи дарвінізму, боровся проти будь-яких спроб використати еволюційну теорію різного роду ідеалістами і клерикалами. У своїх працях він обстоював не тільки дарвінізм, а й марксистську філософію. Простежуючи історичний розвиток водоростей, їх морфологію і систематику, Коршиков зробив у цій галузі ряд самостійних відкриттів і тим самим сприяв дальшому розвитку біологічної науки взагалі і дарвінізму зокрема.

Одним з видатних українських біологів, що творчо розвивав дарвінізм, акцентував увагу на його методології, вніс великий вклад у мікробіологію і фізіологію рослин, є академік АН УРСР М. Г. Холодний. З його іменем пов'язане створення цілком нових розділів біології, зокрема теорії тропізмів та вчення про фітогормони.

Не задовольняючись ідеалістичним поясненням росту і руху рослин, він починає невтомно працювати над винайденням нових шляхів і методів їх дослідження.

Уже в перших своїх статтях (1906—1907 рр.) Холодний критикує окремі помилкові положення Сакса і Пфєффера, стає на шлях фізико-хімічного пояснення рослинних організмів. Спираючись на результати досліджень відомих учених — фізико-хіміка В. Нернста, фізіолога Ж. Льоба, біохіміка Р. Гебера, фізика і фізіолога П. П. Лазарева, а також на свої власні експерименти, Холодний побудував оригінальну фізико-хімічну теорію геотропізмів, яку виклав у магістерській дисертації (1916—1918) і в статті «Сучасна фізико-хімічна теорія подразливості» (1922).

Цими працями він продовжив розробки українського фізіолога Ю. П. Чаговця і німецького вченого В. Нернста, що досліджували походження біоелектричних струмів у живих тканинах та з'ясовували роль іонів у процесах збудження. Намагання Холодного звести всі явища збудженості, як у вищих тварин, що мали розвинену нервову систему, так і в найпростіших одноклітинних рослинних організмах до «простих фізико-хімічних змін у протоплазмі»¹¹ свідчать про те, що він у цей період стояв ще на позиціях механістичного матеріалізму. Узагальнивши великий фактичний матеріал по вивченню ростових рухів рослин, Холодний у 1924—1927 роках розробив струнку гормональну теорію тропізмів. Він встановив важливу роль ростового гормону в явищах росту і руху рослин, дослідив фізичні, хімічні і фізіологічні його властивості, з'ясував причини неоднакового зростання різних сторін рослинного органа, що реагував тропічним вигином на той чи інший вплив зовнішнього середовища. І хоча відкриття гормональної теорії тропізмів належить двом видатним природознавцям — М. Г. Холодному і голландському ботаніку Ф. В. Венту (1928), які незалежно один від одного висловили однакові погляди про природу тропізмів, однак пріоритет українського вченого незаперечний.

Відправним пунктом фізіологічних досліджень Холодного в галузі складної проблеми тропізмів послу-

---

¹¹ Н. Г. Холодный. Избранные труды в трех томах, т. I, стор. 67.

жили праці Ч. Дарвіна про комахоїдні і виткі рослини, про їх властивість рухатися.

Досягнення гормональної теорії тропізмів Холодний розглядав безпосередньо у зв'язку з успіхами в галузі методології. У статті «Проблеми росту в сучасній фізіології рослин» (1935) одну з основних причин тривалого незадовільного стану розробки цієї проблеми Холодний вбачав у хибній методології, зокрема поширенні в біології поверхового, механістичного описового методу. «Праця дослідника, — писав він, — тут довго не виходила за межі голого описування та елементарних, здебільшого грубо механістичних теорій, які мало сприяли прогресу цього відділу знань»¹².

Наполегливо працюючи, накопичуючи величезний експериментальний матеріал по фізіології рослин, критично переоцінюючи численні теорії інших учених, Холодний піддав критиці ідеалістично-механістичний погляд на природу рослин, показав, що між рослинним і тваринним організмом немає безодні, а існує єдність, доведення якої мало надзвичайно важливе теоретичне значення для спростування богословської гіпотези творення світу.

Відстоюючи матеріалістичні основи вчення Дарвіна, керуючись історичним методом у біології, Холодний постійно вдосконалював і доповняв свою гормональну теорію тропізмів. Його книга «Фітогормони», що містить винятково цінні експериментальні дані і теоретичні узагальнення, склала основу сучасного матеріалістичного вчення про біологічно активні речовини, які у взаємодії з навколишнім середовищем здійснюють процес росту, руху і розвитку рослинних організмів. Ця книга, як і праці Холодного «Чарльз Дарвін і вчення про рухи рослинного організму», «Дарвінізм і еволюційна фізіологія», «Подразливість у рослин», «Перспективи розвитку ендокринології рослин» та багато інших, свідчить про творчий підхід ученого до еволюційної теорії, про дальший розвиток ним ідей дарвінізму стосовно до фізіології рослин.

Холодний є одним з основоположників еволюційної фізіології рослин — науки, що вивчає ту чи іншу фізіологічну функцію рослин в історичному розрізі, в ас-

¹² Н. Г. Холодный. Избранные труды, том. 1, стор. 395.

пекті її філогенетичного розвитку. Услід за К. А. Тімірязєвим, він обгрунтовано критикує прояви ідеалізму, метафізики і агностицизму, спростовує виступи Сакса, Візнера, Гебеля та інших антидарвіністів, які заперечували пристосовницький характер рухів у рослинному світі і стверджували, що рухи ці нібито виникли не шляхом природного добору, а внаслідок автономного розвитку якихось внутрішніх властивостей рослинного організму. «Така точка зору, — пише Холодний, — стоїть у зв'язку з яскраво антидарвіністичними поглядами Гебеля на еволюцію. Їх можна характеризувати як своєрідний агностицизм. Відомі нам з досвіду основні властивості кожного організму (здатність до саморегулювання, до розвитку, до різних реакцій на діяння зовнішнього світу), на думку Гебеля, ніякою теорією не можуть бути пояснені»¹³. Рішуче викриваючи агностицизм Гебеля, учений показує антинаукову суть його «теорії» і методології.

Недосконалістю, слабкістю методології Холодний пояснював виникнення та тривале (майже чверть віку) панування ідеалістичного «ухилу» в ученні про рухи рослин, яке, ототожнюючи рухи тварин і рослин, дійшло до відкритого визнання деякими вченими психіки у рослин. «Однією з причин виникнення цього ухилу і такої значної його тривалості було, безперечно те, — писав він, — що фізіологія рослин кінця минулого століття, асимілювавши (після деяких хитань) зібраний Дарвіном фактичний матеріал не перейняла в нього найціннішого. — духу його досліджень, здорового, *матеріалістичного* підходу до явищ, які вивчаються»¹⁴.

Як бачимо, Холодний добре розумів, що основною причиною хитань в сторону ідеалізму і помилкових поглядів на природу тропізмів та інших явищ фізіології рослин було те, що багато природодослідників кінця XIX — початку XX століття ще не оволоділи матеріалістичною, науковою методологією, а тому й не могли плідно розвивати дарвінізм.

Всупереч віталістам-агностикам, які твердили, що явища органічного життя назавжди залишаться таємницею природи, недосяжною для людського розуму,

¹³ Н. Г. Холодний. Избранные труды, т. 2, стор. 17—18.

¹⁴ Там же, стор. 18.

Холодний доводив, що для матеріаліста, який оволодів науковою методологією, доступні найглибші і найпо- таємніші процеси живої природи. Справжнє завдання фітофізіології він бачив не в описовому вивченні рос- линного організму, а у всебічному аналізі його зв'язків. Причому цей аналіз передбачає, по-перше, дослідження історії розвитку організму, як індивіда і вида, тобто застосування історичного методу в біології; по-друге, простежування і глибоке розкриття взаємозалежності між організмом та середовищем і, по-третє, цілковите з'ясування значення, що його справляють умови життя в процесі онтогенезу і морфогенезу рослин. Саме таке вивчення рослинного організму, на думку Холодного, «відповідає основним положенням діалектичного мате- ріалізму»¹⁵.

У своїх дослідженнях Холодний часто-густо поси- лається на висловлювання К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, керується їх положеннями, підкреслює, що марксистсько-ленінська філософія є «єдино наукова» і «правильна», що тільки творче оволодіння методом ма- теріалістичної діалектики допоможе природознавцям подолати всі перешкоди, вдосконалити методологію дарвінізму. «Дарвінізм, — пише він, — посилений і збагачений тими ідеями, які внесла в сучасну біологію філософія діалектичного матеріалізму, — ось єдино надійний метод, спроможний забезпечити успіх у бо- ротьбі передової наукової думки за правильне розумін- ня життєвих явищ і за повне підкорення живої природи волі і розуму людини»¹⁶.

Вважаючи діалектичний матеріалізм єдино науковою методологією сучасного природознавства, Холодний не- одноразово відзначав, що визначні досягнення радян- ських учених у певній мірі зумовлені постійним і все- зростаючим впливом на них з боку марксистсько-ленін- ської філософії.

Це положення, безперечно, повністю зберігає своє значення і стосовно наукових успіхів самого Холодного. Якщо в перші два десятиріччя він в цілому перебував ще на позиціях домарксівського матеріалізму, то в по- дальшому вплив методології діалектичного матеріалізм-

---

¹⁵ Н. Г. Холодный. Избранные труды, т. 2, стор. 7.

¹⁶ Там же, стор. 66.

му на творчій спадщині основоположника наукової фітоендокринології та еволюційної фізіології рослин позначався все благодворніше.

Слід, однак, сказати, що у праці «Думки натураліста про природу і людину» (1947) Холодний виходить за межі своєї спеціальної галузі, допускає серйозні помилки філософського характеру. У свій час на цю книгу було надруковано «розгромну» рецензію¹⁷, що обвинувачувала Холодного в найтяжчих ідеологічних «гріхах». У рецензії є правильні критичні зауваження, але в цілому вона хибна, така, що не може оприяти зміцненню союзу між природознавством і філософією. Нерідко перебільшуючи помилки автора «Думок», вона цілком упускає з виду головне — те, що Холодний — це видатний біолог, а не філософ. Звідси само собою випливає висновок, що Холодний не був послідовним матеріалістом, тобто філософом-марксистом. Але це аніскільки не заперечує того, що у своїх спеціальних дослідженнях він з успіхом розробляв і застосовував правильну, науково обгрунтовану методологію.

У 40-х роках наука про фітогормони була безпідставно піддана нищівній критиці, зазнала переслідувань, навіть саме існування її деякими вченими бралось під сумнів (С. І. Лебедев, А. А. Авакян)¹⁸. Холодний мужньо виступив на захист нової галузі знання і показав, що гормональна теорія тропізмів ґрунтується на матеріалістичній основі і не має нічого спільного ні з ідеалізмом ні з релігією. У статтях «На захист вчення про гормони рослин», «З приводу статті С. І. Лебедева про фітогормони», «З приводу зауважень П. А. Генкеля про гормони і тропізми рослин», опублікованих уже після смерті автора, Холодний довів цілковиту неспроможність теоретичних міркувань супротивників науки про фітогормони. Викриваючи антинаукову суть критики «гормоноборців», він підкреслив, що вивчення реально існуючих в рослинних організмах фізіологічно активних речовин — ауксина, гетероауксина та інших —

¹⁷ Див.: «Більшовик України», 1947, № 9, стор. 45—52.

¹⁸ Див.: А. А. Авакян, Стадійні процеси і так звані гормони цвітіння. — «Агробіологія», 1948, № 1, стор. 47—77; С. І. Лебедев, Мічурінська матеріалістична біологія і гормональні теорії росту і розвитку рослин. — «Ботанічний журнал» АН УРСР, 1952, т. IX, № 2, стор. 79—87.

це не «прояв ідеалізму», а торжество матеріалістичної науки, ще одна перемога над ідеалізмом і суб'єктивізмом у біології.

І дійсно, дискусія, яка відбулася у 1952—1955 роках на сторінках «Ботанічного журналу», цілком підтвердила правильність точки зору Холодного. Права науки про фітогормони були відновлені, і вона знову почала успішно розвиватись. Матеріалістичні та діалектичні ідеї Холодного лягли в основу розвитку ряду нових напрямків сучасної біології, що мають не тільки велике пізнавальне, але й практичне, народногосподарське значення.

Питання дарвінізму, особливо методологічні його проблеми, хвилювали не лише вчених-спеціалістів. Філософи-марксисты на Україні також їх розробляли, зокрема такі питання, як співвідношення дарвінізму і марксизму, біології та соціології, розкривали величезне значення суб'єктивної діалектики для розвитку природознавства і т. д. Серед цих розробок на особливу увагу заслуговують статті «Монізм у природі і суспільстві», «Про партійність і безпартійність у природничих науках»¹⁹, написані освіченим марксистом-філософом і біологом С. Задернівським (Р. Кузьма-Турянський).

С. Задернівський глибоко і всебічно розглядає співвідношення методу Дарвіна і Маркса. Спільні риси дарвінізму і марксизму, їх єдність він бачить у тому, що обидва методи завдають смертельного удару метафізиці, стоять на ґрунті матеріалістично-причинного пояснення, доводять змінюваність у природі і суспільстві за законами діалектики; відмінність — у тому, що Дарвін повністю ще не звільнився від впливу старих (метафізичних) форм мислення, у непослідовності його діалектики і матеріалізму, нерішучості, «компромісовості». Там же він правильно критикує вульгаризаторів марксизму Сараб'янова та Попова-Подольського, які цілком перекреслювали діалектичний характер вчення Дарвіна. Висвітлюючи питання про взаємовідношення біології та соціології, Задернівський роз'яснює, що з погляду марксизму не можна переносити закони природи

---

¹⁹ Друкувалися ці статті С. Задернівського у журналі «Культура» — органі КПЗУ (м. Львів).

на суспільні явища і навпаки. Він не тільки критикує цілий ряд природознавців (Геккеля, Ціглера, Праєра, Гекслі) та філософів-соціологів (Спенсера, Конта, Ніцше), які — несвідомо чи свідомо — для виправдання капіталістичного ладу переносили біологічні закони на суспільство, а й показує реакційну суть соціал-дарвінізму.

Із знанням справи і глибокою переконливістю Задернівський спростовує різні ідеалістичні концепції в біології (віталізм, неовіталізм, теорію номогенеза та інші), розкриває їх теологічну природу, показує, що Лінней, Агассіс, Кюв'є перебували під впливом антропоцентризму — офіційного біблійного світогляду. Антинауковим концепціям він протиставить єдино правильну теорію — діалектичний матеріалізм і робить висновок, що тільки з переходом учених на позиції послідовної діалектики і послідовного матеріалізму почнеться бурхливий розвиток природознавства.

В особі С. Задернівського українська наукова думка мала видатного марксиста-методолога, спадщина якого зберігає своє значення і понині.

З викладеного матеріалу та його аналізу можна бачити, що розвиток дарвінізму на Україні проходив у найтіснішому зв'язку і залежності від розвитку наукової методології, під всезростаючим впливом діалектичного матеріалізму.

Резюме

Вопросы развития методологии дарвинизма занимают значительное место в трудах украинских биологов (А. Коршиков, Н. Холодный) и философов (С. Задернивский). В статье показывается, как поиски новых путей и методов, изучение философии диалектического материализма способствуют укреплению методологических позиций ученых, более глубокому и всестороннему пониманию явлений и процессов живой природы, развертыванию последовательной критики идеализма и механицизма в биологии.

Если в своих специальных разработках и теориях естествоиспытатели Украины А. Коршиков, Н. Холодный и другие умело применяют метод материалисти-

ческой диалектики, то в решении философских проблем, связанных с развитием общественных явлений, например, определение места человека в природе и обществе, соотношение биологии и социологии, дарвинизма и марксизма, они допускают ошибки и путаницу (Холодный), ибо ответы на эти вопросы требуют глубокого знания не только диалектического, но и исторического материализма.

Разъяснению и разработке указанных проблем большое внимание уделял выдающийся методолог дарвинизма на Украине С. Задерниевский (Р. Кузьма-Турянский). Он обобщает марксистские положения по биологии, раскрывает единство и качественное различие между дарвинизмом и марксизмом, биологией и социологией, показывает огромную роль материалистической диалектики для создания научных произведений по биологическим знаниям.

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ (Деякі методологічні питання)

Розгляд кожного явища в його зв'язках та опосередкуваннях є однією з головних вимог марксистсько-ленінської методології наукового дослідження. «Щоб дійсно знати предмет, — підкреслював В. І. Ленін, — треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення»¹.

Тому серед проблем, що постають перед істориком філософії, значне місце посідає аналіз ідейних взаємозв'язків філософської системи, теорії з поглядами попередників, сучасників і наступників.

В одній статті неможливо не лише розв'язати, а й поставити всі питання проблеми методології вивчення ідейних взаємозв'язків.

Дана стаття являє собою спробу на ґрунті аналізу окремих конкретних досліджень українських радянських істориків філософії визначити деякі аспекти питання про характер ідейних взаємозв'язків, прослідкувати історію розробки цієї проблеми, що знаходила своє конкретне розв'язання в окремих працях українських радянських істориків філософії.

Аналіз провадитиметься на матеріалі тих праць, в яких розроблялись головні проблеми, а саме: дослідження марксистсько-ленінської філософії, вивчення ідейної спадщини російських та українських революційних демократів.

Історії марксизму-ленінізму присвячено найбільшу увагу в історико-філософських працях, що вийшли на

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70.

Україні у 20—30-ті роки. У цей час ведеться розробка і всіх інших проблем історії вітчизняної і світової філософії. Але саме тут часто спостерігається розрив між вимогами марксистсько-ленінської методології і конкретним розв'язанням проблем.

Прикладом цього може бути хоч би аналіз деяких праць з історії української філософії, що вийшли у 20-ті роки. У ряді цих праць взагалі не визнається право України на власну національну філософію. Професор Яків Колубовський у статті «До питання про філософію на Україні», що була надрукована у 1928 році, говорячи про книгу Д. Чижевського «Філософія на Україні», пише: «Автор цілком справедливо покладає, що для національної української філософії поки що нема ще достатніх передумов. І перш за все на Україні ще зовсім не були розроблені чисто теоретичні питання філософії, а без такої попередньої роботи не можуть скластися і ті особливості філософської думки, що визначили б відмінну рису української філософії»².

В основі цієї нігілістичної позиції лежало нерозуміння діалектики національного та інтернаціонального, невміння збагнути ту специфічну форму, в яку виливались філософські системи на Україні в конкретно-історичних умовах її розвитку.

Ідейну спадщину українських революційних демократів Колубовський взагалі вилучає з історико-філософського дослідження. У згаданій статті він пише: «Завдання історика філософії — виявити лише ті ідеї, що вже вилились у наукообразну форму, ідеї ж культурного характеру відносяться до історії культури»³. Подібне ставлення до філософії набуває свого найвищого виразу в гаслі мінінщини «Філософію за борт»; ці позиції знайшли своїх прибічників і на Україні.

У «Нарисі історії української літератури», що вийшов у 1929 році, автор його В. Коряк пише: «Філософія, отже, є поправлене й доповнене видання релігійної ідеології, пристосоване для освічених, спокушених наукою людей, які або належать до буржуазії, або обслуговують буржуазію і мають від неї добре утри-

---

² «Записки Ніжинського інституту народної освіти...» кн. VIII, Ніжин, 1928, стор. 4.

³ Там же, стор. 9.

манія»⁴. І, виходячи з цього, В. Коряк робить висновок: «Філософія, як особлива наука про загальний зв'язок, стає зайвою»⁵.

Такі методологічні посилки в підході до розв'язання проблеми філософських взаємозв'язків вели або до цілковитого заперечення взаємозв'язків взагалі (оскільки немає філософії, то зайве говорити й про філософські взаємини), або до розгляду національної філософії як абсолютно пасивного елемента в системі взаємозв'язків, що лише обмежувався механічним сприйняттям західно-європейських філософських ідей.

Подібний підхід характеризує деякі праці, присвячені російській та українській філософській думці.

Уже в згадуваній праці В. Коряка підкреслювалось, що «в межах царату філософський розвій був не так властивою творчістю, як перейманням західних філософських ідей і пропагандою їх у колах інтелігенції передовсім»⁶. Цієї ж позиції дотримується В. Беркович⁷.

Марксизм виступає, таким чином, тією відправною точкою, виходячи з якої й починається конструювання і дослідження систем взаємозв'язків. Чим ширше обсяг систем взаємозв'язків досліджуваного явища з іншими, тим глибше проникнення в сутність його. Але починається вивчення з конструювання простіших систем зв'язків, що включають найбільш близько розташовані до досліджуваного предмета явища. Конструювання цих систем ведеться, так би мовити, у двох площинах, являючи собою горизонтальний і вертикальний зріз. У першому випадку досліджуються взаємозв'язки між існуючою системою та іншими філософськими системами і теоріями сучасними їй, ці системи зв'язків можна назвати синхронними.

У другому випадку до системи зв'язків з філософією, що являє собою відправну точку, включаються філософські ідеї, теорії, що передували їй за часом або виникли

---

⁴ В. Коряк. Нарис історії української літератури, т. II, 1929, стор. 125.

⁵ Там же, стор. 137.

⁶ Там же, стор. 134.

⁷ Див. статтю «До характеристики головних етапів розвитку філософії на Україні». — «Студент революції», 1930, № 6.

пізніше. Такі системи зв'язків можна назвати асинхронними.

Говорячи про синхронні та асинхронні зв'язки, маємо на увазі не стільки принцип хронологічного збігу або незбіжності філософських теорій за часом їх виникнення (хоч подібний підхід теж правомірний), скільки відношення до тієї епохи, періоду історичного розвитку, ідеї якого втілені в даних системах поглядів.

Тому система філософських поглядів, наприклад Чернишевського, хоч і формується одночасно з філософією Маркса, — несинхронна по відношенню до останньої, оскільки є виразом іншого періоду історичного розвитку. Поділ системи зв'язків на синхронні та асинхронні досить умовний, як і класифікація взагалі.

Це зумовлено як відносністю обсягу того конкретного відрізка історичного розвитку суспільства, що виступає критерієм визначення одночасовості або різночасовості зв'язків елементів системи (якщо ним буде, наприклад, епоха існування антагоністичних формацій, то не лише зв'язки марксизму з революційно-демократичною філософією, а й із спадщиною античних мислителів можуть розглядатись як синхронні зв'язки), так і тим, що як би близько за часом не були розташовані елементи системи, вони завжди будуть асинхронні, оскільки один з них хоч у незначній мірі все ж таки виступає в якості ідейного попередника іншого. Незважаючи на це, подібна класифікація безумовно плідна, оскільки вона визначає різні аспекти в аналізі існуючої системи зв'язків.

Вивчення синхронних систем взаємозв'язків звичайно починається із структурного аналізу досліджуваної системи. У межах самої системи визначаються головні елементи, що входять до складу її, їх розташування, характер зв'язків між ними.

Найпростішим видом асинхронних зв'язків можуть бути системи генетичних зв'язків, тобто системи зв'язків ідейних попередників і наступників, у яких відправна точка може посідати найвищий рівень — тоді це буде вивчення ідейних джерел даної філософської системи, або сама ця теорія розглядається як ідейне джерело для інших філософських систем та теорій, що виникли пізніше.

Вивчення системи генетичних зв'язків марксизму з його ідейними попередниками перш за все і привертає

увагу дослідників. З огляду проблеми, що нас цікавить, головна увага приділяється характеристиці аналогічності елементів системи, визначенню того, що об'єднує мислителів, які взаємодіють, що становить якісну своєрідність даної системи в цілому.

Але не менш важливо з'ясувати й те, що специфічне для кожного елемента в межах системи.

Лише врахування названих двох моментів у їх органічній єдності дає можливість правильно визначити в найбільш загальних рисах характер елементів системи взаємозв'язків як аналогічних, але не тотожних.

Недоліком багатьох праць у названий період було зокрема те, що вони ігнорували другий бік проблеми, а це приводило до перекручення картини системи зв'язків у цілому.

Це особливо яскраво проявилось у працях, присвячених дослідженню зв'язків марксизму з німецькою класичною філософією. У 1922 році було видано збірку, присвячену 50-річчю з дня смерті Людвіга Фейербаха, зміст якої може бути яскравим підтвердженням сказаного вище.

Головна увага авторів збірки зосереджена на підкресленні матеріалізму як характерної риси, що об'єднує Фейербаха з марксизмом. Філософія Маркса і Енгельса, за визначенням С. Семковського, «матеріалістичною основою своєю була тим же фейербахівським матеріалізмом, лише збагаченим і піднятим на новий щабель»⁸.

Характерно, що вже у цій збірці аналіз системи зв'язків з філософією Фейербаха приводить до включення в її склад російських революційно-демократичних мислителів (див. ст. А. Машкіна «Фейербах в історії русскої критики»—в розглядуваній збірці). Якщо безумовно позитивним було відзначення наявності ідейних зв'язків з філософією Фейербаха марксизму і російської революційної демократії, то серйозним недоліком збірки була не лише відсутність аналізу якісної відмінності елементів даної системи зв'язків, а й свідоме прагнення ряду авторів якомога зменшити ці відмінності.

---

⁸ «Памяти Людвіга Фейербаха», Госиздат України, 1922, стор. 37.

Не лише Чернишевський і Белінський беззастережно проголошуються учнями Фейербаха, «піонерами фейербахіанства на російському ґрунті»⁹, а й характеристика зв'язків філософії Фейербаха з марксизмом також відзначається прагненням звести відмінність між ними лише до кількісних, а не якісних відзнак.

Марксизм визначався як філософія Фейербаха, добувана і доповнена в ряді питань, і не більше.

В. Рожницин у статті «Людвиг Фейербах и християнство» вважав, що після критики християнства, даної Фейербахом, «матеріалісти нічого не мають додати до цих поглядів, крім нових фактичних даних, що почерпнуті з історії та природознавства, насичуючи реальним змістом думки Фейербаха, які висловлені ним схематично»¹⁰.

Г. Рохкін у своїй статті «Людвиг Фейербах и Карл Маркс» прямо пише: «Але якщо в галузі соціології і політичної економії Маркс та Енгельс є самостійними прокладачами нових шляхів, то в галузі чисто філософській до кінця свого життя залишались послідовниками Фейербаха»¹¹.

Прагнення применшити наявність якісної відмінності між філософією марксизму і матеріалізмом Фейербаха приводило деяких дослідників навіть до спроб ревізувати відоме марксистське положення про корінну відмінність між споглядальним матеріалізмом Фейербаха та активним, дійовим характером марксизму¹².

Аналогічна картина спостерігається і в працях, що досліджують систему ідейних зв'язків марксизму з його попередниками в галузі розробки питань діалектичного методу.

І тут насамперед підкреслюється те, що об'єднує між собою елементи, які включаються у систему зв'язків, що дає можливість виділити характеристичні риси системи в цілому. Разом з тим надмірне перебільшення моменту тотожності приводило подекуди до забуття про якісну своєрідність кожного елемента системи.

Названій проблемі, зокрема, було присвячено ряд праць П. Демчука, що вийшли на Україні в цей час.

⁹ «Памяти Людвиг Фейербаха», стор. 168.

¹⁰ Там же, стор. 143.

¹¹ Там же, стор. 71.

¹² Там же, стор. 71—72.

Правильно окреслюючи склад елементів системи, він писав: «Вчення Канта, Гердера, Фіхте, Шляєрмахера і, нарешті, Гегеля безпосередньо підготовляє той ґрунт, що на нім виростає пізніше діалектика Маркса... Так, родословна марксизму по одній своїй суттєвій лінії веде безпосередньо до німецького класичного ідеалізму»¹³.

У системі генетичних зв'язків марксизму з ідеалістичною діалектикою німецької філософії Демчук підкреслює неоднорідність елементів, виділяючи головний серед них, яким є діалектика Гегеля. У цій же праці він неодноразово підкреслює, що перш за все «діалектика Гегеля органічно нерозривно зв'язана з науковою марксистською методологією революційного пролетаріату»¹⁴.

Але правильна в цілому позиція часто приводила його до надмірного перебільшення ролі філософії Гегеля, опанування якою вважалось ним іноколи більш важливим, ніж вивчення діалектики марксизму, що стирало істотну різницю між марксистською і гегелівською діалектикою. «Можна сказати, — писав Демчук, — що це були б світлі, святочні дні росту української соціалістичної культури, літератури і науки, якби у нас з таким захопленням, ентузіазмом читали «Феноменологію» й «Логіку» Гегеля, як їх колись читали російські гегельянці»¹⁵.

Це було, безумовно, перебільшення, яке, можливо, диктувалося суб'єктивно ширими побажаннями дослідника, захопленого предметом власного вивчення, проте воно не сприяло відтворенню об'єктивної картини зв'язку елементів у системі і тому було піддано критиці під час філософських дискусій кінця 20-х — початку 30-х років.

Але в першу чергу питання про якісну своєрідність кожного елемента системи розв'язувалось не в результаті аналізу генетичних зв'язків, а в структурному вивченні самої системи марксизму, зокрема при розв'язанні питання про ленінський етап в розвитку марксизму, про співвідношення ідейної спадщини Леніна і Плеханова

¹³ П. Демчук. В боротьбі за ленінську філософію. ДВУ, 1930, стор. 45.

¹⁴ Там же, стор. 28.

¹⁵ Там же.

в системі марксизму. У доповіді «Про філософську спадщину В. І. Леніна», зробленій у Харкові на нараді Товариства войовничих матеріалістів-діалектиків у 1933 році, М. Мітін підкреслював, що «без правильного розуміння співвідношення Леніна й Плеханова не можна зрозуміти і ленінського етапу в розвитку діалектичного матеріалізму»¹⁶.

Як же вирішувалась ця проблема у працях українських дослідників того часу?

Усі без винятку праці виходили з визнання того факту, що кожний елемент даної системи зв'язків аналогічний, але нетотожний.

Але досліджуючи певну систему, важливо не лише констатувати своєрідність кожного елемента, а й з'ясувати, в чому вона полягає. Одним з факторів, що визначає її, є місце елемента, що зумовлює характер і напрямки зв'язків з іншими елементами в межах системи.

Говорячи про характер зв'язків між елементами в системі, перш за все можна виділити безпосередні зв'язки і опосередковані, тобто такі, що здійснюються через якийсь елемент, або групу елементів, що виступають у даному випадку у функції каналу, яким здійснюється передача інформації від одного мислителя до іншого.

Невміння правильно визначити суть якісної своєрідності елемента, відтворити характер зв'язків між ними і лежало в основі помилок при вирішенні проблеми Плеханов—Ленін. Одним з виразів цієї помилкової концепції були погляди С. Семковського. У своїй статті «Що вніс Ленін у матеріалізм», надрукованій у 1927 році, говорячи про необхідність визначення ленінського етапу в розвитку марксизму, він писав про «три покоління наших учителів — Маркса та Енгельса, Плеханова, Леніна, — три покоління, які являлись у той же час історично представниками трьох інтернаціоналів»¹⁷.

Таким чином, між Марксом та Енгельсом і Леніним знаходився Плеханов як необхідна опосередковуюча ланка, спадщина якого виступає як певний етап у розвитку марксизму, що передував ленінському. В основі цієї помилки лежало невміння виділити об'єктивний кри-

---

¹⁶ М. Мітін. «Про філософську спадщину В. І. Леніна». Партвидав «Пролетар», 1933, стор. 18.

¹⁷ «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 48—49.

терій для розв'язання проблеми, яким повинна була виступати не історія Інтернаціоналів, а врахування розвитку капіталістичної формації, що пройшла дві фази — домонополістичного розвитку і фазу імперіалізму, яка є найвищою стадією розвитку капіталізму. Цим двом фазам відповідали лише два етапи в розвитку марксизму, причому вищий, другий етап уособлював собою ленінізм.

Помилкова концепція Семковського штучно звужала сферу ленінського етапу в розвитку марксизму, зводячи її лише до епохи пролетарських революцій. У статті «Філософія й політика в Леніна» він писав, що Ленін «не тільки в політиці, а одночасно й у філософії був адекватним виразником нової епохи, епохи пролетарської революції»¹⁸.

Отже, під час дискусії з огляду проблеми, яка нас цікавить, було зроблено новий крок у розробці методологічних принципів дослідження ідейних взаємозв'язків. Поряд з визнанням обов'язкової наявності спільного в елементах, що їх об'єднує в систему, підкреслювалась якісна своєрідність кожного елемента системи.

У дослідженнях, присвячених вивченню філософії Гегеля, Фейербаха, відзначається якісна відмінність їх учення від марксизму¹⁹. Поряд з цим звертається увага на розгляд елементів системи в процесі взаємодії, що не лише переробляють інформацію, а й перебувають у певній залежності від елементів, з якими взаємодіють.

У статті Розанова, присвяченій проблемі Фейербах — Енгельс, підкреслювалось, що саме характер філософії Фейербаха, який не зміг підвестись до матеріалістичного розуміння історії, визначив першочергову необхідність Марксу і Енгельсу головну увагу приділити розробці матеріалістичного розуміння історії.

У руках Маркса гносеологія ставала історичною наукою, що з залізною закономірністю реального ходу істо-

---

¹⁸ Збірник УІМЛ, «Філософія й політика», вип. 1. ДВУ, 1930, стор. 28.

¹⁹ Див.: «Про стан та завдання на філософському фронті». — «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 70—76; Я. Блудов, Р. Левик, С. Семковський. До сотих роковин смерті Гегеля. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1; А. Розанов. Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейербаха. — «Під марксо-ленінським прапором», 1935, № 4(8), та ін.

рії збігається з діалектикою і логікою, — і проблеми, поставлені ще Фейєрбахом, набували іншого історичного і принципіального смислу²⁰.

Наприкінці 30-х і в 40-х роках, коли поряд з дальшою розробкою питань історії марксистсько-ленінської філософії першочергову увагу дослідників привертає проблема вивчення ідейної спадщини російської революційно-демократичної думки і Т. Г. Шевченка, у працях українських істориків філософії спостерігається більш поглиблене розуміння методологічних принципів дослідження ідейних взаємозв'язків.

Першочергова увага в розробці даної проблеми приділяється аналізу елементів системи взаємозв'язків як активних компонентів, вивченню характеру взаємодії між ними. Марксистська методологія дослідження проблеми ідейних взаємозв'язків виходить з того, що кожний елемент, який входить до системи зв'язків, має активний характер, що формується у першу чергу під впливом умов економічного і суспільного життя, в яких перебуває мислитель. Ці фактори обумовлюють певну «настроєність» мислителя, що виявляється у вибірковому ставленні його до різних ідейних течій, характері переробки впливу тієї чи іншої філософської системи, теорії, з якою він вступає у систему зв'язків, одні сприймаючи цілком, інші переробляючи в більш-менш значній мірі, від третіх відштовхуючись, як таких, що не відповідають загальній «настроєності» елемента, хоч і вони мають певний вплив на нього.

Підкреслення вирішальної ролі матеріальної сторони суспільного життя у формуванні світогляду, що створює передумови для вироблення певних переконань, які оформлюються в результаті ідейних зв'язків із якісно спорідненими філософськими вченнями, яскраво виступає у статті О. Шліхтера «Чернишевський, Добролюбов і Шевченко», опублікованій у 1936 році²¹.

Аналізуючи систему зв'язків світогляду Шевченка з ідейною спадщиною російської передової суспільної думки, П. Підгайний, автор статті «Шевченко в революційно-демократичному оточенні», підкреслював, що пря-

---

²⁰ Див.: «Під марксо-ленінським прапором», 1935, № 4 (8), стор. 83.

²¹ Див.: «Більшовик України», 1936, № 5, стор. 41.

мо пропорціонально силі і органічній нерозривності цієї системи зростала «відпорна сила» Шевченка по відношенню до чужого йому світогляду.

Певний інтерес становить стаття М. І. Новикова «Філософія історії М. Г. Чернишевського», надрукована у 1940 році. Аналізуючи систему зв'язків Чернишевського з основними ідейними течіями, він серед них знаходить всі ті головні ідейні джерела, що включені були в генетичну систему зв'язків з марксизмом.

Природно повстає питання — чому ж Чернишевський, користуючись тими ж джерелами, що були ідейними передумовами марксизму, не зумів підвестись до рівня останнього?

Основу цієї відмінності дослідник вбачає в різниці тих економічних, соціальних умов, що визначили характер переробки елементом впливу інших компонентів, що входять до даної системи зв'язків. «Причину різниці між Марксом і Чернишевським, — пише Новиков, — треба шукати не в площині індивідуальної обдарованості, — це був би ідеалістичний підхід. Причина — в різниці соціально-економічних умов країни...

Чернишевський жив у відсталій феодальній країні, коли пролетаріату як самостійного класу ще не існувало. Експлуатованим, пригніченим і по-своєму революційним тоді був єдиний клас — селянство. Саме його прагнення і сподівання відбилися у світогляді Чернишевського»²².

У працях, присвячених вивченню питання про ідейні зв'язки Шевченка і Чернишевського, звертається увага не лише на вплив спадщини російських революційних демократів на формування світогляду Шевченка, а й на зворотний вплив Шевченка на російських революційних демократів²³.

З нових позицій розв'язується проблема ідейних зв'язків Чернишевського із спадщиною Фейербаха. Питання про те, що в цілому філософія Чернишевського стоїть на вищому рівні, ніж система поглядів Фейербаха, уже було порушено в згадуваній статті Новикова.

---

²² «Наукові записки Харківського держпедінституту», т. V, 1940, стор. 67—68.

²³ Див. статтю Н. Чернишевської «Чернишевський і Шевченко». — «Українська література», 1944, № 3—4.

У працях дослідників спадщини українських революційних демократів, яка стає в центрі уваги істориків філософії в останнє десятиріччя, широко використовуються методологічні принципи вивчення ідейних взаємозв'язків, що були розроблені у попередній час. Разом з тим ми знаходимо в них дальший розвиток в розробці самої проблеми.

У зв'язку з виходом ряду монографічних досліджень, присвячених вивченню ідейної спадщини українських революційних демократів кінця XIX — початку XX ст., особлива увага приділяється дослідженню зв'язків революційно-демократичної думки з марксизмом. Характерно, що підхід до вивчення взаємодії елементів цієї системи зв'язків дає позитивний наслідок лише в результаті розгляду кожного з них як активного компонента, що взаємодіє з іншими елементами системи. Разом з тим відзначається спільна сфера, що об'єднує елементи в системі і яка підкреслює спадковий зв'язок марксизму-ленінізму із спадщиною революційних демократів.

Так, Брагінець у своєму дослідженні підкреслює, що перш за все гуманізм, пропаганда ідей соціалізму, інтернаціональної солідарності трудящих, рівноправності і дружби народів — «це те найголовніше в ідейному напрямку творчості Франка, що ставить її поруч з найбільш прогресивним і революційним напрямком, який з 90-х років займає в ідейному розвитку революційна соціал-демократія, що зароджується на ґрунті цілісної теорії марксизму, яку розробляв далі В. І. Ленін»²⁴.

Цю ж думку підкреслює М. П. Партолін — дослідник ідейної спадщини М. Коцюбинського²⁵.

З середини 50-х років з'являються праці, спеціально присвячені розглядові проблеми взаємозв'язків українських і російських революційних демократів²⁶, у яких розв'язується насамперед проблема типологічної схо-

²⁴ А. Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів, 1956, стор. 392.

²⁵ М. П. Партолін. Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського. Харків, 1953, стор. 39.

²⁶ Див.: І. Головаха. Шевченко і російські революційні демократи... К., 1953; 36. «Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским». К., 1955; Е. С. Шаблювской. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы, 1858—1861. М., 1962.

жості світоглядів, визначаються канали, якими здійснювалися ідейні зв'язки, велика увага приділяється вирішенню в системі революційно-демократичного світогляду проблеми діалектики національного та інтернаціонального, що була методологічною основою розв'язання ними проблеми взаємозв'язків.

Резюме

В статті на матеріалах деяких досліджень українських радянських істориків філософії розглядається становлення марксистської методології дослідження філософських взаємозв'язків. З числа багатьох проблем, пов'язаних з даною темою, розкривається в першу чергу еволюція поглядів на роль елемента в системі філософських взаємозв'язків.

Розглядаються питання активності елемента системи, «настроєності» його, ролі каналу, яким здійснюється зв'язок між елементами системи, піддається критиці механістичне рішення даної проблеми в ряду робіт українських радянських істориків філософії.

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФАМИ УКРАЇНИ КАТЕГОРІЇ ЯКОСТІ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У перші роки після Великої Вітчизняної війни (точніше, у другій половині 40-х — на початку 50-х років) в радянській філософській літературі з'явилась лише одна монографія, спеціально присвячена дослідженню якості, діалектики якості і кількості (крім книг М. А. Леонова, М. М. Розенталя тощо, які мали характер загальних підручників) — праця Б. М. Кедрова «О количественных и качественных изменениях в природе». У ній відмічається: «Якість є така визначеність речі, яка невіддільна від самої речі і характерна саме для неї, на відміну від інших речей»¹. Автор розглядає межі якості; підкреслює, що зміна якості є корінна зміна самої речі, перетворення її в іншу річ; аналізує властивості як виявлення якості через її відношення до іншої якості; вказує на зв'язок, єдність якості і кількості в об'єктивно існуючій речі та на основі узагальнення філософського і природничо-наукового матеріалу досліджує ряд інших питань. Ці положення враховувались також і філософами України в їх працях.

Потреби розгорнутого будівництва комунізму вимагають дальшого творчого розв'язання різноманітних філософських проблем, в тому числі такої, як якість.

При дослідженні категорії якості (як і інших) автори — філософи України — перш за все дають визначення її, окреслюють сферу застосування діалектичним матеріалізмом. Ці визначення мають ряд спільних рис і деякі відмінності.

¹ Б. М. Кедров. О количественных и качественных изменениях в природе. М., 1946, стор. 10.

М. Л. Злотіна пише: «...Якість є об'єктивно притаманна предмету внутрішня визначеність, завдяки якій предмет існує як даний предмет... Якість, таким чином, виступає як дуже багатогранна визначеність, у зміст якої входить конкретна форма існування даної речі і її відношення до інших речей»². А. З. Гуцол підкреслює: «Якість — це філософська категорія для визначення сукупності певних закономірностей, станів, особливостей і властивостей, завдяки яким явища і предмети дійсності відрізняються один від одного»³. Аналогічні визначення наводяться пізніше в книгах В. І. Войтко⁴ та І. Ф. Воробйова і А. Б. Когана⁵.

Автори виходять з того, що якість предметів має об'єктивний характер, а як категорія має й суб'єктивну сторону, виражаючи момент людського пізнання. Визначення якості включають цю категорію в систему таких філософських понять, як предмет (рід), явище, внутрішнє та ін.

У названих працях автори, за винятком, можливо, І. Ф. Воробйова і А. Б. Когана, які безпосередньо цього питання не розглядають, виходять з того, що предмет, рід має багато (власне — безліч) властивостей, але одну якість. Властивість розглядається як конкретний прояв вираження якості за даних умов⁶. Саме співвідношення властивостей і якості речі, предмета розглядається дещо по-різному: якість як сукупність властивостей (А. З. Гуцол), якість як основа властивостей (М. Л. Злотіна). В. І. Войтко відмічає: «Зовнішнім проявом якості виступає властивість... Якість — внутрішнє, властивість — зовнішнє... Властивостей багато, а якісна визначеність одна»⁷. Більш послідовне проведення точки зору на якість як внутрішню визначеність предмета, ма-

² М. Л. Злотіна. Закон переходу кількісних змін у якісні. Вид-во Київського ун-ту, 1957, стор. 3, 4.

³ А. Гуцол. Закон переходу кількісних змін у якісні. К., 1958, стор. 6.

⁴ Див.: В. І. Войтко. Диалектический и исторический материализм. Изд-во Киевского ун-та, 1962, стор. 106.

⁵ Див.: І. Воробйов, А. Коган. Марксистсько-ленінська філософія. К., 1962, стор. 126.

⁶ Див.: М. Л. Злотіна. Закон переходу кількісних змін у якісні, стор. 4; А. Гуцол. Закон переходу кількісних змін у якісні, стор. 9.

⁷ В. І. Войтко. Диалектический и исторический материализм, стор. 107.

буть, вимагає розглядати властивості предмета як певні зв'язки, переходи між внутрішнім і зовнішнім, взяті з боку даної якості (даного внутрішнього). Це потребує розробки самих категорій внутрішнього і зовнішнього.

До речі, дослідження категорій внутрішнього та зовнішнього потрібно також з огляду й на такі міркування. «Шукаємо, — пише П. В. Копнін, — визначення категорії сутності, яке було б несхожим з визначенням закону, якості, змісту, необхідності, при цьому розглядаємо сутність як таку поза залежністю від явища, тобто визначаємо не сутність в її відношенні до явища, а сутність в чистому вигляді, сутність незалежно від явища. Але в такому вигляді її важко відрізнити від закону, якості, необхідності тощо, бо всі ці категорії є однопорядковими»⁸. Категорію якості, як бачимо, визначають і незалежно від кількості, хоч дальший аналіз вимагає дослідження і цього зв'язку, але для виділення спільного у тієї групи категорії (щоб їх розрізнити в ній), яку називає П. В. Копнін, дійсно потрібне введення більш загальної по відношенню до них категорії, якою може бути «внутрішнє». Проте це тема окремого дослідження.

Розуміння якості як певної внутрішньої визначеності означає віднесення до якості і ряду моментів суттєвості, закономірності і т. ін. Але з цього приводу у філософській літературі є й інша точка зору. Автори статті «Качество» в «Философской энциклопедии» вважають: «Якість — така, що фіксується спогляданням визначеність того чи іншого предмета, невіддільна від самого факту його існування як даного предмета; найбільш проста і абстрактна (тобто бідна визначеннями) ступінь логічного відтворення чуттєво даної конкретності... Якість безпосередньо виступає в спогляданні як безконечна багатоманітність властивостей речі, яка розглядається»⁹. Якісна характеристика речі, роз'яснюють автори, фіксує, виражає «лише чуттєво дані межі, відмінності, схожість та інші безпосередньо дані характеристики». Автори тим самим розмежовують категорії якості

---

⁸ П. В. Копнін. Дialeктика как логика. Изд-во Киевского ун-та, 1961, стор. 130.

⁹ А. Касымжанов, Н. Ицкович. Качество. «Философская энциклопедия», т. 2. М., 1962, стор. 483.

і сутність, прагнучи чіткіше з'ясувати специфіку якості. Проте розуміння якості як фіксованої лише спогляданням визначеності породжує ряд труднощів.

Насамперед слід мати на увазі, що «чуттєве пізнання», споглядання — лише абстрагована сторона, момент процесу пізнання, оскільки в будь-якому реальному процесі людського пізнання завжди беруть участь, хоч і різною мірою, всі сторони психіки (відчуття, мислення, почуття і т. ін.), і він здійснюється комплексно. У конкретній пізнавальній ситуації той чи інший момент виступає на перший план, переважає. Якщо вважати, що лише такі, що безпосередньо сприймаються відчуттями, характеристики відносяться до якості, то категорія якості виявляється, принаймні в оучасних умовах, незастосовною до величезної групи матеріальних об'єктів (наприклад, елементарних частинок) і характеристик (наприклад, хімічна структура молекул різних речовин тощо).

Правда, можна заперечити, що адже, наприклад, властивості мікрооб'єктів ми сприймаємо за допомогою приладів. Але безпосередньо чуттєвим спогляданням це можна назвати лише з натяжкою, вкладаючи сюди специфічний сенс. Крім того, включення приладів у процес пізнання особливо наочно розгортає ту властивість його, що в більш стислому, редукованому вигляді завжди стосується взаємовідношення відчуттів і мислення: для того щоб віднести свідчення приладу, що чуттєво сприймаються, до визначеності саме певного об'єкта, необхідні мислительні операції. Таким чином, віднесення до якісних особливостей лише того, що безпосередньо сприймається чуттєвим спогляданням, хоча, можливо, допомагає відмежувати якість від сутності, проте веде до визнання без'якісності значного ряду матеріальних об'єктів, які безпосередньо не сприймаються органами відчуттів, вимушує вважати незастосовним до цих об'єктів закону взаємного переходу кількісних та якісних змін. Це, очевидно, відчувають і автори, оскільки далі вони значно послаблюють початкове визначення: «Річ, що розглядається як сукупність багатьох безпосередньому спогляданню та досвіду людей відкритих властивостей і є річ в аспекті її якості»¹⁰. Відкритих досві-

¹⁰ «Философская энциклопедия», т. 2, стор. 484.

ду — це значить відкритих знанням (в тому числі і абстрактному мисленню), навичкам тощо.

Існує в певному розумінні протилежна наведеній вище точка зору, що пов'язує якість лише з суттєвим і загальним. Вона викладається, зокрема, В. С. Лутаєм у зв'язку з зіставленням категорій якості і кількості. Автор пише: «...Якість є загальною визначеністю для всіх предметів даного роду... Пізнаючи будь-який предмет чи явище, ми характеризуємо його суттєву визначеність, належність його до даного роду явищ за допомогою категорії якості, а потім виражаємо специфіку даного одиночного явища чи певної їх сукупності, що відрізняє його (чи їх) від інших явищ даної якості за допомогою категорії «кількість»¹¹. Автор тим самим підкреслює зв'язок, єдність суттєвого і якісного, але та форма, в якій це робиться, породжує ряд запитань.

Якщо якість виражає лише спільні для даного ряду предметів риси і не включає специфіки одиничного предмета, явища, тоді, звичайно, якість не є тим, що відрізняє один предмет, явище, процес від інших (в тому числі — від усіх інших). Виходячи з цього, можна вважати, що предмети, процеси, які мають однакові суттєві ознаки, розрізняються між собою лише кількісно. Але чи не з подібною ж підставою можна вважати, що кількість виражає теж спільні риси ряду явищ (згадаймо, що й Ленін відмічав «разючу аналогічність» диференціальних рівнянь, виходячи з фактів опису тими самими рівняннями якісно різнорідних груп фізичних об'єктів)¹². Але тоді саме якісна визначеність (фізична суть) виражає, розкриває специфіку даного явища чи групи в порівнянні з іншими.

Крім того, якщо визнавати, що якісні відмінності розкривають тільки належність до даного ряду явищ, а специфіку одиничного виражає лише кількісна визначеність, то важко зрозуміти, наприклад, процес появи нової, раніш небувалої якості. Коли нова якість спочатку з'являється як щось одиничне (або окрема група) у такому випадку саме «специфіка даного явища або певної їх сукупності» якраз і виражає особливості даної якості.

¹¹ «Філософські науки», 1962, № 2, стор. 130, 131.

¹² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 264—265.

Ряд радянських авторів виходять з визнання багатоякісності речі. Так, П. Д. Пузіков пише: «Якість — це численні визначеності речей, в яких виражене існування цих речей в русі і розвитку, в різних зв'язках і відносинах, станах і положеннях. Точніше буде сказати, що речі володіють різнопорядковими якостями (визначеностями) за їх глибиною, масштабом, типом, характером»¹³. А. І. Уйюмов вважає, що річ — це система якостей, якість — це суттєва властивість, а властивість — це те, що спільне всім речам даного класу¹⁴. Аналогічних поглядів дотримується ряд інших філософів, в тому числі і на Україні.

Зв'язки якості, сутності, властивості предмета, який розглядається як багатоякісний, досліджуються В. І. Шинкаруком у статті «Качество и сущность». Автор розглядає сутність предмета (речі) як його «субстанцію» (те, з чого він утворюється і на що розпадається) і його структуру (закономірні зв'язки і відносини між його елементами). Властивості виявляють сутність предмета у відношеннях з іншими предметами і зумовлюють можливість набуття предметом певної якості, яка вже характеризує буття предмета в тій або іншій системі зв'язків і відносин. Автор обґрунтовує таку думку: «Якість є визначеність буття предмета, яку він набуває завдяки деяким своїм властивостям, що виражають його внутрішню сутність в якійсь певній системі зв'язків і відносин. У властивостях, які предмет виявляє в тій чи іншій своїй якості, виражається не лише його внутрішня сутність, але й сутність певної системи зв'язків і відносин»¹⁵. Сутність предмета об'єднує різні якісні стани його у спільну визначеність, у певну систему.

Стрункість цієї концепції подекуди порушується автором. Так, він пише про властивості предмета, яких останній набуває у певній системі зв'язків і відносин: «Ці властивості часто виражають не власну сутність предмета, а сутність даної системи зв'язків і відносин»¹⁶. І наводить приклад (посилаючись на Маркса), що річ, стаючи товаром, набуває властивості виражати в речо-

¹³ «Философские науки», 1960, № 3, стор. 144.

¹⁴ Див.: А. И. Уйюмов. Вещи, свойства и отношения. М., 1963, стор. 21, 38, 39.

¹⁵ «Вопросы философии», 1963, № 9, стор. 141.

¹⁶ Там же.

вій формі суспільні відносини людей, і ця її властивість не має нічого спільного «з її власними природними властивостями».

Тут виникає кілька досить важливих теоретичних питань.

Перш за все — чи може властивість якогось предмета (процесу) аж ніяк не виражати його природи, сутності. Згідно з визначенням властивість якогось предмета, матеріальної частини, процесу і т. ін. — це взаємодія його (його сутності) з іншими матеріальними частками, предметами, процесами тощо. (Щоб не повторювати весь час переліку — предмет, річ, частка, процес і т. ін., доцільно з певною умовністю вживати термін «предмет», маючи на увазі, що предмет теж являє собою систему зв'язків і відносин, але в ньому вони більш сильні, пов'язують його в єдине відносно самостійне у просторі і часі ціле). Взагалі кажучи, якщо система відносин включає в себе разом з іншими предметами предмет A (для скорочення викладу позначимо його літерою), то він уже здійснює на неї якийсь за значенням вплив. Але розглянемо питання дещо детальніше.

Реально взаємодіючих предметів безліч. Взаємодію між будь-якими лише двома предметами A і C в одній якісній площині назовем елементарною властивістю ac , якщо вона береться з боку виразу сутності A (розкриває взаємозв'язок з боку A) і ca — з боку сутності C . Реальна властивість є складним утворенням, має свою структуру і елементи: сторона властивості, що виражає сутність предмета A ; сторона властивості, яка виражає сутність предмета C ; система зв'язку між ними і т. ін. У конкретних умовах може превалювати, висунутись на перший план якийсь елемент властивості (наприклад, вираз сутності одного з взаємодіючих предметів), але присутні в ній також і всі інші елементи — в тій чи іншій формі, вияві, ступені. Коли ж у пізнанні за властивістю визнається вияв лише однієї якоїсь сутності з взаємодіючих, то при цьому пізнаючий суб'єкт «анатомує» абстраговано вже саму властивість.

Різні властивості, якості одного предмета пов'язуються сутністю даного предмета в єдину систему. Одні властивості є передумовою інших, ці передумови реалізуються в певних конкретних умовах під впливом зов-

нішніх факторів, які включаються в даний предмет, стають внутрішніми для нього. Зв'язки між різними властивостями, якостями бувають прямими чи опосередкованими різноманітними ланками. У кожному предметі у видозміненому, редукованому вигляді фіксуються, існують і попередні етапи його розвитку, що за даних конкретних обставин виступають у формі різноманітних його властивостей. Це стосується і тих етапів, що були причинами наступних і у перетвореному вигляді залишились певним елементом пізнішої системи даного предмета. В. М. Нічик відмічала, що «після закінчення стрибка від причини до наслідку, після породження причиною наслідку, річ, що виступала як причина, не зникає абсолютно, але втрачає цю свою якість»¹⁷. Тобто, викликавши певний наслідок і переставши бути причиною, реальний процес, видозмінюючись, перетворюється в елемент нового процесу, предмета, що вже існує.

У цьому розумінні певні передумови різноманітних властивостей містяться у самому предметі, але як властивості чи якості вони реально існують лише при обов'язковій участі додаткових зовнішніх факторів.

Так, наприклад, якби річ не мала властивості задовольняти якісь людські потреби, не мала споживної вартості, то на неї не міг би виникнути попит і вона не могла б стати товаром. Для того щоб стати товаром, річ повинна включитись у певну систему суспільних відносин, в систему товарного виробництва. І між природною властивістю речі та її властивістю виражати суспільні відносини є опосередкований зв'язок, а до сутності речі, що функціонує в системі товарних відносин, входить як елемент, викликаний до життя конкретними умовами, — бути товаром, втілювати в собі і цей вплив суспільних відносин. Маркс, критикуючи товарний фетишизм, виступив проти підміни в знаннях суспільних відносин відношеннями між речами, відмічаючи водночас, що при товарному виробництві споживна вартість є формою прояву вартості. Таким чином, властивості предмета завжди виражають і його власну сутність і сутність тих процесів, предметів, з якими він взаємодіє.

Спробу синтезувати, об'єднати концепції однокісності і багатоякісності речі робить С. С. Гурвич, який

¹⁷ В. М. Нічик, Діалектичний матеріалізм про категорію причинності. К., 1960, стор. 97.

пише: «Під якістю розуміється специфіка речі (предмета) або якоїсь її сторони, ступеню розвитку у певній системі зв'язків і відносин»¹⁸. Він виділяє основні, головні якості і похідні від них, теж розглядаючи річ як систему якостей різних порядків.

Дослідження якості включає у себе розкриття появи нової якості. У названих (та інших) працях поява нової якості розглядається як результат дії закону взаємного переходу кількісних і якісних змін. Наростання кількісних змін приводить до порушення даної міри (як єдності кількісної і якісної сторін даного предмета) і появи нової якості з новою кількісною визначеністю. Сам перехід від однієї якості до іншої називають стрибком.

У філософській літературі досліджуються процеси, які супроводжують появу нової якості. В. О. Босенко обгрунтовує таке міркування: «На відміну від точки зору, що набула поширення, за якою вибух — це одна з форм стрибка, ми вважаємо, що вибух сам по собі зовсім не є стрибком. Якщо стрибок складається з періоду руйнування старого і створення нового, то вибух — тільки руйнування, знищення, зламування. Якщо стрибок, будучи результатом розв'язання внутрішніх суперечностей, породжує нову якість, більш високорозвинену, то вибух, як продукт зовнішніх взаємовиключаючих антагоністичних суперечностей, які не ведуть до розвитку, нічого більш високорозвиненого не створює, а дає тільки продукти руйнування, знищення, розкладу однієї або обох конкретних взаємовиключаючих форм, що зіткнулися»¹⁹. Автор таким чином пов'язує процес утворення нової якості з законом єдності і боротьби протилежностей. Вивчається також зв'язок стрибка з іншими закономірностями, категоріями діалектики. Так, В. С. Барулін розглядає перехід від одної якості до іншої як один з видів діалектичного заперечення²⁰.

Проблема появи нової якості потребує дальших досліджень. Навіть якщо виходити з того, що якість у

¹⁸ С. Гурвич, В. Петленко, Г. Царегородцев. Вопросы диалектического материализма. К лекциям по философии для медицинских институтов. К., 1964, стор. 119.

¹⁹ В. О. Босенко. До питання про діалектику взаємовідношення «вибуху» і «стрибка» у процесі руху. Вид-во Київського ун-ту, 1961, стор. 126.

²⁰ «Наукові записки Луцького педінституту», т. VIII, вип. 5, 1958, стор. 126.

предмета одна, а проявляється вона через властивості, то це проявлення, очевидно, означає взаємодію даного предмета (його якості) з іншими предметами (їх якостями). Тому логічною є постановка питання, що зміна властивості може привести до зміни якості. Тим більш потрібна така постановка питання, якщо вважати якість суттєвою властивістю і предмет багатоякісним. Зміна ж якостей мусить приводити до зміни сутності. У міркуваннях прихильників розуміння предмета багатоякісним сутність відіграє роль аналогічну якості у прихильників одноякісності речі; питання стосується кращого категоріально-термінологічного виразу відповідних об'єктивних сторін дійсності. Але так чи інакше потрібно розкривати нові сторони, механізми взаємовідношення внутрішнього і зовнішнього факторів у зміні об'єктивних явищ, предметів, процесів дійсності.

Предмет у реальному своєму існуванні і взаємодії містить систему властивостей. Властивість предмета *A* фактично може виступати як результат взаємодії більше ніж двох чинників (предметів), відчуваючи на собі вплив найрізноманітніших факторів, з якими взаємодіє предмет *A*. Якщо виходити з того, що якість — це суттєва властивість, яка виявляє взаємодію (різноманітних факторів) з боку сутності предмета *A*, то схематично, абстраговано генезис і розвиток властивості (і якості) можна зобразити так.

Існує предмет *A* з його певним чином систематизованими властивостями *ae*, *ак...* *ап...* (абстраговано будемо вважати елементарну властивість *ae* результатом взаємодії двох предметів *A* і *E*, їх сутностей, маючи, звичайно, на увазі, що сутності, виражені *ae*, *ак...* *ап*, можуть бути зовсім різних порядків, різної значимості).

Коли інший предмет *C* взагалі не існує, властивість *ac* відсутня. З появою об'єкта *C* з'являється можливість властивості *ac*, якщо *A* і *C* не взаємодіють; коли існує тенденція до взаємодії *A* з *C*, тоді ця можливість перетворюється з абстрактної в реальну. (Не розглядаємо самого переходу *C* з можливості у дійсність, бо тут виникає ще низка питань: наприклад, якщо *C* з'являється уже в контакті з *A*, то виникнення можливості *C* означає виникнення можливості *ac*, тим реальнішою, чим безпосередніший буде зв'язок *C* з *A* та ін.). З виникненням взаємодії (контакту) *A* з *C* властивість *ac* з'являється

(з можливості перетворюється у дійсність). Властивість *ac* характеризується впливом (рухом, дією) у двох напрямках: *ac* як вираз впливу *A* характеризує суттєвість цієї властивості, як вияв же впливу *C* на *A* властивість *ac* виражає свою значимість для *A*.

Коли через *ac* об'єкт *C* впливає на *A* так сильно, що може суттєво змінити його (певні його значимі сторони), ця властивість перетворюється в якість. Для того щоб в *A* відбулися якісні зміни, необхідно, щоб здійснилася перебудова всієї системи даної якості, а через неї — і певна зміна сутності предмета *A*, тобто певна зміна всього предмета *A*.

З боку внутрішнього розвитку предмета властивість *ac* переходить у якість, коли кількісна зміна елемента *c* властивості *ac* (*a* — елемент старої якості, вираз наявної сутності предмета *A*; *c* — елемент нової якості *A* і вираз сутності предмета *C*; існує суперечність між *a* і *c*, «боротьба» протилежностей, які вже стали внутрішніми для *A*) стає настільки вагомою, значущою, що порушується міра і перебудовується вся система якості, перебудовується у певному відношенні внутрішня структура речі, з'являється нова якість *a₁ c₁*. Коли властивість *ac* шляхом зміни її інтенсивності перетворюється в якість *a₁ c₁* (з своєю кількісною визначеністю), а сама «зникає», то на певних етапах через цю якість здійснюється перетворення речі *A* в річ *A₁*, певним чином змінюючи (звичайно, по-різному) її інші якості. Відповідно проходять процеси перетворення якості у властивість і т. ін. — коли інтенсивність якості, що відповідно змінюється, згасає. (Зрозуміло, що при цьому абстрагуємось від ряду внутрішніх процесів у *A* і *C*, від ряду взаємодій даної властивості з іншими тощо).

Закон переходу кількісних змін у якісні і навпаки (коли не всякі, а лише ті кількісні зміни, що приводять до порушення даної міри, зумовлюють появу нової якості) розкриває внутрішній механізм появи нової якості з генетично пов'язаних з нею попередників. У системі даної речі наростає або зменшується питома вага даної властивості чи якості (в результаті кількісних змін) так, що з'являється нова якість, нова міра. При цьому сама властивість *ac* береться з боку даної речі *A*, тобто з боку прояву її в речі *A*.

Але існує й інший механізм (інша сторона) перетворення властивості в якість (і якості у властивість), якщо цей процес береться з боку самої взаємодії предметів (наприклад, A і C), системи цієї взаємодії. Роль дещо аналогічну мірі тут відіграє ситуація. Ситуацією назвемо систему зв'язків, опосередкувань, взаємовпливів даної речі з іншими. Ситуація виражає єдність даного предмета (частки тощо) з іншими, що взаємодіють з ним. Якщо річ включає систему властивостей як виразників сутності даної речі, то ситуація — це, власне, та ж система властивостей, але як процесів взаємовпливу, опосередкувань речі A і усіх тих, з якими вона взаємодіє, як процесів взаємоперетворення A і взаємодіючих з нею інших предметів.

У системі даного предмета даної властивості ac кількісно може й не стати більше або менше (міра зберігається), але змінилась, перебудувалась ситуація і властивість ac (що була раніш неістотною) набуває вирішального значення для існування предмета A . Тоді ця властивість перетворюється в якість, бо підвищується питома вага ac у ситуації, в якій існує предмет A .

Так, до якісної визначеності певної речовини A відноситься її хімічний склад, агрегатний стан і т. ін. Але в певній конкретній ситуації, наприклад, при контакті A з речовиною C , для збереження існування (або для зміни) A вирішального значення набуває її здатність вступати саме з C у хімічну реакцію при даних умовах (температурі, тискові тощо). Ця здатність (властивість) набуває першорядного значення, перетворюючись у якість, через посередництво якої зберігається або якісно змінюється даний «предмет» A .

Це свідчить про дію такої закономірності, як поява нової властивості, перехід властивості в якість і навпаки, зрештою — поява нової якості, — шляхом зміни ситуації. Якщо виходити з визнання багатоякісності (і, звичайно, багатовластивості) предмета, то кожна якість всередині предмета знаходиться у певній ситуації, і міркування щодо ролі останньої у появі і змінах якості стосується і внутрішніх перетворень у предметі.

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні не є чимсь окремим по відношенню до взаємного переходу властивості і якості. Справа в тому, що й кількість,

власне, — теж певна властивість²¹. Вона характеризує взаємовідношення у межах певної якості, між однаковими якостями (різних предметів, процесів), між однаковими, однопорядковими елементами різних якостей. (Звичайно, взаємовідношення елементів однієї якості можуть збігатися з взаємовідношенням елементів іншої однорідної якості — у межах певних мір, як і певні якісні взаємовідношення у різних предметах можуть збігатися — у межах певної кількісної визначеності). Сама кількість дає можливість якості реально існувати у просторі і часі в різних матеріальних предметах, процесах. Через однопорядкові, однорідні, спільні елементи якості (чи інших властивостей) кількість реалізує зв'язок між різними якостями. Перехід конкретних, специфічних видів кількості в інші (в тому числі — іншого порядку) здійснюється через зміну якостей. Закон взаємного переходу кількості і якості характеризує, власне, один генетично пов'язаний процес, потік розвитку; взаємний перехід властивостей (в тому числі і кількості) і якостей шляхом зміни ситуації характеризує з певного боку взаємодію ряду потоків розвитку. Тоді взаємопереходи кількості і якості виступають як один з видів взаємопереходів властивостей і якостей.

Діалектика появи нової якості потребує дальшого дослідження багатьох питань з розвитком вже існуючих і обґрунтуванням нових марксистських категорій.

Категорія якості, як і інші, має й суб'єктивну сторону. Суперечлива єдність об'єктивного і суб'єктивного у філософських категоріях також досліджується філософами України, — наприклад у монографії В. М. Мельникова²². Разом з тим цікавим є методологічне застосування категорії якості (і споріднених з нею) до самого процесу пізнання.

Будь-яка практична, реальна взаємодія об'єкта і суб'єкта може розглядатися як створення певних властивостей, взаємодій між суб'єктом і об'єктом. Ці властивості формують, змінюють якісну визначеність і об'єкта і суб'єкта. Різноманітні людські знання є відображенням цих властивостей у свідомості суб'єкта. Відповідна обробка їх усіма засобами людської психіки

²¹ Див.: Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг. К., 1953, стор. 35.

²² Див.: В. М. Мельников. До питання про природу філософських категорій. К., 1959.

приводить до створення ідеальних моделей і суб'єкта, і об'єкта.

Щоб досконаліше пізнати об'єктивну дійсність з її різноманітними якостями, відділивши нашарування суб'єктивного, людина вар'ює різні опосередковуючі ланки між свідомістю і об'єктивною дійсністю (у тому числі різні якості суб'єкта) як матеріальні (наприклад, прилади тощо), так і ідеальні (наприклад, категорії і т. ін.). Перетинання різних пізнавальних засобів на одному об'єкті, на одній якості реальності дає можливість глибше, всебічніше пізнати ту сторону, процес матеріальної дійсності, з якою взаємодіє суб'єкт. Але повне видалення суб'єктивного в об'єкті пізнання означало б розрив контакту суб'єкта з об'єктивною дійсністю, і остання стала б недосяжною (реально) і незрозумілою (ідеально). Практика, як реальна ситуація, створювана суб'єктом при взаємодії з об'єктивною дійсністю, є засобом пізнання сутності незалежних від свідомості процесів і створення нових властивостей, якостей, процесів матеріальної дійсності, що підкоряються дії об'єктивних законів.

Враховуючи специфіку розвитку різних якостей і властивостей, людина будує системи знань, що виділяють, абстраговано фіксують знання у певних, якісно відносно самостійних площинах. Ці системи у свою чергу переплітаються з іншими.

Досить чітко здійснюється відмежування якісно специфічних галузей у сучасних формальних логічних системах (формалізмах, численнях), що створює, зрозуміло, великі можливості для застосування різноманітних кількісних методів. Система аксіом у формалізмі дає можливість переключати, перетворювати знання, що знаходяться за межами даної системи, у властиву їм площину, а конструктивні логічні операції дають можливість формулювати характерні саме для неї певні закономірності, необхідності. Такі вимоги до формалізму, як взаємна незалежність аксіом, логічна несуперечливість, повнота, обґрунтовують, посилюють його доказовість і пізнавальну потужність. Тут виражається спроба у певному розумінні замкнути якість чи властивість саму в собі. Важливим принциповим обмеженням для можливостей формалізації є та обставина, що кожна якість виражається через певні властивості, і абстрагована в

людських знаннях властивість завжди певним чином поєднує якісно нетотожні сторони матеріальних процесів і водночас є певною взаємодією об'єкта і суб'єкта. Тому «чистота» якісного дистилювання завжди має конкретно-історичні межі.

У процесі пізнання здійснюється абстрагування не лише в певній якісній площині, але й різних порядків (абстракція від абстракції). При піднесенні на щаблях абстракцій все вище і вище важливо враховувати, що набувається, а що втрачається у пізнанні реальної дійсності. Так, загальновідомим і прийнятим не лише у філософів України є положення про те, що рух — властивість матерії²³. Це істинне положення потребує певних пояснень. У ньому ціле гроно різнопорядкових абстракцій. Коли виходити з того, що властивість це зовнішній вияв якості чи сутності (або що властивість це спільне для групи об'єктів тощо), то виникає питання: по відношенню до чого зовнішнього матерія проявляє свою властивість. Відповідь — по відношенню до свідомості. — відпадає, бо існування руху не зумовлене свідомістю. Зрозуміло, що справа полягає в тому, що категорія матерії — це вже абстракція дуже високого рівня, застосована для означення об'єктивної реальності всіх без винятку часток, предметів, процесів дійсності. І будь-яка частка, елемент, вид матерії реалізує і виявляє своє існування по відношенню до будь-чого саме в якихось конкретних формах руху. Врахування реального змісту вживаних абстракцій різних порядків лише й дає можливість спростувати ідеалізм і метафізику.

Резюме

В статье рассматривается исследование философами Украины категории качества в послевоенный период, высказываются некоторые соображения о теоретических вопросах, которые возникают в процессе исследования этой категории.

---

²³ Див.: «Философская энциклопедия», т. 1, М., 1960, стор. 433, З. Н. Войтко, Диалектический и исторический материализм, стор. 63.

ВЧИНОК І ПРОБЛЕМА ДЕТЕРМІНІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ПСИХОЛОГІЇ

Протягом останніх років проблема вчинку привертає до себе все більшу увагу радянських психологів. Ця проблема має неабияке значення для морального виховання нашого сучасника, для криміналістичної та психіатричної практики, сценічної гри, військової справи та для багатьох інших галузей, де людська поведінка виступає значним, серйозним фактором. Дослідження категорії вчинку має велике теоретичне значення для розуміння принципів історії розвитку самої науки психології.

Поняття вчинку поряд з такими уявленнями, як провідна діяльність, дія, становить ту історичну ланку, той вузол у логічному розвитку науки, який вбирає в себе, концентрує і змістовно, найбільш повно розкриває структуру людської психіки, поведінки, перекидає логічний місток до вивчення питань, що безпосередньо торкаються провідних проблем етики, філософії взагалі.

Звичайно під вчинком психологи розуміють таку дію, що має певне моральне значення, тобто у ньому людина практично виявляє своє ставлення до інших людей, суспільства в цілому. Це правильно насамперед тому, що людське життя взагалі є життя суспільне. Не називають вчинками такі дії людини, як сон, прийняття їжі, звичайну прогулянку, хоча в окремих випадках і ці дії можуть набрати значення вчинку. Наприклад, вартовий, що заснув на своєму посту, здійснює вчинок, а саме — злочин. Але, крім етичного, вчинок має і психологічний аспект. Людина, яка цілеспрямовано і вперто, напру-

жуючи свої зусилля, формує навички гри на музичному інструменті, теж здійснює вчинок. Отже, було встановлено таку його особливість, як зміна досвіду, психічних рис людини, в найширшому розумінні цього слова. Почуття, що виникають при цьому, є характерними продуктами і факторами вчинку: саме вони яскраво свідчать про зникнення старого і народження нового життєвого досвіду. Після встановлення людиною нової структури відношень до оточуючого світу, вчинок із свого суб'єктивного боку припиняється і для особи стає звичайною дією. Об'єктивно у відношенні до інших людей ця дія, вже не будучи дальшою перебудовою суб'єктивного досвіду, може відтворюватись як вчинок морального значення. Правда, усвідомлення того, що моя дія, навіть і повторна, має певне значення для інших людей, не може не впливати на її характер. Виходячи з цього, радянські психологи розглядають вчинок в єдності його суб'єктивної та об'єктивної сторін, розуміючи його вузловим моментом у духовному розвитку особи, коли стара психічна якість переходить в нову¹, коли вирішуються суперечності життя². У цьому вузловому моменті, у цьому стрибку зачіпається не якась окрема сторона людської істоти, а вся вона цілком, у практичному і теоретичному визначенні. У психіці людини назріли суперечності, і вона шукає напрямок переходу до нового стану, напрямок, який показує нову духовну структуру людини. Вона вже по суті прийняла в себе новий зміст у формі прагнень, ідеалу і т. ін., але все ще перебуває у старих зв'язках. Ось цей напрямок переходу повинен бути мотивований. У мотивації «грають» всі враження буття, адже перебудуватись повинна не яка-небудь окрема функція, а вся людина. Мотивація визначається всім досвідом особи, включаючи її істотні прагнення. Психологічні дослідження останніх років показують, що в мотивації виявляються і увідомлюються суперечності людського буття, оскільки вони стають основою дії.

---

¹ Див.: П. Р. Чамаґа. К вопросу о качественных изменениях в развитии самосознания детей. Тезисы докладов на I съезде об-ва психологов 29 июня — 4 июля 1959 г. М., 1959.

² Див.: А. В. Веденов. Роль внутренних противоречий и способов их преодоления в развитии личности. — «Вопросы психологии», 1959, № 1.

Суперечність розвитку мотивів людської діяльності є, зокрема, суперечність між ідеологічним та індивідуально-психологічним³. Єдність цих двох сторін людської свідомості є основою для вироблення мотивів поведінки. «В цілях і мотивах діяльності... найважливішу роль відіграє саме ідейна спрямованість, ідеологія людини»⁴.

Особливого значення українські радянські психологи все більше надають вивченню проблеми здійснення вчинку, його реалізації. Вчинок є дією перетворення, зміни, встановлення або розриву міжлюдських відносин, загалом кажучи — перетворення моральної ситуації. Будь-яка зміна, що відбувається тільки суб'єктивно, є неповноцінною, недостатньою. Вона завершується повністю лише тоді, коли об'єктивний аспект ситуації стає у відповідність з духовною структурою особистості. У вчинкові людина змінюється і водночас змінює свою моральну ситуацію.

Планування дій та вчинків, здатність передбачувати їх наслідки, гальмувати прагнення, що заважають виконанню своїх обов'язків, переборювати зайві вагання, виявляти наполегливість та витримку в доведенні до кінця розпочатої справи. — все це сприяє вихованню відповідального та активного ставлення до виконання своїх обов'язків перед суспільством та людьми⁵.

Найскладнішим завданням у процесі формування відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків є встановлення єдності і повної відповідності між рівнем моральної свідомості людини та характером її власної поведінки⁶.

Дійове усвідомлення відповідальності виявляється в умінні перенести моральне ставлення на нові життєві ситуації. У процесі дослідження цього питання створювались експериментальні ситуації, при яких стимулювалось виникнення нового, позитивного ставлення до того, що раніше було байдужим або викликало негативні

³ Див.: О. М. Раєвський. Про психологічне та ідеологічне в людській свідомості. — «Наукові записки КДУ», т. XVI, вип. IV, 1957, стор. 112—113.

⁴ Там же, стор. 113.

⁵ Див.: О. І. Жаворонко. Про формування відповідального ставлення до своїх обов'язків у п'ятикласників. Питання психології. — «Наукові записки Інституту психології МО УРСР», т. X, К., 1959, стор. 159.

⁶ Див. Там же, стор. 160.

вчинки. Нове позитивне ставлення до виконання обов'язків мало у своїй основі переживання почуття задоволення від успішного виконання дорученої справи, власної гідності і впевненості у своїх силах. Це приводило до позитивних змін у мотивах поведінки⁷.

Але якщо людина змушена силою нездоланих обставин зрікатись своїх прагнень, і їй бракує зусиль змінити саму ситуацію, то настає затримка в духовному розвитку особи, затримка, яка може привести навіть до патологічного стану.

Дослідження природи вчинку, його ситуаційної та мотиваційної обумовленості допомагає спростовувати чимало ідеалістично-спіритуалістичних уявлень про рушійні сили людської поведінки, свободу волі, фаталістичну передобумовленість долі, пасивність людини серед природи і в суспільних відносинах. Що керує людськими вчинками, визначає їх спрямованість, а отже, і спрямованість життєвого шляху особистості — ось найважливіші проблеми радянської психології. Правильне пояснення явищ вчинку відкриває великі можливості для морального та естетичного виховання людини, для вироблення наукового світогляду. Дослідження радянських психологів показують, що у вчинкові людина не тільки виявляє себе, а й формує свої моральні переконання, здібності, ставлення до самої себе, до суспільства та окремих його членів. Дійсно, той психічний стан, коли людина здійснює вчинок, вибирає між добром і злом, вагається, обмірковує свою долю, є станом найбільш вразливим для сторонніх впливів. У цей критичний час особа найглибше з'ясовує мотиви своєї поведінки, найгостріше усвідомлює характер свого оточення і навіть інколи намагається виправдати характер своєї дії силою або браком належних обставин. У період здійснення вчинку на основі подолання суперечок життя, зокрема суперечок між ситуацією і намірами (А. В. Веденов) людина реально формує риси свого світогляду і пробує, стверджує свою гідність в цих діях.

Героїчні зусилля радянських людей, виявлені у мирній творчій праці і в боях за свободу Батьківщини, дали величезний матеріал для побудови справжньо наукових теорій вчинку та одного з його важливих компонентів —

⁷ О. І. Жаворонко. Указ. праця, стор. 159.

волі. Радянська матеріалістична психологія заперечила той традиційний погляд, за яким воля була виразом тільки внутрішнього ідеального світу людини, коли саме здійснення вчинку пояснювалося як певна сукупність рухів, які прямо залежать тільки від свободної волі. Радянська психологія відкинула ідеалістичний погляд на волю як на особливу психічну функцію, незалежну від впливу зовнішнього світу і від діяльності мозку. Разом з тим на основі діалектичного матеріалізму було опростовано і механістичні положення, які зовсім відкидають уявлення про волю і зводять її до ілюзії в людській свідомості. Психологи Радянської України продовжують далі розвивати наукову теорію волі, насамперед досліджуючи виникнення спеціально людської відображальної функції мозку, завдяки якій людина свідомо регулює свої вчинки, свою діяльність⁸.

Відомо, що регулююче значення у людській поведінці мають уявлення, ідеї, почуття, ідеали, інтереси та ін. У цьому відношенні воля серед них має особливі якості, вона не є якимсь доповнюючим агентом регуляції дій, а виражає значну напругу так чи інакше усвідомлених зусиль особи в досягненні поставленої мети. Встановлено, що воля особи формується, функціонує і виявляється в її цілеспрямованих діях і вчинках. Поза конкретною предметною діяльністю вона зовсім не існує. Саме оперування предметами зовнішнього світу, подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод найбільш характерно для вольової людини (Б. М. Теплов, К. М. Дедов та інші). Ось чому найбільш яскравий вияв волі можна знайти в тих діях людини, які спрямовані на практичне перетворення матеріального світу.

Дослідження рефлекторної основи волі та форм її практичного виразу було спрямовано проти спіритуалістичних уявлень про якісь самодостатні мотиви дії, про якісь глибинні, ізольовані від середовища, людські потяги як першорухійні сили поведінки. Насправді ці потяги є вторинними утвореннями: вони формуються вна-

---

⁸ Див.: В. І. Аспін. Воля як форма регуляції діяльності дитини. 10-та звітно-наукова сесія Харківського пед. ін-ту, 1955; його ж. Загальні питання розвитку волі у дітей. К., 1956; В. К. Котырло. К вопросу о генезисе произвольной регуляции поведения детей раннего возраста. Тезисы докладов на II съезде Общества психологов. М., 1963, та ін.

слідок зовнішніх матеріальних впливів і відображають ставлення людини до дійсності. Якщо обмежити волю тільки сферою, яка збуджує діяльність, вона тим самим перетвориться в «ідеального діяча», стане якоюсь невідразною сукупністю потреб-прагнень, бажань, мотивів, рішень, зусиль, які нібито передують всякій свідомо доцільній дії — зовнішній або внутрішній.

Зрозуміло, що будь-який штучний поділ єдиної регуляції людської поведінки на частину спонукаючу і виконуючу міг привести наукову психологію до втрати предмета волі, до ігнорування її наявності в самих практичних діях, а отже, і до втрати можливості дослідити справжній науковий детермінізм вчинку. Це стало можливим тоді, коли психологи почали активно виявляти головні етапи звершення вчинку, розкривати його справжні рушійні сили. Разом з тим виявилась можливість заперечити ідеї про фатальну зумовленість, приреченість людської поведінки.

Успішне вивчення структури вчинку, його спрямованості, цілеспрямованої вольової поведінки людини дає серйозну аргументацію проти дуалізму тіла і душі на користь детерміністичного тлумачення свободи волі. Певний доказ незалежності душі від тіла деякі прихильники дуалізму вбачали і тепер вбачають у наявності свободи волі, яка нібито не підкоряється природній причинності тілесних, матеріальних явищ, виявляє повну самостійність, незалежність від них і може навіть цілком довільно впливати на вчинки людей. Одним з аргументів цього доказу є нібито проста очевидність того факту, що людина може зовсім незалежно від матеріальних умов середовища починати в своїх діях новий причинний ряд. Ідеалісти вказують також, що думка про свободу волі не підлягає доведенню так само, як і факт мого власного існування тощо. Вивчаючи довільні дії людини, розвиваючи матеріалістичне вчення І. П. Павлова, радянські психологи дали переконливі свідчення того, що в цих діях не порушується причинний порядок природи, що найбільш самостійні вчинки, які здійснюють люди в силу своїх переконань при вільному виборі шляху здійснення, все ж мають повну визначеність як з боку минулого досвіду (а цей досвід концентрується в матеріальному органі — мозку), так і з боку реального оточення, з яким взаємодіє особа.

Людина здебільшого помічає тільки своє бажання («я хочу») здійснити якийсь вчинок, дію, операцію і менше усвідомлює той зовнішній або внутрішній подразник, який приводить в рух організм. Сильне бажання щось здійснити відвертає увагу від пускових імпульсів дій, і людині здається, що вона володіє здатністю незалежно від впливів оточення починати причинний ряд, інакше кажучи, ніби вона, її бажання є першопричиною дії або вчинку. Насправді ж, наукою встановлено, що під час людської дії в головний мозок ідуть по нервах чуттєві імпульси, які несуть інформацію про стан організму в кожний з моментів його дії (теорія так званої зворотної аферентації). Ця інформація синтезується з інформацією, яка надходила від попередніх дій (пам'ять). Таким чином, даний стан людини визначається тим досвідом, який активізується під час здійснення вчинку. Чим ширше коло активізованих вражень минулого досвіду, тим реакція організму буде більш певною і більш доцільною. Але насамперед доцільність, розумність людської дії визначається наявною ситуацією — першою конкретною ланкою у причинному ланцюгу вчинку.

Слід зауважити, що проблема вчинку, її філософські питання в радянській психології розроблялись, так би мовити, по частинах. І насамперед, найбільшу увагу було приділено висвітленню мотивів вчинкової поведінки (О. М. Леонтьєв, В. І. Аснін, В. І. Селіванов, І. М. Назимов⁹ та ін.). Було досліджено такі найбільш цінні мотиви, які спонукають людину до пізнання, до творчої праці, мотиви соціального порядку. Майже не розроблялись питання психології ситуацій і реального здійснення самого вчинку. Правда, аналізувався складний, розгорнутий вольовий акт і в ньому виділялись стадії, ситуація, мотивація, що в якійсь мірі відповідають основним моментам вчинку.

Шкода від занедбання проблем ситуації полягала в тому, що втрачалась серйозна ланка детерміністичного підходу до вивчення вчинку. Правда, проблема ситуації знаходила свій вираз в дослідженнях умов вольової ді-

---

⁹ Див.: «Наукові записки Інституту психології», т. XV, К., 1961, стор. 3.

альності¹⁰. Проте бракувало конкретного і прямого дослідження цього питання.

У працях радянських психологів ситуація виступає як взаємодіюча з прагненнями людини певна частина оточення; ситуація визначається усвідомленням мети дії, засобів її досягнення і всіх тих сил, які протидіють поведінці людини. А через те, що ситуація є активною умовою дії, вчинку, її дослідження має не тільки важливе значення для вирішення питання про свободу волі, про залежність людської волі від матеріальних умов діяльності, а й для дослідження процесу формування таких рис людини, як вимогливість тощо.

Для того щоб простежити, які умови сприяють формуванню вимогливості до себе, виділити ситуації, при яких виникають позитивні зрушення, було створено ситуацію змагання, особливої відповідальності тощо¹¹.

Радянські психологи у своїх працях показали, що, здійснюючи вчинок, людина перетворює певні об'єктивні обставини, змінює психологічні духовні риси самої себе. Загалом, своїм вчинком вона виражає ставлення до тих або інших явищ оточуючого її світу. Цей вияв ставлення передбачає спрямованість особи, її зацікавленість в тих або інших речах, людях, положенні. Тому насамперед для розкриття вчинку слід було встановити виникнення певного значення якогось об'єкта для життєдіяльності особи¹².

Предмет набуває значення для людини тоді, коли він може прямо чи опосередковано задовольнити якусь потребу, матеріальну або духовну. Сукупність предметів, явищ, які мають життєве значення і сприяють діяльності, а також ті об'єкти, які перешкоджають досягненню мети — усе це разом, у певній комбінації складає безпосередні умови діяльності, або її ситуацію.

Дійсно, людина завжди перебуває в якійсь ситуації. Завдяки цьому визначається спрямованість дії, конкретні засоби її здійснення. Розвиток ситуації є процесом

---

¹⁰ Див.: Т. И. Агафонов. О волевых проявлениях личности в затрудненных условиях. — «Вопросы психологии», 1956, № 5.

¹¹ Див.: «Наукові записки Інституту психології», т. XVIII. К., 1963, стор. 64.

¹² Це питання — психологія відношень — найактивніше розроблюється ленінградською школою психологів (Мяснищев та інші). Див.: «Ученые записки ЛГУ» № 214, вып. 9, 1956.

більш певного і більш чіткого визначення шляхів вчинку; на початку свого розвитку вона свідчить про відсутність активних, зокрема моральних відношень: ще тільки починається процес їх формування, перебудови духовного світу людини, або встановлення нових моральних норм.

Початкова форма ситуації може виявлятися у симпатії або антипатії, як первинних форм моральної активності¹³. У цьому відношенні апатія є насамперед гострим відчуттям відсутності конкретно визначеної ситуації. Всі ці емоційні стани, включаючи навіть глибоке співчужання, співпереживання ще не становлять рушійної сили вчинкової дії хоча б тому, що не окреслено чітко її мети.

Поки людина живе, вона весь час перебуває в динаміці почуттів, тому повної байдужості до світу у неї не буває ніколи, за винятком, може, патологічних випадків. Жива і здорова людина встановлює відношення з навколишнім світом, утворює нові і ліквідує старі зв'язки з ним. Те, що нам на перший погляд здається відсутністю відношень, є насправді лише відсутністю процесу встановлення нових значних зв'язків особи з дійсністю.

Ситуація, таким чином, у своєму загальному виразі починається з виникнення емоційних ставлень, відношень людини до явищ і предметів світу. Чим яскравішими стають ці ставлення, тим більше вони перетворюються в непереможну пристрасть, яка зрештою приводить людину до здійснення її заповітної мети. У пристрасті людина становить одне ціле з ситуацією і не залишає її доти, поки не перетворить її в бажаному напрямку. Тут причинність людської дії виражено саме у формі непереможної пристрасті, у формі найповнішої самовідданості людини високоемоційній справі. Сила почуттів, які у своєму виникненні зумовлюються ситуацією, визначається і тими перешкодами, які стоять на шляху моральної дії, та які мусять бути знесені.

Ситуація у значній мірі розкриває пристрасті особи, яка у свою чергу, діючи, визначає собою ситуацію. Емоційне ставлення людини до явищ і предметів світу не оз-

---

¹³ Див.: «Ученые записки Московск. пединститута им. В. П. Потемкина», т. XXXVI, вып. 2. М., 1954.

начає того, що це ставлення залежить виключно від самої людини. Емоції виникають внаслідок усвідомлення того, що ситуація водночас і залежить від людини і не залежить. Цілковитий збіг головних рис, тенденцій ситуації і прагнень людини привів би до зникнення будь-яких рушійних сил дії. Ситуація не тільки зумовлює дію, але й протистоїть людині як самостійна об'єктивна сила, інколи навіть вороже спрямована проти особи. Усвідомлення такої незалежності ситуації приводить до усвідомлення такої ж незалежності і самого індивіда від цієї ситуації. Людина, яка не може піти далі такого розуміння, вважає свою волю зовсім вільною від сковуючої дії ситуації, незалежною від оточення. Так складається віра в свободу волі, у те, що дух людини є першоджерелом спрямованості вчинку, що людина може в будь-якому напрямку розвивати свої дії, порушуючи тим закони природи. Такі міркування складають частину, чи не головну, вчення, за яким душа, не підпорядковуючись законам матеріального світу, стоїть над ним і є єдиною активною силою, пануючою над тілесними предметами.

Усвідомлення відчуженості між ситуацією і людиною приводить до конфліктного стану між ними. Разом з тим ситуація стає конфліктною. Інакше кажучи, конфлікт стає першою серйозною рисою ситуації і серйозною рушійною силою самого вчинку. Конфлікт не можна вважати чимсь таким, що існує поза людиною, наприклад, як проста матеріальна річ. Навпаки, він відбиває антагонізм об'єктивний, який стає антагонізмом внутрішнім, духовним.

Оскільки конфліктні зв'язки з'ясовуються в їх динаміці, то, зрозуміло, що встановлення одних зв'язків, є водночас руйнуванням інших. У своїй наступності вони створюють опору для діючої особи, і без цієї опори дія взагалі була б неможлива. Але саме ці зв'язки, будучи, з одного боку, опорою для діючої людини, виступають водночас і перешкодою для творчої діяльності. Ця складність ситуації і трудність її розуміння полягає в тому, що ті сили, на які людина спирається у своїй дії, самі повинні бути перетворені, інакше вони стануть знаряддям творчого застою. При здійсненні вчинку, всі сили ситуації перетворюються на умови дії. На них спрямовується перетворююча сила волі. Коли людина

практично стверджує себе як особу, зовнішні обставини стають умовами, чимсь підкореним дії людини.

Найпопулярніша форма конфлікту виражається в необхідності жертвувати одними інтересами для реалізації інших, терпіти при цьому якусь втрату. Чим більша втрата передбачається при досягненні даної мети, тим виразнішим і сильнішим стає конфлікт.

Необхідність вирішення конфлікту приводить до такого стану, коли ситуація стає критичною. У цій стадії ситуації людина вже не може більше приховувати або маскувати свої справжні цілі, а виявляє їх назовні і відкриває дійсний характер своєї вчинкової мотивації. Отже, ситуація формує мотиви вчинків. В усвідомленні мотивів діяльності людина вже не виступає рівноцінною частиною ситуації, а становить її головне ядро, її рушійну силу.

На основі цілого ряду психологічних досліджень, проведених за останнє десятиріччя, тепер можна більш конкретно і виразно вказати на детермінованість вчинку і підкреслити той факт, що мотив є справжньою причиною дії. Був час, коли психологи насамперед підкреслювали те, що обставини визначають поведінку особи, що середовище впливає на характер життя. Але не менше право має і зворотна думка, а саме — людина визначає образ своєї поведінки. Мотивація виступає тут як таке прагнення, яке поєднує дві сторони причинності—об'єктивну і суб'єктивну, не применшує одну з них як підлеглу. Проте і сама мотивація ще не може до кінця перебороти подвійний характер ситуації (сплетіння позитивних і негативних її сил). Це виявляється насамперед у такому загальновідомому стані людини, як боротьба мотивів. Вона вирішується лише в самому здійсненні вчинку.

Боротьба мотивів виражає суттєві сторони поведінки особи, і про це говорить той факт, що дана особа не зовні перебуває в якійсь ситуації, а зрослась із нею кровними, духовними зв'язками. Усі емоційні спрямування ситуації сконцентровані тепер в одній особистості і в ній повинні знайти своє рішення. Шлях і характер рішення буде залежати від перемоги тієї або іншої мотивації. Людина, таким чином, входить у мотиваційний конфлікт, або, як було сказано, у стан бороть-

би мотивів. Без цього не відбувається жодного вчинку¹⁴, і саме в такій боротьбі людина переживає свободу своєї волі.

Виявляється, що обґрунтування мотивів, зокрема необхідність підшукування доводів «за» і «проти», тобто усвідомлення необхідності здійснення саме такого вчинку, а не іншого, і є шлях встановлення причинного зв'язку між стимулом до дії і реальним перетворенням дійсності.

Поведінка людини, зокрема її мотиваційна сторона, поділяється у сучасній радянській психології на кілька рівнів, починаючи від загальних моральних принципів до конкретних стимулів діяльності з боку відповідної ситуації. Інакше кажучи, кожний вчинок, виражаючи який-небудь загальний моральний принцип, має водночас глибоко індивідуалізований характер. Для детерміністичного аналізу мотиваційної сторони вчинку слід враховувати обидва ці моменти. Хоча вчинок у своїх загальних рисах може бути пояснений певними моральними правилами, проте він, як одиничне конкретне явище в неповторній ситуації, за своїм психологічним і соціальним змістом виходить за межі того або іншого абстрактного морального принципу і навіть його збагачує. Ось чому ніякий вчинок не можна пояснити цілком раціоналістично, прямолінійно. У ньому завжди залишається якась, умовно кажучи, «інтуїтивна» частка, яка істотно впливає на його спрямованість. Адже людині важко і навіть неможливо передбачити і врахувати всі обставини вчинку і вірогідні напрямки його здійснення.

В однакових або схожих обставинах люди здійснюють різні і навіть протилежні вчинки. У своєму сумлінні та або інша особа прагне виступити повним господарем своєї долі. І це зовсім не суперечить тому загальновизнаному положенню, що кожний вчинок кінець кінцем має свої певні причинні підстави. Всупереч міркуванням про безпорадність людини перед обставинами (фаталізм мотивації), всупереч міркуванням про повну незалежність людини від обставин (волюнтаризм мотивації), треба сказати, що обставини визначають вчинок, впливають на його характер, проте його акція виражає саму

---

¹⁴ Деякі психологи помилково твердять, що нібито боротьба мотивів характерна лише для якоїсь частини вчинків.

людську істоту. Кожний вчинок виступає як глибоко індивідуалізована неповторна дія. Саме завдяки цій індивідуалізації вона успішно виходить з-під «фаталізму об'єктивності», «непорушної» сили її законів і залишає для себе реальну можливість вільного здорового морального вибору того або іншого шляху поведінки.

У процесі формування мотивації людина відкидає один за одним непідхожі шляхи вчинку і залишається нарешті перед таким фактом, коли вибору по суті вже й немає. Той конкретний мотив, що залишається, як остаточна основа дії, не є випадковою довільною рештою, а такою, яка впливає з усієї моральної істоти людини. Вчинок, здійснений на основі такої мотивації, повністю виражає духовну суть людини і є її сумлінням. Я не можу здійснювати вчинок у спокійному переконанні у своїй правоті, поки я не усвідомлю, що моя мотивація у достатній мірі зумовлена. Але через те, що обставини вчинку та його наслідки невідомі повністю, особа інтуїтивно завершує дію, вважаючи, що даних обставин досить для обґрунтування мотивації.

Кожний вчинок є творчим процесом, в якому людина створює та виявляє свою моральність. Адже вищим виразом вчинку є не запозичення, не наслідування, а прокладання нових шляхів. Неповторний характер вчинку означає, зокрема, що людина здійснює його вперше, ламаючи при цьому свій звичний образ думок і дій. Те, що було вже кілька раз здійсненим, втрачає риси вчинку для самої людини. Він у якійсь мірі перетворюється у звичку і не є більше для даної особи значним зрушенням її характеру.

Остаточне з'ясування, ствердження і здійснення мотиву відбувається уже в самій вчинковій дії. Для того щоб здійснити вчинок, людина підготовлює і перетворює реальні обставини так, щоб стала можливою його акція. Поряд з цим людина готує і саму себе, щоб бути не тільки здатною, а й гідною здійснити задуману справу. Уже така реальна дія, спрямована на підготовку вчинку, є його справжнім початком.

Здійснення вчинку має такі головні моменти: перетворення і підготовка зовнішніх обставин, засобів та умов, внутрішня, або психічна підготовка, власне вчинкова акція у прямому значенні цього слова.

Справжній розвинений вчинок є дія, яка планується заздалегідь. Більше того, можна навіть сказати, що саме створення обставин і умов вчинку вимагає вчинкових дій великої волі, значного психічного напруження. Так, підготовка до космічного польоту вимагає кількох років упертих зусиль і праці, розумового і фізичного тренування і навчання, тимчасом як сам політ (навколо Землі) може тривати всього близько однієї години.

Створюючи передумови вчинку, особа немовби мимохіть стає перед необхідністю його здійснення. Адже ці умови створені її власними руками і напруженням її волі. Те, що здійснюється у період підготовки умов зовнішніх, є водночас створенням і внутрішніх умов, суб'єктивних, як другої важливої сторони необхідності, детермінізму вчинку. Суб'єктивна готовність до вчинку ґрунтується на яскравому уявленні того, що треба здійснити. Через те що такий уявлюваний вчинок здійснюється неодноразово і неодноразово варіюється, то людина далі може автоматично перейти до самого вчинку. Коли виникає достатня критична повнота умов, наступні умови вже виступають як привід, що веде за собою саму вчинкову акцію. Вона завершується повністю тоді, коли оточуюча людину ситуація приходить у відповідність з духовною структурою людини, зокрема — з її моральними нормами тощо.

У праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» використовується ідея детермінізму для наукового пояснення природи вчинків. «Ідея детермінізму, встановлюючи необхідність людських вчинків, відкидаючи безглузду байку про свободу волі, анітрохи не знищує ні розуму, ні сумління людини, ні оцінки її дій. Зовсім навпаки, тільки при детерміністичному погляді й можлива послідовна і правильна оцінка, а не звалювання чого завгодно на свідну волю»¹⁵.

Розвиток радянської психології, особливо за останнє десятиріччя, і насамперед висвітлення таких сторін вчинку, як ситуація, мотивація та його здійснення, як найкраще підтверджує приведену думку В. І. Леніна. Більше того, ця думка й досі продовжує активно стимулювати відповідні психологічні дослідження.

---

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 136.

Разом з цим слід зазначити, що в радянській, у тому числі і в українській психології, проблема вчинку ще не знайшла свого достатнього висвітлення як самостійна, цілісна та як одна з провідних проблем сучасної психології. Її розробляють побіжно, здебільшого у зв'язку з вихованням моральних рис радянської людини. Це безсумнівно важливий аспект дослідження. Але психологи при цьому відходять від безпосереднього розв'язання глибоких теоретичних питань психології вчинку і цим звужують практичне значення своїх досліджень.

Тепер надзвичайно актуальним стає питання розробки етапів здійснення самого вчинку і таких важливих його компонентів, як психологія ситуацій, мотивованості, форм його здійснення та належного обґрунтування його поділу, класифікації.

Резюме

В данной статье исследуется одна из важных философских проблем в истории советской психологии, а именно — проблема поступка. Автор стремится раскрыть достижения отечественной науки в разработке психологической и моральной структуры поступка, этапов его осуществления (развитие ситуации, формирование мотивов поведения, пути и способы его реализации). Научное исследование структуры поступка наглядно показывает неоспоримое наличие, а также всю тонкость и сложность проявлений принципа детерминизма в высших формах человеческого поведения.

**ПРОТИ СУЧАСНИХ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАТОРІВ
ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

Грандіозні досягнення радянського народу, особливо за останні роки, в розвитку економіки, науки і культури викликали за рубежем великий інтерес до нашої країни та її минулого. Прагнучи погасити симпатії простих людей світу до Країни Рад, ідеологи імперіалізму докладають великих зусиль, щоб принизити досягнення радянського народу, очорнити ідеї соціалізму.

Як вказувалось на червневому Пленумі ЦК КПРС (1963 р.), імперіалісти втратили нині надії на перемогу в економічному змаганні з соціалізмом і роблять головну ставку на ідеологічні диверсії, взявши на озброєння антикомунізм, основним змістом якого є наклепи на соціалістичний лад. Ідеологи антикомунізму вдаються також до фальсифікації історії суспільно-політичної і філософської думки народів СРСР. Маскуючись під «дослідників», «знавців» історії Радянської країни, всілякі реакційні буржуазні «професори» прагнуть так викласти зміст вчень видатних мислителів минулого нашої країни, щоб позбавити їх прогресивних, революційних ідей, використати їх імена для боротьби проти соціалістичної ідеології, марксистсько-ленінської філософії. Грубій фальсифікації піддається в буржуазній літературі історія філософської думки на Україні, особливо XIX століття, яке дало таких визначних мислителів, як Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, П. Грабовський, С. Подолинський, П. Лодій та інші.

Фальсифікація історії української філософської думки XIX століття у сучасній буржуазній літературі має

на меті заперечити наявність на Україні мислителів-матеріалістів, боротьбу між ідеалізмом і матеріалізмом, висвітлити історію розвитку філософії як історію ідеалістичних вчень.

Воюючи проти матеріалізму в історії української філософської думки, буржуазні автори відроджують реакційні погляди Гегеля на філософію слов'янських народів.

Так, Д. Чижевський у своїх «Нарисах з історії філософії на Україні», повністю виходячи з гегелівського положення про те, що в ході самопізнання абсолютного духу існує «чотири начала» виникнення самосвідомості і відповідно — «чотири всесвітньо-історичних царства, а саме: східне, грецьке, римське, німецьке»¹, заперечує вклад слов'янських народів у розвиток філософії. Він пише: «Коли ми говорили, що лінія філософічного розвитку переходить із країни до країни, то це твердження не торкалося ані України, ані інших слов'янських народів, бо ще не траплялося в історії розвитку філософії, щоб «великий філософ» — чи то українець, чи представник якоїсь іншої слов'янської нації утворив синтезу світового значення»². Якщо Чижевський і визнає, що в слов'янських країнах були мислителі, то при цьому заперечує будь-яку їх оригінальність, а їх погляди силкується виставити лише як результат впливу «Заходу». Як далеко зайшов Чижевський у «впливах», видно по одній з його останніх книг — «До історії слов'янсько-західних літературних зв'язків», що вийшла німецькою мовою у 1956 році. У цій книзі кожне явище слов'янської культури трактується як «трансформація» досягнень «Заходу» і твердиться, що сприйняття ідей «Заходу» у слов'янських країнах ішло шляхом «примітивізації» цих ідей.

Поряд з тим Чижевський і його партнери — українські буржуазні націоналісти І. Мірчук, В. Дорошенко, О. Оглоблін та інші — докладають багато зусиль, щоб зобразити історію філософської думки на Україні, зокрема ХІХ століття, як історію ідеалістичних, релігійно-містичних вчень. З їх писань виходить, що на Україні

¹ Гегель. Соч., т. VII, М., 1934, стор. 358.

² Д. Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931, стор. 12.

у ХІХ столітті не було жодного мислителя матеріалістичного напрямку. «Доводиться» це шляхом грубої фальсифікації історії: замовчуються мислителі-матеріалісти, їх боротьба проти ідеалізму, а натомість на перший план висувуються ідеалісти-містики типу П. Куліша, П. Юркевича, С. Гогоцького.

Подібні теорії не нові. Їх поширювали ще на початку ХХ століття викриті В. І. Леніним ренегати з табору «Віх»³. Воюючи проти матеріалізму, проти революціонерів-демократів, Бердяєв, Булгаков та інші твердили: «Юркевич був, у всякому разі, справжнім філософом в порівнянні з Чернишевським». Ось звідки списують сучасні буржуазно-націоналістичні історики філософії. Різниця лише в тому, що «Віхи» відверто виливали «потік реакційних помій» на демократів, а Чижевський, Мірчук, Дорошенко та інші, боячись бути освістаними, обходять мовчанням представників революційної демократії або фальсифікують їх спадщину.

У «Нарисах...» Чижевського замовчується вклад І. Франка, С. Подолинського, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Павлика в розвиток філософської думки на Україні. Поширення матеріалістичної філософії на Україні в другій половині ХІХ століття і рішучі виступи мислителів-матеріалістів проти ідеалізму Чижевський зображує як занепад («підупад») філософії взагалі. Він пише: «Друга половина ХІХ віку характеризується якимсь розпадом і роздробом потоку філософичної думки. Почасти це просто зниження, підупад думок...»⁴ Ілюструючи цю свою «тезу», Чижевський пише далі про «підупад» кантіанства, гегельянства, «шопенгауерівства», про «насмішки» над Лесевичем, Юркевичем, а у висновку знову твердить, що на Україні в ХІХ столітті «філософія сходить на манівці».

У буржуазній літературі замовчується будь-яке знайомство українських мислителів з російськими і західно-європейськими матеріалістами, а натомість твердиться про вплив ідеалізму: «Філософська думка на Україні... розвивалася під впливом поширеного тоді у світовій філософії німецького ідеалізму, що його головними

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 103—110.

⁴ Д. Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні, стор. 156.

представниками були Кант, Фіхте, Шеллінг та Гегель»,— пишуть В. Дорошенко і О. Оглоблін⁵. У статтях «Енциклопедії українознавства» справу зображено так, ніби на Україні у ХІХ столітті не було жодного мислителя, який би не знаходився під впливом німецької ідеалістичної філософії. Мірчук у статті «Історія української філософії», вміщеній у канадському виданні націоналістичної «Енциклопедії» (1963 р.), твердить, що з усіх філософських течій найбільш «пощастило» на Україні німецькому ідеалізмові, який нібито здобув на Україні, як твердить Мірчук в іншому варіанті цієї ж статті, «поважні позиції». Для обґрунтування цієї тези Мірчук виставляє справжніми мислителями, «найвидатнішими представниками» української філософської думки ХІХ ст. Довговича, Гогоцького, Куліша, Юркевича, Лесевича — тобто реакціонерів і містиків-ідеалістів. Послідовником німецького ідеалізму, «шеллінґіанцем» Мірчук вслід за Чижевським проголошує М. О. Максимовича. Чижевський, Мірчук, Дорошенко та Оглоблін жодним словом не обмовляються, що Максимович знаходився під впливом натурфілософії Шеллінґа та Окена лише в період навчання у Московському університеті і в перші роки своєї діяльності, а вже у 1826 році він піддав різкій критиці німецьку натурфілософію і важливіші філософські питання вирішував з позицій стихійного матеріалізму, висловлював діалектичні ідеї⁶. Хоча Максимович не зміг остаточно позбавитись ідеалізму, проте замовчувати матеріалізм і діалектику в його творах, як це роблять буржуазні історики української філософії, значить викривляти істину.

Оглоблін і Дорошенко в цій самій «Енциклопедії» на стор. 899 пишуть про «помітний вплив» ідеалізму Канта на П. Д. Лодія. Але ж саме Петро Лодій ще у 1815 році вперше в історії вітчизняної філософії з матеріалістичних позицій виступив проти ідеалізму Канта. Зокрема, критикуючи кантове визначення філософії, Лодій писав у книзі «Логические наставления»: «Інші філософію називають наукою розуму, яка складається із одних понять. Але цим визначенням показується одна тільки

⁵ «Енциклопедія українознавства», т. 1, ч. 3. Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, стор. 899.

⁶ Див.: Д. Острянин. Світогляд М. О. Максимовича. К., 1960, стор. 37—59.

форма (тобто образ) філософії, однак, при цьому не визначається матерія (тобто речовина) її; образ же без того, що створює його, існувати не може»⁷. Далі в цій книзі Лодій відзначив, що ідеалізм «складає сутність кантівської філософської системи»⁸, піддав критиці категоричний імператив Канта. Особливо важливе значення мала критика Лодієм теорії пізнання Канта, вказівки на суперечності кантівської системи. Разом з тим у своїй книзі Лодій викладав матеріалістичні ідеї Канта і позитивно до них ставився. У вже згадуваній статті Мірчука перекручується справжній стан справ. Про критику Лодієм ідеалізму Канта він говорить дуже туманно і коротко: Лодій «полемізує» з Кантом. З яких питань Лодій виступав проти Канта — Мірчук мовчить. Оцінку Лодія Мірчук переписав з книги Чижевського, який твердив, що хоча Лодій «почасті полемізував» з Кантом, разом з тим він «є одним із перших посередників в ознайомленні російського суспільства з Кантом»⁹. Усі ці маніпуляції Мірчук, як і Чижевський, чинить для того, щоб все-таки зробити висновок, що Лодій був «вірним прихильником» німецького ідеалізму, коли не Канта, то Вольфа. При цьому знову ж таки замовчується, що Лодій виступав з критикою ідеалізму Вольфа¹⁰.

Особливо багато зусиль буржуазні автори докладають до того, щоб зобразити ідеалістом і ворогом матеріалізму Тараса Григоровича Шевченка. У буржуазній літературі повністю замовчуються безпосередні виступи Шевченка проти ідеалізму у філософії та естетиці, заперечується його знайомство з матеріалістичною філософією західноєвропейських та російських мислителів і досягненнями природознавства. Наприклад, у жодній статті чи книзі буржуазних авторів не зустрічається відомий вислів поета про французьких енциклопедистів. Замовчуються і ті філософські питання, які поет розглядав і вирішував з матеріалістичних позицій.

Про знайомство Шевченка з ідеалістичною філософією ми довідуємось із тих місць у творах і «Щоденнику», де поет виступає з критикою ідеалізму, його

⁷ П. Лодій. Логические наставления, СПб, 1815, стор. 5.

⁸ Там же, стор. 134.

⁹ Д. Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні, стор. 6.

¹⁰ Див.: П. Лодій. Логические наставления, стор. 4, 54, 68.

основних положень. Тому буржуазні літератори не часто вдаються до підкріплення своїх тез посиленням на твори або висловлювання Шевченка. Правда, інколи вони пробують послатись на рядки Шевченка, але робиться це шляхом перекручення ідейного змісту творів Шевченка, шляхом висмикування із текстів і свавільного, тенденційного тлумачення окремих слів і рядків поета.

Мірчук, наприклад, силкуючись зобразити Шевченка послідовником ідеалізму Гегеля, приписує йому «нотки месіанізму», а потім заявляє, що цей месіанізм — результат впливу Гегеля¹¹.

Твердження Мірчука про «нотки месіанізму» у творчості Шевченка абсолютно безпідставні. Реакційна ідея українського месіанізму висувалась ліберально-націоналістичним напрямком Кирило-Мефодіївського товариства. Пізніше месіанізм став одним із наріжних каменів українського буржуазного націоналізму. У творах Шевченка немає жодного слова про якусь зверхність українського народу і особливу його роль в історії, визначену богом, немає і тіні зневажливого ставлення до інших народів. Як відомо, Гегель твердив про виключність німецької нації і неповноцінність та відсталість слов'янських народів¹². Т. Г. Шевченко, висуваючи і обстоюючи ідею об'єднання слов'янських народів як рівноправних, підкреслюючи роль слов'ян в історії людства, висловлюючи думки про велике майбутнє слов'янських народів, тим самим об'єктивно виступив із критикою гегелівського месіанізму і його антислов'янських теорій. Особливо важливе значення мало те, що у Шевченка ідея об'єднання слов'ян нерозривно пов'язана з ідеями визвольної боротьби слов'янських народів. Викривши винуватців чвар — панівні класи, — поет закликав народи «погасить пламенник раздора» і добитись торжества волі й правди, розправитись із магнатами — кататами «несчастной черни».

Леонід Білецький у вінніпезькому «Кобзарі» силкується ототожнити естетичні погляди Шевченка і Шеллінга. Він пише: Шеллінг «вважав, що мистецтво людини є витвір генія, геніальне відображення самих ідей; а не їх копій. Тому мистецький твір не крок назад у по-

¹¹ Див.: «Енциклопедія українознавства», т. I, ч. 2, стор. 722.

¹² Див.: Гегель. Соч., т. VIII, стор. 330.

рівнянні з природою, а завершення і вищий вияв її... і ці думки знаходять суголосний відгомін і в думках Шевченка»¹³. Насправді ж ці погляди суперечать думкам поета. Шевченко ніколи не вважав речі і явища об'єктивного світу копіями ідей, а, навпаки, вказував на матеріальну обумовленість духовних явищ. Мистецтво для нього було відображенням об'єктивної дійсності. Не випадково він завжди говорив про «прекрасное в природе и искусстве»: «... я самый неистовый поклонник прекрасного как в самой природе, так и в божественном искусстве» (IV, 193)¹⁴. Інколи Шевченко висловлювався про ту чи іншу картину художника, як про твір, що «прекраснее самой природы». Подібні слова із листа до Б. Залеського від 25 вересня 1855 року, із повістей «Художник» (IV, 118), «Прогулка...» (IV, 223) висмикуються буржуазними шевченкознавцями і виставляються як докази того, що поет стояв на ідеалістичних позиціях в естетиці. Що ж розумів Шевченко, вживаючи подібні вирази? Він гостро виступав проти копіювання дійсності в мистецтві і вважав, що справжній великий художник, відображаючи дійсність, вкладає у свій твір свою душу, свої думки, ідеї, мрії. Твір митця — плід його «ума и рук». І саме це, що вклав свого художник у твір, на думку поета, і давало перевагу картині художника над картиною природи: «Как ни прекрасна, как ни обаятельна лунная ночь в природе, но на картине художника, как например Калама, она увлекательнее, прекраснее. Высокое искусство (как я думаю) сильнее действует на душу человека, сильнее, нежели самая природа. Какая же непостижимая божественная тайна сокрыта в этом деле руки человека, в этом божественном искусстве? Творчеством называется эта великая божественная тайна...» (IV, 223). Поряд з тим Шевченко писав, що нерідко і картини природи діють на людину сильніше, ніж твір художника: «В истинно художественном произведении есть что-то обаятельное, прекраснее самой природы — это возвышенная душа художника, это божественное творчество. Зато бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми

¹³ Тарас Шевченко. Кобзар, т. IV. Вінніпег, 1954, стор. 480.

¹⁴ Тут і далі в дужках вказується том і сторінка за виданням: Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах. Вид. АН УРСР.

ми поет-художник падає ниц і тільки благодарит творця за сладкіє, душу чаруючіє мгновєннє. Я часто любовалєся пейзажами Щєдринє, і в особєнності плєняла мєня єго нєбольшая картина «Портити перед закатом сонца». Очароватєльное произвєдєннє! Но оно мєня никогда нє очаровывало так, как вид с Троицкого моста на Выборгскую сторону перед появлєннєм сонца» (IV, 118).

Не маючи у своєму розпорядженні фактів, які б переконливо свідчили про вплив на Шевченка ідеалістичної філософії, буржуазні «дослідники», силкуючись довести, що світогляд поета був ідеалістичним, нерідко посилаються на інтуїцію або навіть на бога, який нібито «наділяє» митців світоглядом. На інтуїцію посилаються в редакційній статті і редактори нью-йоркського «Річника» (1957, № 6, стор. 16), твердячи про ідеалізм Шевченка¹⁵. А. Леонід Білецький прямо заявив, що бог наділив Шевченка світоглядом і, звичайно, ідеалістичним: «Світогляд поета, як романтика, один і незмінний від самого початку його творчості до кінця життя, світогляд ідеалістичний і християнський»¹⁶. Той же Білецький вказує іще на одне «джерело» пізнання світу Шевченком — сон. «Сон в об'яві поета поглиблював дійсність, відкривав перспективу безмежного. У його снах відкривалась правда, яку поет настирливо шукав, і та безодня людського єства, що виповнювали новими ідеями його мудру містичну голову»¹⁷. Тут же Білецький твердить, ніби в снах поет «бачив те, чого реальна дійсність... нє могла дати», якийсь «надсмісловий світ». Проте, жодного доказу він нє наводить і замовчує ті рядки із «Щодєнника», в яких поет виявляє цілком реалістичнє розуміння снів, як результату життєвих вражєнь, думок, переживань, спогадів напередодні сну. Так, 4 липня 1857 року він записав: «С недавнего времени мне начали представляться во сне давно виденные мною милые сердцу предметы и лица. Это, вероятно, от того, что я о них теперь постоянно думаю. Ложась спать вчера, я думал об «Осаде Пскова» и о «Гензерихе» Брюллова. И увидел во сне самого их великого творца»

¹⁵ Редактори «Річника» — Д. Чижевський, В. Дорошенко та ін.

¹⁶ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Кобзар, т. IV. Вінніпег, 1954, стор. 483.

¹⁷ Т а м ж е, стор. 421.

(V, 33). У повісті «Прогулка» є такий рядок: «Во сне повторилось виденное мною наяву» (IV, 256). У запису в «Щоденнику» від 11 липня 1857 року Шевченко вказує, що життєві враження у снах терплять «метаморфозу» і пояснює ці явища фізіологічними процесами (V, 43). Інколи він не знаходив «логічного зв'язку» між своїми думками, переживаннями і якоюсь давньою подією, що знову виникла уві сні, однак і в таких випадках висловлював лише подив або цікавість до подібних явищ, не вбачаючи в них нічого «надсмислового».

Посилання на таємничу «інтуїцію» та всілякі інші «таїнства», як на джерела формування світогляду Шевченка, не нові. Про цю ж саму «інтуїцію» писали колись і неокантіанець Степан Балей і М. Грушевський. Буржуазні «дослідники» трактують інтуїцію, як «божественне осяяння», містичне проникнення у дійсність, як щось таємниче, надприродне, змикаючись у своїх писаннях з філософією Бергсона, з твердженням неогегельянців, неотомістів. Шевченка вони теж зображують містиком.

Теорії про визначальну роль містичної інтуїції у формуванні світогляду Шевченка не мають під собою ніякого ґрунту. Ще Іван Франко вказував, що містицизм суперечить «усьому духові Шевченкової поезії»¹⁸ і неодноразово підкреслював, що ніякого містицизму в творах поета немає. Сам Шевченко в поемі «Тризна» писав, що він «ужасною ціною уму познання купил», пройшовши «мытарства трудной жизни», пізнавши «на деле жизнь людей» (I, 213—214).

Як матеріаліст Шевченко виступає непримиренним ворогом ідеалізму. Особливо яскраво це проявилось у критиці поетом ідеалістичної естетики польського філософа-ідеаліста К. Лібельта. Книгу Лібельта «Естетика» Шевченко читав у засланні, і в «Щоденнику» з матеріалістичних позицій піддав нищівній критиці його естетичні погляди. Лібельт у своїй книзі «Естетика» твердив, що мистецтво не повинно відображати дійсність, що коли б мистецтво безпосередньо було пов'язане з природою, з реальним життям, то воно втратило б гармонію, красу і свою божественну сутність. Він вважав, що мистецтво не повинно проповідувати ніяких ідей, не повинно втручатись у життя суспільства. «Мистецтво»

¹⁸ І. Франко. Твори, т. XVII. К., 1955, стор. 36.

виходить тільки із себе, само собі служить...» — писав Лібельт¹⁹.

Зрозуміло, що Шевченко не міг погодитися з такими поглядами. Критикуючи Лібельта і, зокрема, його положення «мистецтво вище над природу», Шевченко записує у «Щоденнику»: «Он (Лібельт. — В. Ш.), наприклад, человека-творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше природы. Потому, дескать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагерротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства, не было бы творчества, не было бы истинных художников, а были бы только портретисты вроде Зарянка» (V, 44—45). У наведених рядках Шевченко відзначає, що в природі існує об'єктивна закономірність, а художник у своїй творчості відображає природу, об'єктивну реальність. Поет з матеріалістичних позицій вирішує основне питання естетики, вважаючи, що висхідним є «прекрасне» у природі.

Шевченко підкреслював, що основою естетики Лібельта є німецька ідеалістична філософія: «Лібельт, он только пишет по-польски, а чувствует (в чем я не сомневаюсь) и думает по-немецки. Или по крайней мере, пропитан немецким идеализмом (бывшим, не знаю, как теперь?)» (V, 40). Тут же, поруч, Шевченко записує, що «Естетика» Лібельта — «настоящий немецкий суп-вас-сер» і читати її — «жестко, кисло, приторно».

Лібельт у своїй книзі заявляє: «Я керувався у цій праці системою естетики Гегеля, учнем якого я був»²⁰. Як справедливо відзначають радянські шевченкознавці, критика Шевченком естетики Лібельта об'єктивно була

¹⁹ Див.: И. Д. Назаренко. Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко. М., 1961, стор. 193—195; Е. П. Кирилук. Т. Г. Шевченко. К., 1959, стор. 413—414.

²⁰ Див.: И. Д. Назаренко. Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко, стор. 193.

критикою ідеалізму Гегеля і німецької ідеалістичної філософії взагалі і мала неочінене значення в історії філософської думки на Україні, у боротьбі за матеріалізм, проти ідеалізму²¹.

Буржуазні ідеологи намагаються приховати боротьбу Шевченка проти ідеалізму. Леонід Білецький у численних коментарях, вступних і пояснюючих статтях до чотиритомного вінніпезького «Кобзаря», десятки раз твердячи про «ідеалістичний світогляд» поета, жодним словом не згадав про критику ним ідеалізму і, зокрема, поглядів Лібельта. В одній із статей у нью-йоркському «Річнику» українські буржуазні націоналісти так піднесли читачам зміст «Щоденника», що все виявилось поставленим з ніг на голову. Вони зобразили справу так, ніби Шевченко у «Щоденнику» виступає не проти ідеалізму, а проти ... матеріалізму.

Вище було показано, що Шевченко критикував естетику Лібельта, як ідеалістичну, вказував, що вона «пропитана німецьким ідеалізмом». Редактори «Річника» пишуть: «Шевченко не прийняв лібельтової науки про прекрасне передусім тому, що почував «непереборну антипатію до філософій та естетик»²². Наведемо повністю рядки з «Щоденника», де поет пише про «антипатію к философиям и эстетикам»: «Я, несмотря на мою искреннюю любовь к прекрасному в искусстве и в природе, чувствую непреодолимую антипатию к философиям и эстетикам. И этим чувством я обязан сначала Галичу и окончательно почтеннейшему Василию Ивановичу Григоровичу, читавшему нам когда-то лекции с теории изящных искусств...» (V, 34). Далі Шевченко вказує на зв'язок між цими лекціями і філософією Платона. Лекції О. Галича — професора філософії Петербургського університету — читалися з ідеалістичних позицій і тому не могли не викликати антипатії у Шевченка. Галич в естетиці виходив з Канта, Шеллінга, і особливо високо ставив Платона. Він писав, що історія «прекрасного» поділяється на три періоди і третій — це «період повного владарювання розуму, відкритий Платоном»²³. «Прекрасне», на думку Галича, є об'ек-

²¹ Див.: И. Д. Назаренко. Общественно-политические, философские и эстетические взгляды Т. Г. Шевченко, стор. 193—194.

²² Шевченко. Річник 6. Нью-Йорк, 1957, стор. 15.

²³ А. Галич. Опыт науки изящного. СПб., 1825, стор. 8.

тивною вічною ідеєю, яка має «самостійне буття»²⁴. Шевченко ж вважав, що «прекрасне» в мистецтві має своєю основою «прекрасне» у природі. Художник виходить із життя людей, природи.

Протилежність поглядів Шевченка і Галича яскраво проявляється у питанні про відношення мистецтва до природи. Галич пише: «Чи є прекрасне в загальній природі? Говорять, її творіння необхідні, а творіння мистецтва вільні. Але коли художник віддається потягу натхненної фантазії, тоді він добровільно і свідомо підкоряє себе тільки вищій необхідності... Та й що таке геній художника, як не частина того великого, божественного духу, який все утворює, все проникає і в усьому діє...»²⁵. Характерно, що через 22 роки після виходу книги Галича Шевченко, критикуючи «Естетику» Лібелята, торкається в «Щоденнику» цього самого питання, але вирішує його цілком протилежно Галичу. Вище вже наводився запис із «Щоденника», в якому Шевченко вказував, що в природі існують об'єктивні закони, і художник повинен розуміти і враховувати об'єктивні закони природи, а не ігнорувати їх, не відступати від них. Галич же пише про свідому підкореність художника «вищій необхідності», «божественному духу, який все утворює». Він по суті заперечує об'єктивність законів природи і пише, що закони природи, «будучи по собі тільки можливими, приводяться до дійсного буття уявою».

Антипатія Шевченка до такої естетики цілком зрозуміла. Тому радянські шевченкознавці вказують, що поет виступав не проти філософії і естетики взагалі, а проти ідеалістичної філософії і естетики²⁶, проти панівних у його час естетичних поглядів, проти «пустой болтовни»²⁷.

Із записів у «Щоденнику» видно, що Шевченко надавав важливого значення філософії та естетиці (нагадати хоча б його вислів про французьких енциклопедистів). Але він виступав проти тих «теорій прекрасного»,

²⁴ А. Г а л и ч. Опыт науки изящного. СПб., 1825, стор. 20.

²⁵ Там же, стор. 61—62.

²⁶ Див.: М. И. Новиков. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко. М., 1961, стор. 161.

²⁷ М. Шагинян. Тарас Шевченко. Собрание сочинений, т. V. М., 1957, стор. 100—101.

що їх конструювали «безжизненные ученые эстетики» (V, 59).

Замовчуючи спрямовані проти ідеалізму численні висловлювання Шевченка в «Щоденнику» і творах, редактори нью-йоркського «Річника» видають неприязнь поета до ідеалістичної філософії і естетики за неприязнь до філософії взагалі. Далі на цій же сторінці, висмикуючи із «Щоденника» окремі слова і перекручуючи їх зміст, вони твердять про ворожість поета до матеріалізму і прихильність до ідеалізму. Ось як це робиться. «Вороже» ставлення поета до матеріалізму «доводиться» таким його записом-у «Щоденнику»: «Ночь была лунная, тихая, очаровательная ночь. Я долго гулял по огороду. А нежные наши дамы (комендантша и Бажанова), из опасения простудиться, сидели за сальным огарком в вонючей киргизской кибитке и, разумеется, сплетничали. Им бы предложить эстетику Либельта, чтобы они из нее сделали? Наверное папильотки. И это естественно. Для человека-материалиста, которому бог отказал в святом, радостном чувстве понимания его благодати, его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего более как пустая болтовня» (V, 59).

Очевидно, що в даному випадку Шевченко зовсім не мав на увазі матеріалізму як світогляд, адже говорить про комендантшу і Бажанову, обмежених, малоосвічених дружин офіцерів, а не про мислителів. Це вже пояснювалось радянськими шевченкознавцями²⁸. «Человек-материалист» той, хто не має ніяких ідеалів і мрій, заперечує існування духовних явищ, а лише ганяється за матеріальними благами. У цьому запису Шевченко перегукується із Буташевичем-Петрашевським. Пояснюючи термін «матеріалізм», Буташевич-Петрашевський писав: «Матеріалізмом називається, по-перше, такий погляд на речі, згідно з яким все духовне, надчуттєве, вважається вигадкою, а людина є не що інше, як удосконалена тварина, що не має іншої мети, крім задоволення своїх тілесних потреб. Само собою зрозуміло, що цей погляд властивий усякій нерозвинутій і грубій людині... Багато хто назавжди залишається з таким об-

²⁸ Див.: М. И. Новиков. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко, стор. 165.

меженням поглядом, не підозрюючи, що крім явищ, які називаються тілесними почуттями, є явища духовні... Але таких людей, нерозвинутих і грубих, помилково називають часто матеріалістами. Ця назва, по-справжньому, підходить тільки таким людям, які міркували в однаковій мірі і про матерію, і про дух, і впевнились, що на світі немає нічого, крім матерії»²⁹. Ясно, що Шевченко вживає термін «матеріаліст» саме в такому розумінні, як і Петрашевський на початку своєї статті: для характеристики поглядів і вчинків обмежених людей, а не філософів, мислителів. Петрашевський пише, що такий обмежений погляд властивий «грубій і нерозвинутій людині». Шевченко теж вказує, що такий погляд властивий «получеловеку». Отже, поет має на увазі не тих людей, які «міркували в однаковій мірі і про матерію і про дух», а «грубу і нерозвинуту людину», яка заперечувала будь-які духовні явища («всякую теорію прекрасного»). Ще яскравіше це виступає у повісті «Художник»: «Люди материальные и неразвитые, прожившие свою скудную юность в грязи и испытаниях и кое-как выползшие на свет божий, не веруют ни в какую теорию. Для них не существует других путей к благосостоянию, кроме тех, которые они сами прошли. А часто к этим грубым убеждениям примешивается еще грубейшее чувство...» (IV, 124).

Таким чином, ніякого виступу проти філософського матеріалізму висловлювання Шевченка в «Щоденнику» не містять. Проте буржуазні критики готові комендантшу і Бажанову представити філософами-матеріалістами, аби тільки витлумачити вираз поета як виступ проти матеріалістичної філософії. Як тільки в якій-небудь їх статті заходить мова про філософські погляди автора «Щоденника», негайно витягається постійна для таких випадків фраза: «У «Щоденнику» Шевченко виступає проти матеріалістів». Підкріплюється це посиланням на запис про «человека-материалиста».

Буржуазні критики добре розуміють хиткість своїх тверджень з приводу запису Шевченка про «человека-материалиста». Саме тому в так званому варшавському

---

²⁹ «Карманный словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка». — «Философские и общественно-политические произведения петрашевцев». М., 1953, стор. 195—196.

виданні творів поета Зайцев обкrojв це висловлювання з тим, щоб представити його як виступ проти матеріалістичної філософії. Зокрема, він викинув слово «человека» і замість Шевченкового «для человека-материалиста» поставив: «для матеріаліста», тобто перекрутив запис у «Щоденнику».

У наведених вище висловлюваннях Шевченка подекуди вживаються терміни «божественне мистецтво», «божественна творчість». Саме на цих термінах спекулюють буржуазні автори, силкуючись зобразити естетичні погляди поета в містичному дусі. Леонід Білецький, наприклад, у «пояснюючих» статтях до вінніпезького «Кобзаря» (стор. 478) на основі висмикнутих із тексту слів «божественне мистецтво» твердить, ніби Шевченко розумів мистецтво «як творчість, що пливе із джерела божого і в душі творця стає релігійною тайною». Насправді, вживаючи вислів «божественне мистецтво», поет не надавав йому ніякого релігійного значення, а розумів як «справжнє», «високе» мистецтво. Він писав, що твори мистецтва — «произведение ума и рук человека» (IV, 184). У повісті «Прогулка...» в рядках, які вище наводились, Шевченко прямо сказав, що нічого божественного, таємничого, незрозумілого у творчості художника немає, твори художника — «дело рук человека» (IV, 223).

У такому спотвореному вигляді представлено в сучасній буржуазній літературі філософські погляди Т. Г. Шевченка та історію філософської думки ХІХ ст. на Україні. Одних українських мислителів замовчують, погляди інших перекручують, а справжніми філософами виставляють ідеалістів. Ця фальсифікація є не лише проявом боротьби між ідеалізмом і матеріалізмом у сучасній історії філософії. Буржуазні автори мають на увазі головним чином політичні мотиви.

Українські і російські революціонери-демократи, розвиваючи матеріалістичну традицію в філософії, виступаючи проти ідеалізму, розчищали ґрунт для поширення марксистської філософії в Росії. Відомо, що українські революційні демократи, які діяли в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., безпосередньо багато зробили для поширення на Україні ідей марксизму.

Заперечуючи наявність матеріалістичної традиції в історії філософії на Україні, ігноруючи філософію ре-

волюціонерів-демократів або грубо спотворюючи їх світогляд, протиставляючи українських революційних демократів російським, буржуазні історики філософії прагнуть таким способом довести, що матеріалізм не мав ніякого ґрунту на Україні, а марксистсько-ленінська філософія нав'язана Україні «російськими комуністами». Особливо настирливо такі погляди намагається протягти професор Колумбійського університету в США Кларенс Меннінг в цілому ряді своїх книг.

Спотворюючи історію домарксистської філософії, буржуазні ідеологи прагнуть протиставити домарксистську філософію марксистському матеріалізму і таким чином створити собі трамплін для боротьби проти марксизму-ленінізму.

Викладаючи погляди українських революційних демократів, буржуазні автори насамперед ставлять перед собою мету довести, що ідеї Шевченка, Франка та інших видатних мислителів України були «ворожі марксистській ідеології», як це відверто заявив Леонід Білецький у статтях до вінніпезького «Кобзаря».

Отже, сучасна фальсифікація в буржуазній літературі історії української філософської думки є однією із форм боротьби ідеологів імперіалізму проти марксистсько-ленінської філософії. Грубі фальсифікаторські методи, до яких вони вдаються, відверто висловлювана ними лють до прогресивних вчень минулого, до ідей марксизму лише свідчить про безсилля дипломованих лакеїв імперіалізму в їх спробах перешкодити могутньому зростанню впливу марксизму-ленінізму на свідомість мільйонних мас трудящих.

Резюме

Стаття содержит критику фальсифікації філософських взглядов Т. Г. Шевченко в современной буржуазной литературе. Разоблачая попытки буржуазных идеологов представить Т. Г. Шевченко последователем идеализма и противником материализма, мистиком и «шеллингианцем», автор раскрывает приемы, методы и политические цели фальсификаторов. Одновременно в статье разоблачается извращение в буржуазной литературе всей истории философской мысли XIX ст. на Украине.

**БОРОТЬБА ПРОТИ ІДЕАЛІСТИЧНОЇ ГНОСЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(20—30-ті роки)**

У 20—30-х роках ХХ століття Західна Україна перебувала в складі тодішньої буржуазно-поміщицької Польщі.

Це були роки героїчної боротьби західноукраїнських трудящих за своє соціальне і національне визволення, за повалення буржуазно-поміщицького ладу та возз'єднання своїх земель з Радянською Україною.

Організатором і керівником визвольної боротьби західноукраїнських трудящих була Комуністична партія Західної України, яка виникла і зміцніла в огні революційних битв трудящих мас. Незважаючи на важкі умови нелегального існування, фашистсько-поліцейський терор, комуністи сміливо і самовіддано розгортали революційну діяльність, невтомно несли в маси визвольні ідеї марксизму-ленінізму. Народи Західної України в ході жорстокої класової боротьби на практиці бачили, що є тільки один шлях до визволення — це ленінський шлях, який вказувала трудящим КПЗУ.

Керуючи революційним рухом народних мас, комуністи вели рішучу боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, проти їх реакційної ідеології. Вони розкривали буржуазну класову суть націоналізму, облудність його тверджень про «безбуржуазність» української нації, її «окремішність», його заклики до «самостійності» тощо. Боротьба з українським буржуазним націоналізмом та його ідеологією займала особливе місце у визвольній боротьбі народних мас Західної

України, тому що в цей період західноукраїнська буржуазія була передовим загоном імперіалістичних країн, які разом з Польщею перетворювали західноукраїнські землі в плацдарм для нападу на Країну Рад¹.

Велику роль в ідеологічній боротьбі відігравала прогресивна преса, яка була легальною зброєю КПЗУ в її боротьбі проти польського фашизму, проти українського буржуазного націоналізму. На сторінках прогресивних журналів («Культура», «Вікна», «Нові шляхи») і газет («Воля народу», «Сельроб», «Сила») систематично вміщувався матеріал про успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, і особливо на Україні, давалась гідна відсіч українським націоналістам, які намагались довести, що Україна є колонією Росії, як і при пануванні царизму. Приклад народів Радянського Союзу був маяком для трудящих Західної України в їх визвольній боротьбі.

Крім цього, журнали систематично друкували твори класиків марксизму-ленінізму, статті радянських філософів, а також статті прогресивних діячів Західної України, в яких давалась нищівна відповідь ідеологам українського буржуазного націоналізму. Українські буржуазні націоналісти намагались видати ленінізм за «чисто російський національний дух», і тим самим довести, що його ідеї не можуть мати впливу на землях України через те, що вони є «чужорідним тілом».

Велика заслуга у боротьбі проти ідеології українського буржуазного націоналізму належить пролетарським письменникам на чолі з С. Тудором, які, незважаючи на переслідування з боку польського фашизму, вели повсякденну і послідовну боротьбу як проти польських загарбників, так і проти українських буржуазних націоналістів.

Відмічаючи керівну роль у боротьбі проти ворожої ідеології таких передових діячів, як С. Тудор, Я. Галан, В. Бобинський, О. Гаврилюк, П. Козланюк, треба висвітлити і таких, як А. Крушельницький і В. Левицький, які були непослідовні у своєму світогляді, допускали помилки при оцінці тієї чи іншої події, але в цілому їх діяльність відіграла прогресивну роль у боротьбі з політикою та ідеологією українських буржуаз-

¹ Я. Галан. Ні, на Сході — ми! Твори, т. 2. К., 1960, стор. 244.

них націоналістів, у пропаганді ідей марксизму-ленінізму.

Філософія українського буржуазного націоналізму, яку його ідеологи пропагували як філософію «українського національного духу», була дуже суперечлива і еkleктична. Це було поєднання найбільш реакційних філософських течій кінця ХІХ — початку ХХ століття, з їх людиноненависницькою направленістю, пропагандою волюнтаризму, ірраціоналізму і агностицизму, проти революційного руху народних мас, проти марксистсько-ленінської філософії, проти Радянського Союзу і Радянської України.

«З ілюзії, містики... зі сліпих безмотивних інстинктів, — писав С. Тудор, — складає фашизм оту розпучливу спробу спротиву тискові історії, розуму, що їх носителем стає пролетаріат»².

Особливе місце у «філософії» західноукраїнських націоналістів займають питання гносеології, з якими пов'язані націоналістична політика та ідеологія расової ненависті, пропаганда «виключності» і «окремності» української нації.

Філософія в розумінні націоналістичних ідеологів — «це володар духу», тобто філософія є вершиною національного духу. Надаючи філософії всезагального значення, націоналісти намагались довести, що неможливо визначити конкретно предмет самої філософії³.

Філософія, підкреслювали у своїх статтях, вміщених у журналах «Вікна», «Нові шляхи», С. Тудор, А. Крушельницький і В. Левинський — це є певний світогляд людини, її система поглядів на світ і його явища, на його розвиток, в залежності від якого людина пояснює цей світ та його явища, а також, виходячи з позицій свого світогляду, підходить до вирішення конкретних завдань в ході своєї практичної діяльності.

«...Таким чином, проблема буття, себто життя й світу, — це основне питання кожної філософії, що її найглибше характеризує і становить те, що ми називаємо філософією»⁴.

² «Вікна», 1931, № 11, стор. 35.

³ М. Шлемкович (М. Іванейко). Філософія. Львів, 1934, стор. 131.

⁴ В. Левинський. Філософія з генетичного та історичного погляду. — «Нові шляхи», 1930, № 3—4, стор. 101.

Підхід того чи іншого філософа до вирішення проблем буття залежить від правильного вирішення ним основного питання філософії, тому що питання про відношення мислення до буття є основним питанням усякого філософського світогляду, підкреслює у своїх статтях В. Левинський.

Українські буржуазні націоналісти, виходячи з посилок суб'єктивного ідеалізму, заперечували існування матеріального світу. Під матеріальним світом вони розуміли не рух самої матерії, а рух якихось «живих, рухливих і творчих сил», тобто відривали рух від самої матерії, що неможливо, бо матерія не може існувати без руху, але й руху не може бути без матерії.

Для доведення тези, що існує тільки рух якихось таємничих психічних сил, націоналісти намагались відродити теорію «енергетизму», де вони, ототожнюючи енергію з матерією, доводили, що «матерії немає», а є тільки енергія, як єдина субстанція світу. Усунувши матерію, українські націоналісти, як і інші «енергетики», відкидали об'єктивну реальність, яка існує поза і незалежно від свідомості, а саму енергію трактували як щось таке, що визначається свідомістю, духом, волею⁵.

Відповідно до цих вихідних посилок розробляють націоналісти свою теорію пізнання. Якщо ніякої об'єктивної реальності не існує, а існує якась містична ірраціональна воля, яка у своєму розвитку створює все існуюче, то і в процесі нашого пізнання ми маємо справу тільки з нашими ідеями, з нашим психічним середовищем.

Тому процес пізнання розглядається не як відображення об'єктивного світу, а як чисто логічний процес, в ході якого людина своєю «містичною волею» будує свій і тільки для себе світ. Таке розуміння процесу пізнання заперечувало саму можливість світу, пропагувало крайній агностицизм.

Український буржуазний націоналізм, як один із проявів ідеології буржуазного націоналізму епохи імперіалізму, мав завдання своєю гносеологією довести, що існуючий світ непізнаваний, що вся історія — це царст-

---

⁵ С. Ленківський. Філософські підстави націоналізму. — «Розбудова нації», 1928, № 6, стор. 225.

во ірраціональних сил, які не піддаються ніякому пізнанню, тому й не можливо робити передбачення, будувати плани на майбутнє.

Хоча психічне, тобто свідомість, і стоїть на першому плані у пізнанні націоналістів, але вони тут же заперечують роль свідомості у пізнанні, вони трактують її, як щось непотрібне, навіть шкідливе для людини, порівнюючи її зі слабкістю. На перший план висувається інстинкт та інтуїція.

«Джерелом руху нашої свідомості є містичне чуття, воля віри, інстинкт... Свідомість — це здоров'я нащерблене, доки воно нормальне, його не помічають...»⁶

Українські націоналісти виступали проти розуміння свідомості як продукта розвитку самої матерії, її особливої властивості, яка з'явилась у результаті історичного процесу розвитку.

Розглядаючи природу і суспільство з метафізичних позицій, як щось зовсім відмінне одне від одного, між якими лежить неперехідна грань, націоналісти наділяли людину якимись «таємничими гонами», які є вічними і передаються спадково і від них залежить весь розвиток⁷.

Борючись проти такого протиставлення органічної і неорганічної природи, проти їх метафізичного розуміння, С. Задернівський і В. Левинський, пропагуючи еволюційну теорію Дарвіна і положення марксистсько-ленінської філософії, показали, що живі організми з'явилися при певних умовах історичного розвитку. Що людина — це не є щось відмінне, відірване від природи, а це частина природи, продукт її розвитку.

Перш ніж людина стала людиною, пройшов дуже довгий період еволюційного розвитку. Розвиток людини, на відміну від інших живих організмів, полягав не лише в удосконаленні способів і методів пристосування до навколишнього світу, а й в удосконаленні способів і методів пристосування матеріального середовища до своїх потреб. Тобто розвиток людини йшов не тільки шляхом простого біологічного пристосування до умов свого середовища, а, головним чином, шляхом перетворення умов природи і умов власного життя.

⁶ Д. Андрієвський. Свідомість чи віра. — «Літературно-науковий вісник», 1929, лютий.

⁷ Див. журн. «Перемога», 1935, № 32, стор. 7.

Поява людини була зумовлена розвитком нового виду діяльності — можливістю цілеспрямованої діяльності по перетворенню свого оточення у своїх практичних цілях. Діяльність, тобто процес праці, у ході якої людина навчилася виготовляти знаряддя, з допомогою яких вона діяла на матеріальну природу і перетворювала її у своїх інтересах, це і був той момент, який виділив людину із тваринного світу і поставив її над природою⁸.

Але праця не тільки важлива тим, що за її допомогою людина змінює природу, а й тим, що в ході практичної діяльності змінювалась і сама людина, підкреслював В. Левинський, посилаючись на слова К. Маркса з «Капіталу», в яких дається оцінка ролі праці в процесі життя людини⁹.

В дійсності, ми знаємо, що тільки дякуючи праці, як виготовленню знарядь і користуванню ними в практичній діяльності людини, змінювалась і сама людина, підкреслював В. Левинський, посилаючись на слова К. Маркса з «Капіталу», в яких дається оцінка ролі праці в процесі життя людини.

Вся багатовікова історія розвитку природи говорить про те, що свідомість людини немає ніякого таємничого походження, а вона виникла в ході історичного розвитку матерії, від її найпростіших форм до найскладніших. Це та ж сама свідомість тварин, тільки її вищий ступінь, бо розвиток свідомості людини зумовлений суспільною працею, говорить В. Левинський.

Свідомість людини, її мислення розвинулося в ході її практичної діяльності по опануванню природи, на основі фізіологічних процесів нервової діяльності, тобто інстинктивної діяльності нижчих тварин, в дії яких також немає нічого таємничого, а «це є біологічний, фізіологічний акт життя, який виробився в процесі практичного життя тих чи інших тварин»¹⁰.

Розглядаючи життя тварин, В. Левинський показує, що тварина у своєму пристосуванні до оточення кори-

⁸ Див.: В. Левинський. Закони природи і суспільства. — «Нові шляхи», 1931, № 11, стор. 261.

⁹ Див.: Там же.

¹⁰ В. Левинський. Чим є наука для людини. — «Нові шляхи», 1930, № 4, стор. 262.

стується не тільки тими інстинктами, що передаються їй спадково, але й у ході свого життя виробляє нові, тимчасові зв'язки, за допомогою яких і приходить регуляція в їх пристосуванні до середовища. Ці нові зв'язки вже пов'язані з психічною діяльністю тварин, тобто зі свідомістю, і таке явище, яке зумовлює появу нових зв'язків, називає Левинський інтелігенцією. Це говорить про те, що він не був ще знайомий з ученням І. Павлова про безумовні та умовні рефлексі ¹¹.

Під інтелігентною дією тварин розуміє Левинський вже прояв нижчих форм свідомості, які властиві вищим тваринам і на основі яких виникає вища форма свідомості — людське мислення. Вона має у своїй фізіологічній основі систему безумовних і умовних рефлексів, або, як їх називає Левинський, систему рефлексів та інстинктів ¹².

Сучасна людина відрізняється від тварин тим, що в неї «інстинкти не відіграють важливої ролі» ¹³, що вона свідомо виконує всі свої дії і, що в неї замість безумовних і умовних рефлексів розвинена пам'ять, тобто мислення, за допомогою якого людина створює поняття.

Свідомість людини — це єдність двох моментів: природного і суспільного. Розвиток свідомості зумовлений історично-суспільним розвитком людини, але в основі такого розвитку лежать фізіологічні механізми, тобто причина свідомості фізіологічна, але зміст її цілком залежить від об'єктивного змісту явищ природи і суспільства. Це все говорить про те, що розвиток свідомості повністю залежить від суспільного буття, а не навпаки, як це доводили українські націоналісти.

«Із розвитком суспільних відносин, що в їх основі лежав розвиток продукційних сил росла і розвивалась людська думка, йшов поступ людського духу. Вищі суспільні відносини зумовили перехід від наївного мислення до релігійного і філософського» ¹⁴.

Розглядаючи процес пізнання не як відображення у свідомості людини предметів і явищ матеріального світу,

---

¹¹ В. Левинський. Чим є наука для людини. — «Нові шляхи», 1930, № 4, стор. 266.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ В. Левинський. Марксизм. — «Нові шляхи», 1930, № 10, стор. 192—193.

а як якийсь містичний процес, в ході якого людина творить «свій світ», українські націоналісти взагалі заперечували можливість пізнання світу. Для обпрунтування свого агностицизму вони наполягали на відсутності об'єктивної закономірності, тому що світ в їх розумінні це хаос, де все тече і розвивається, і всі явища, які відбуваються тільки індивідуальні і неповторні, а там де нема повторності нема і закономірності, тому все залежить від самої людини, її інтуїції і «таємничої волі», людського «хочу», яке і є законодавцем природи і суспільства.

Ідеологи українського буржуазного націоналізму, як виразники інтересів української буржуазії, не могли визнати історичну неминучість знищення капіталізму, вся їх ідеологія, особливо філософські теорії, була спрямована на доведення вічності капіталістичних порядків. Філософія українського націоналізму пройнята ненавистю до матеріалістичного розуміння закономірного розвитку природи і суспільства, і цій єдино правильній науковій теорії, вони намагались у 20—30 роках протиставити ідеалістичну антинаукову теорію «індетермінізму».

Велику роль у боротьбі з ідеалістичним розумінням закономірностей, їх волюнтаристичною трактовкою, відіграли в цей період статті С. Задернівського («Монізм у природі і суспільстві») і В. Левинського («Закони природи і суспільства»), у яких було розкрито дійсно наукове розуміння закономірностей і дана марксистська критика суб'єктивізму в цьому питанні.

Розглядаючи природу і суспільство як «єдиний потік матерії, що при певних умовах переходить з однієї форми в іншу»¹⁵, людина на основі практичної діяльності та досвіду приходять до усвідомлення про існування взаємного зв'язку в русі природи, між її явищами та мінливими формами, тобто, що весь розвиток матеріального світу відбувається за певними об'єктивними законами, «які є вираз об'єктивного причинового зв'язку явищ... І вони виступають супроти людини і її мислення як чужі і незалежні»¹⁶, але в такому розумінні не-

¹⁵ В. Левинський. Закони природи і суспільства. — «Нові шляхи», 1931, № 12, стор. 38.

¹⁶ Там же, стор. 271.

має нічого таємничого, тому що «це ніякі метафізичні сили, тільки гра, вислів взаємних явищ. Нема ніякого іншого законодавця природи поза нею. Закони в самій природі, в її явищах». І наше пізнання, будучи найвищим продуктом самої природи, може відображати закономірності у формі законів науки, а «не бути витвором людини, як це показує Кант»¹⁷.

Закони діють у природі та суспільстві об'єктивно, тобто незалежно від свідомості людини, чи людина пізнала їх чи ні. Але з того часу, коли людині вдається пізнати закон, як щось необхідне, стійке, суттєве і неповторне, тоді закон для людини набирає особливого значення. Пізнавши закони розвитку природи і суспільства, людина свідомо використовує їх у своїй практичній діяльності, і цей пізнаний закон існує не тільки, як об'єктивний закон природи і суспільства, але й як закон науки, як форма наукової абстракції, в якій абстраговані і закріплені такі загальні зв'язки та відносини між явищами, знання яких дає можливість людині орієнтуватись в масі окремих випадковостей і свідомо діяти.

Тому «філософський матеріалізм, а тим паче діалектичний матеріалізм, — писав В. Левинський, — приймають об'єктивну закономірність у природі, а Маркс і Енгельс консективно теж у суспільстві. Закони природи й суспільства не є, як приймають різні напрямки ідеалізму, суб'єктивними, себто продуктами людської голови, але вони існують незалежно від людського мислення й свідомості і знаходять у голові людини докладну відбитку...»¹⁸.

Націоналістичні ідеологи, спекулюючи на труднощах науки, яка займається вивченням мікросвіту, намагались довести, що раз не можна з точністю встановити, де буде рухатись електрон, то в мікросвіті нема закономірності, а панує «свобода волі», і на основі такого тлумачення закономірностей у мікросвіті робили висновок, що і в макросвіті нема закономірностей.

Ототожнюючи діалектичний матеріалізм з метафізичним, вони бачили в розвитку науки, особливо фізи-

---

¹⁷ В. Левинський. Закони природи і суспільства. — «Нові шляхи», 1931, № 11, стор. 39.

¹⁸ Там же, стор. 268.

ки, заперечення положення діалектичного матеріалізму про закономірний розвиток явищ.

Критикуючи суб'єктивних ідеалістів, Левинський показує, що заперечення ними закономірностей світу лежить в їх неправильному розумінні самого предмета пізнання. Якщо матеріалісти під об'єктом пізнання розуміють саму природу, об'єктивну дійсність, то ідеалісти розуміють під ними свою власну свідомість, бо в їх розумінні «природа є суб'єктивний витвір нашого мислення»¹⁹. Разом з тим він зосереджує свою увагу на критиці метафізичного матеріалізму, на його недоліках, які були подолані діалектичним матеріалізмом.

Заперечуючи об'єктивну закономірність, націоналістичні ідеологи приписували право на творення своїх власних законів людській душі. Але багато говорячи про активність людської свідомості, в дійсності вони заперечували активність розуму. Під цією активністю націоналісти розуміли активність тільки людських емоцій, переживань.

Все це приводило ідеологів націоналізму в питаннях гносеології до крайнього суб'єктивізму, проповіді агностицизму, волюнтаризму та ірраціоналізму, де повністю заперечувалось значення розуму і віддавалась перевага вірі. У питаннях пізнання націоналістична ідеологія повністю змикалась з релігією.

Класовий зміст ірраціоналізму, що пропагувався націоналістами, зводився до намагання накинати непроглядне для розуму покривало на реальну дійсність, і тим самим захвати суть всіх явищ і подій, які відбуваються в об'єктивному світі. Ірраціоналізм дає можливість класу, що втратив ґрунт під ногами, широкий простір для суб'єктивізму, для віри, для ілюзій, без яких він не може дурити народні маси і триматись при владі.

Дуже багато місця займає у «філософствуваннях» націоналістичних ідеологів хід самого процесу пізнання, або, як вони його називають, «процес творення».

Пізнання розглядається націоналістами, як забава людей, які займаються ним тільки в розкоші, щоб заопокіти якийсь «таємничий гін»²⁰.

¹⁹ В. Левинський. Закони природи і суспільства. — «Нові шляхи», 1931, № 11, стор. 263.

²⁰ М. Шлемкович. Філософія. Львів, 1934, стор. 86.

У дійсності вся історія розвитку наукової думки показує, що людське пізнання взагалі стало можливим тільки на основі безперервного розвитку людської практики.

Наукові теорії виникають у зв'язку з потребами людини розвивати ті чи інші проблеми практики, щоб одержати владу над природою. Тому наука стає дійсно наукою лише тоді, коли вона має справу з об'єктивним світом матеріальних речей, які стають перед людьми в ході їх практичної діяльності. Основне завдання науки — це підкорити інтересам людей сили природи шляхом глибокого пізнання її властивостей і законів. «Наука, що досліджує зв'язки між поодинокими явищами та фактами в природі та суспільстві, що досліджує закони їх розвитку, тим самим стає наймогутнішим засобом в боротьбі людини за існування»²¹.

Теорія пізнання українських буржуазних націоналістів побудована не тільки на посилках суб'єктивного ідеалізму, а й на теоріях расизму. Вони поділили всіх людей: на людей «вищого гатунку» (народи Заходу) і «нижчого гатунку» (народи Сходу). Перші, тобто «інтелігентні», можуть життя відчувати за допомогою інтуїції, а другі через «брак інтуїції його тільки споглядають», бачать тільки те, що лежить на поверхні, і «найважливішою причиною такого пізнання мусить бути тільки гатунок — раса людини»²².

На основі такого різного світопізнання, яке є вродженим, і відбуваються у світі різні колізії між різними суспільними верствами, тому що люди «нижчого гатунку» не розуміють суті життя, а тільки бачать те, що впадає в око.

Заперечуючи соціальний зміст класової боротьби, націоналісти намагались довести, що в її основі лежить примітивне пізнання, яке є вродженим. Тому класової боротьби всередині нації не може бути, а є боротьба тільки вищих рас з нижчими. А через те що народи Сходу (Росії) примітивно сприймають життя, то вони є нижчою расою в порівнянні з народами Заходу, тому і боротьба проти них є закономірна. До таких людино-

²¹ В. Левинський. Чим є наука для людини. — «Нові шляхи», 1930, № 4, стор. 272.

²² М. Гоца. Візуалізм, або примітивні світовідчуття. — ЛНВ, 1935, № VI, кн. II, стор. 811.

независницьких висновків приводила націоналістична расова теорія пізнання.

Вирішальну роль у процесі пізнання українського націоналізму відіграє не розум, а інстинкт, інтуїція — це твердження проходить червоною ниткою через усі їх писання. Націоналізм, як один із проявів буржуазної ідеології, у 20—30 роках був просочений наскрізь найреакційнішими тенденціями. Він ставив своїм завданням підірвати основи наукового пізнання, розгромити наукове мислення і довести тезу про неможливість пізнання світу шляхом розуму, проголосити виключне значення містичного споглядання та інтуїції. Уся наука була зведена націоналістами до сукупності фікцій, символів, які нічого спільного не мають з дійсним світом.

Утворення понять це не є просте знаходження спільних рис у декількох предметів і надання їм спільної назви, як це доводить М. Іванейко. У «наукових поняттях, — писав В. Левинський, — шукаємо адекватного вислову суті речей»²³.

На відміну від відчуттів, сприймань і уявлень, або, як називає їх В. Левинський, «змислового досвіду», наші поняття вже охоплюють не тільки зовнішні риси явищ і предметів, а саму їх суть, причинові зв'язки, тобто поняття дають нам більш глибоке відображення об'єктивної дійсності.

У наслідок цього теоретичне мислення, яке оперує науковими поняттями і законами, є вищим ступенем людського пізнання. Воно вирросло на основі нерозривного зв'язку з об'єктивною дійсністю і є формою адекватного відображення в поняттях дійсності, в результаті абстрагування від індивідуальних, випадкових, не суттєвих ознак, і воно дає нам можливість розкрити необхідні і закономірні зв'язки предметів і явищ. На цей момент особливу увагу звертає В. Левинський при розгляді процесу пізнання.

Українські націоналісти поділяли науки на реальні та ідеальні. Реальні науки — це ті науки, які мали певний зв'язок з дійсністю, психічною, вони не точні. Ідеальні науки — це такі, які не мають ніяких зв'язків

---

²³ В. Левинський. Нарід, нація, народність. — «Нові шляхи», 1930, № 2, стор. 281.

з дійсністю, тому вони найточніші. Приклад такої ідеальної науки бачили націоналісти в математиці²⁴.

Всі поняття, аксіоми, визначення, на яких будується наука, у тому числі і математика, ведуть своє походження, кінець кінцем, із практики і досвіду, зумовлені практичною діяльністю і життєвими потребами людей.

Математичні формули, незважаючи на їх уявну відірваність від дійсності, є відображенням самої дійсності, її кількісних відносин і просторових форм предметів матеріального світу, на цю сторону особливо звертає увагу В. Левинський²⁵.

У класовому суспільстві відрив науки від об'єктивної дійсності, від суспільної практики навмисне підтримується ідеалістичною філософією в інтересах реакційних класів, щоб замаскувати дійсні закони розвитку об'єктивного світу і цим самим відвернути увагу народних мас від завдань по революційному перетворенню дійсності.

Тому українські буржуазні націоналісти, як ідеологи буржуазії, особливо виступали в цей період з пропагандою «аполітичної» науки. Для доведення цієї тези вони свідомо абсолютизували одну сторону наукового процесу: його здатність давати об'єктивну істину, тобто таку істину, яка повинна бути для всіх істиною, і тут же задушували другу сторону, що цю істину кожний клас розуміє по-своєму і розглядає її з позицій свого класу.

Гідну відповідь дав такому «аполітичному» розумінню науки, яке пропагували буржуазні вчені, С. Тудор на сторінках журналу «Вікна», де він, відповідаючи математику В. Левинському, писав: «Можна сорок літ присвятити питанням математики, фізики та астрономії й думати про діалектичний матеріалізм категоріями властивими для «недільного» публіциста... можна сорок літ розглядати історичний хід математичних та інших дослідів і недобачати (не хотіти добачати) того, що чисте примінення ідеальної математики у сфері астрономії, приводило за чорного режиму середньовіччя в льохи святої інквізиції»²⁶.

---

²⁴ Див.: М. Шлемкович. Філософія. Львів, 1934, стор. 85.

²⁵ Див.: В. Левинський. Закони природи і суспільства. — «Нові шляхи», 1931, № 12, стор. 363.

²⁶ С. Тудор. Ті, що пасуться на задах реакції. Твори у 2-х томах, т. 2. К., 1962, стор. 468.

Пропаганда «вільної» науки—це пропаганда вільної експлуатації досягнень науки «на користь суспільної реакції, що на її задах пасуться вчені математики і соціалісти»²⁷.

Західноукраїнські націоналісти взагалі заперечували практичне значення науки для людини, бо зводили її основне завдання тільки до створення фіктивних понять. Заперечуючи науку, вони віддавали перевагу релігії. Тому не дивно, що розглядаючи процес пізнання людини, М. Іванейко ставить на найнижчому ступені науку, а на найвищому — релігію, яка дає можливість людині проникати в «таємничий трансцендентний світ».

Завдання науки полягає у відкритті законів розвитку природи й суспільства і використанні їх в інтересах всього суспільства, в інтересах революційного перетворення об'єктивної дійсності. Але розвиток науки в інтересах усього суспільства у класовому суспільстві неможливий, тому що наука там є монополією панівних класів, які намагаються використати тільки ті досягнення, які даватимуть їм найбільшу користь.

І тільки тоді, коли буде знищений капіталістичний лад, коли влада перейде до рук трудящих, тоді тільки стане можливим повне і всебічне використання досягнень науки в інтересах усього суспільства.

Резюме

В статье раскрывается борьба прогрессивных сил Западной Украины в 20—30 годах XX века против субъективистской гносеологии украинского буржуазного национализма.

В статье наряду с такими известными именами прогрессивных деятелей Западной Украины, как С. Тудор и др., большое внимание уделяется раскрытию деятельности В. Левинского, которая еще не известна нашему читателю.

---

²⁷ С. Тудор, указ. праця, т. 2, стор. 470.

ІДЕОЛОГІЧНА БОРТЬБА В ГАЛИЧИНІ 70-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

70-ті роки ХІХ століття були переломним періодом у суспільній історії Галичини. Саме в цей період наступила криза в діяльності двох провідних суспільно-політичних течій краю — народовства і москвофільства. Тоді ж народилась у Галичині нова, революційно-демократична ідеологія, що пов'язана з усією наступною класовою і національно-визвольною боротьбою на Україні. У 70-х роках сформувались і визріли для революційної роботи такі видатні національні діячі суспільно-політичної та філософської думки, як Іван Франко, Остап Терлецький, Михайло Павлик та інші.

На жаль, до сьогоденішнього дня ще немає спеціального дослідження про цей визначальний для української культури кінця ХІХ століття період. Проте він не міг залишитись поза увагою радянських дослідників. У багатьох монографіях і статтях дається оцінка ідеологічної боротьби, ідейних течій періоду 70-х років.

У радянській критиці 20—30-х років вироблявся в основному правильний методологічний підхід до аналізу ідеологічної боротьби 70-х років у Галичині з марксистсько-ленінських позицій.

Так, в оцінці суспільних течій у радянській літературі, в якій використовувались досягнення дожовтневої демократичної критичної думки, відзначалось (про це у свій час писали О. Терлецький, І. Франко, М. Драгоманов), що тоді, «коли українські селяни в Галичині так кривавилися в боротьбі з панством, то галицькі патріоти з табору народовців та святоюрців вели сварки

за азбуку, за «йор» і «йори»¹. Те ж саме підкреслювалось у перевиданій праці соціал-демократа В. Левинського: «Інтереси народних мас для них (тобто народовців і москвофілів. — Є. П.) чужі»².

Ті радянські вчені, що стояли на ідейно-теоретичних засадах марксизму, пішли далі своїх дожовтневих попередників у викритті соціальних коренів москвофільства і народовства, їх ідейних джерел. «Москвофіли репрезентували, — писали вони, — не майбутнє, а минуле в історичному розвитку українського народу, а саме: феодальні пережитки... Звідси походить їхній консерватизм, замилювання в архаїчній старовині, зречення ової національності, симпатії до реакційної царської поміщицької Росії»³. Правда, у тодішній літературі не було всебічно висвітлено причин, що спонукали до появи серед українського народу такого суспільного явища, як галицьке москвофільство. Недостатньою виявилась характеристика народовців, які «намагалися репрезентувати класові інтереси української буржуазії, змагалися до перетворення на буржуазну партію західноєвропейського типу... В ідеалі — змагання до національного визволення і утворення української держави, що мало завершити процес перетворення української буржуазії на пануючий клас»⁴. Було б помилкою погодитись лише з таким поглядом на народовців, бо він відображає їх становище у 60-х роках, не враховуючи змін соціального характеру, що відбулись з ними у 70-х роках.

Вдалий почин у вивченні суспільної історії Галичини 70-х років, зроблений радянськими істориками у 20—30-х роках, не знайшов свого творчого продовження у наступному двадцятиріччі. Усі вищезгадані досягнення переважно свідомо відкидались або «забувались». Майже ніякого справді творчого дослідження про період, що нас цікавить, тоді не з'явилося. Про галицькі суспільні течії писалось типово так: «Ворогами прогресу були «народовці» і «москвофіли»⁵.

¹ «Життя і революція», 1927, № 5, стор. 255.

² В. Левинський. Нарис розвитку українського руху в Галичині. ДВУ, 1930, стор. 17.

³ «Суспільно-політичні погляди Івана Франка в світлі його творів та листування». Харків, 1931, стор. 11.

⁴ Там же, стор. 10—11.

⁵ «Історія української літератури», т. 1, К., 1954, стор. 345.

З другої половини 50-х років становище змінилось. В історико-філософських, історико-економічних, літературознавчих, історичних працях вивітлюється духовне життя Галичини другої половини ХІХ століття, зокрема 70-х років.

М. Бернштейн показав, що з погляду філософського москвофіли і народовці стояли на войовничо-ідеалістичних позиціях⁶.

Праці про видатних представників революційної демократії І. Франка, М. Павлика, про тогочасну літературну боротьбу⁷ сприяли повнішому висвітленню ідеології москвофілів, народовців, процесу виникнення революційної демократії в Галичині. У цих працях загалом правильно подано діяльність ідеологів москвофілства (Д. Зубрицький, Б. Дідицький, І. Наумович, О. Марков, О. Мончаловський) і народовства (Вол. і Ол. Барвінські, С. Качала, Ю. Романчук, О. Партицький). Але разом з тим у нас ще слабо вивчено творчість і діяльність О. Терлецького. Ще менше вивітлено постать В. Навроцького. Нічого виразного не може дізнатись читач про М. Бучинського, Ф. Заревича, К. Климковича.

Характеризуючи Галичину 70-х років, дослідники звичайно пишуть про культурну і політичну діяльність реакційних течій москвофілів і народовців, називають їх політичними партіями, що сформувались ще у 60-х роках, висміюють їх безплідне копірвання навколо мовного питання й церковного обряду, викривають їх класову сутність⁸. В. Омельченко, дещо узагальнюючи,

⁶ Див.: М. Д. Бернштейн. Українська літературна критика 50—70-х років ХІХ ст. К., 1959, стор. 143.

⁷ Див.: А. Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів, 1956; О. Я. Лисенко. Соціологічні погляди Івана Франка. К., 1958; П. Т. Манзенко. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. К., 1962; П. Яшук. Михайло Павлик. Літературно-критичний нарис. К., 1959; І. Денисюк, Михайло Павлик. К., 1960; О. І. Дей. Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959; Н. Калениченко. Новими шляхами. К., 1959; Михайло Нечитайлюк. Буковинський Кобзар. Львів, 1963; Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов. К., 1964.

⁸ Див.: Олексій Мороз. Іван Франко в боротьбі проти буржуазної ідеології. Львів, 1956, стор. 12—16; Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська. Економічні погляди І. Я. Франка. К., 1956, стор. 27—28; М. Климась. Світогляд Івана Франка. К., 1959, стор. 14.

пише, що на початку 60-х років на західноукраїнських землях у суспільно-політичному та літературному русі виступали два напрямки: демократичний і буржуазно-монархічний. «В буржуазно-монархічному напрямі було дві течії: одверто-монархічна — «москвофіли» і ліберально-буржуазна — «народовці»⁹. У 70-х роках, як показують дослідники, демократичний напрямок склали революціонери-демократи, що боролися з буржуазно-монархічними силами.

Москвофільство ідейно зросло на російському панславізмі; воно було, як писав Ленін у 1915 році, підкупленим агентом царського уряду в Галичині і належало до найреакційніших політичних сил¹⁰. Як суспільний рух москвофільство було у 70-х роках більш політично забарвленим, ніж народовство. Це певним чином відбилось і організаційно. Так, політичне москвофільське товариство «Русская рада» було створено у 1871 році, а народовське — «Народна рада» — аж у 1885.

Москвофільство, як ідеологія поміщиків і клерикальних кіл, захищало залишки феодалізму в Галичині. Доречно тут поставити питання: чому ідеологія галицької (потім — буковинської і закарпатської) аристократії оформилась саме у вигляді москвофільства, а не, скажімо, австро-, німецько-, шведофільства? Пояснення, мабуть, в основному полягає в тому, що саме Росія з найближчих територіально і наймогутніших європейських держав була у середині XIX століття найбільш непохитною твердиною абсолютизму і найменш капіталістично розвинутою країною. Галицькі феодали шукали захисту в Росії від революційної Європи. З їхньої пам'яті ще не стерлись події «страшного» 1848 року, що прийшли до них з Заходу. Суспільного ж резонансу москвофіли досягли тим, що спекулювали на симпатіях українського народу до російського, протиставляли уніатській церкві православну (боролися за «прадідівську рідну віру»), завойовуючи цим приязнь у частини українського населення.

⁹ В. І. Омельченко. Т. Г. Шевченко на сторінках західноукраїнських періодичних видань 60-х років XIX століття. — «Наукові записки Станіславського держ. пед. ін-ту», т. V, 1961, стор. 5.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 229—230.

Москвофільство як суспільно-політичну течію слід визнати монархічно-клерикальною.

Народовство, що сформувалось, як і москвофільство, у суспільний рух на початку 60-х років, пройшло значну еволюцію. Як ідейні виразники української буржуазії, що зростала у пануючий клас, народовці у 60-х роках виступили передовою силою суспільного поступу, здійснюючи завдання буржуазної революції 1848 року. Вони відстоювали передові тоді буржуазні виробничі відносини. Народовці по суті очолювали національно-визвольну боротьбу українського народу проти колоніалізму. Їх заслуга і в тому, що вони організували опір полонізації, онімеченню українців у Галичині. Вони ширлиг серед народу і кращі твори української літератури: поезії Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Є. Гребінки, оповідання Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка. Народовська періодика уже в 60-х роках набувала всеукраїнського значення. Діяльність «народної партії» (так народовці називати себе) переборювала суспільний вплив реакційного москвофільства, будила національну свідомість пригніченого народу. Хоча всю цю величезну роботу народовці провадили в ім'я інтересів експлуататорського класу, але об'єктивно вона мала тоді позитивний вплив на долю українського народу.

З часом, коли українська буржуазія більш-менш зміцнилася (вона так і не стала єдиновладною господинею краю) своє суспільне становище, коли капіталізм проникнув не лише у промисловість, а й у сільськогосподарське виробництво, змінилась, зрештою, спрямованість і місія народовської ідеології та діяльності. Як ідеологія національної буржуазії, що прагнула до державного панування, народовство у цілому в цей час стає все більше шовіністичним (точніше, націоналістичним). Водночас, як буржуазні ідеологи, народовці стають войовничими апологетами капіталістичного ладу, активно борються проти соціалістичних ідей. Народовство у 70-х роках перетворилось у реакційну силу, що гальмувала поступ України. Володимир Барвінський у листі від 21 вересня 1875 року до брата Осипа так визначав ідейний напрямок народовського журналу «Правда»:

«...Треба буде в «Правді» писати проти комунізму і соціалізму. Се буде по-моєму фаху...»¹¹.

Все це та інше свідчить про те, що є потреба розглядати історію галицького народовства у певній градації. Слід, зокрема, виділити в цій історії два періоди. Час, що розмежовує ці періоди, припадає на початок 70-х років (приблизно 1871—1873). У перший період народовство виступало з буржуазно-демократичних позицій. До діячів першого періоду належали А. Кобилянський, К. Горбаль, В. Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич, Д. Тянякєвич, Н. Вахнянин, В. Навроцький, М. Бучинський та ін. Типовими представниками другого, буржуазно-ліберального з націоналістичним спрямуванням періоду були Вол. і Ол. Барвінські, С. Качала, Ю. Романчук, О. Партицький. Еволюціонував до них і Н. Вахнянин.

На спеціальне філософське висвітлення заслуговує творчість відомого українського економіста і громадського діяча Володимира Навроцького. С. Злупко, досліджуючи суспільно-економічні погляди вченого, характеризував його як ідеолога трудового селянства періоду утвердження капіталізму на Україні¹². У цьому є певна рація. Навроцький в основному залишався до кінця свого життя (помер 1882 року від туберкульозу на 35 році життя) на позиціях першого народовського періоду¹³. У другій половині 70-х років у його діяльності помітні зрушення у бік лівих сил. Проте Навроцький не пристав до революційних демократів, хоча публічно симпатизував їм. Кривно пов'язаний своїм походженням, способом життя і помислами з експлуатованим

¹¹ Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у м. Львові, ф. 362, оп. 1, од. зб. 110, арк. 39.

¹² Див.: «З історії економічної думки на Україні». К., 1961, стор. 121.

¹³ Безпідставно О. Мазуркевич назвав Навроцького націоналістом (див.: «Слово про великого Каменяра», т. II, К., 1956, стор. 372). Прикрої помилки допустився і В. Передерій, зарахувавши творчість В. Навроцького, В. Шашкевича, І. Воробкевича, М. Устияновича до літератури, яка буцімто «...була прийнята людиною ненавистою до життя та революційної боротьби народних мас» (В. Ф. Передерій. Українська революційно-демократична естетика. Вид-во Київського університету, 1964, стор. 57). У цій же праці (стор. 99), автор цілком помилково відніс москвофілів Б. Дидицького, І. Наумовича та І. Гушалеви́ча до числа тих, що пропагували ідеї українського буржуазного націоналізму.

селянством, Навроцький став на його позиції. У численних розвідках економіста відбито не тільки пекельне становище селянства, але й пошуки шляхів його подолання.

У працях Навроцького, якого високо цінували Франко, Терлецький, Драгоманов, виявились матеріалістичні тенденції при вивченні економічного становища селянства. Творчість Навроцького чекає на філософське слово.

Майже кожного разу, коли йдеться про Галичину 60—70-х років, сучасні радянські дослідники констатують, що між москвофілами і народовцями точились нескінченні безплідні суперечки навколо мовного питання. Насправді ж «війна» навколо мови, що відбивала, зрештою, соціальні тенденції обох суопільних партій, була найдоступнішою специфічною формою гострої класової боротьби між москвофільством і народовством. Адже у 60-х і на початку 70-х років жодна з партій не була настільки економічно і суспільно міцною, щоб перенести міжпартійну боротьбу у сферу матеріальних сфер. А «воювати» навколо мови було і безпечно, і можливо (організаційно, за складом кадрів, за наявністю коштів на видання тощо), і навіть потрібно, бо питання рідної мови в колоніальній Галичині близько торкались більшості населення. Тому «язикова» борня москвофілів і народовців була далеко не пустою роботою, як це іноді зображається деякими авторами, у яких замість аналізу цього явища знаходимо лише саркастичне висміювання. Безперечно, згодом, коли позбавлені соціального змісту (пропаганда передових ідей, боротьба за право самобутнього розвитку української культури тощо) мовні суперечки стали самоціллю, вони засвідчили про духовне убозтво «народної партії».

Проте у 70-х роках, коли зміцніли економічні і суспільні позиції обох партій (особливо народовців), між ними так і не виникло інших форм боротьби (хоча б щось подібне до громадянської ворожнечі). Не виникло, очевидно, тому, що за час, який минув після 1848 року, вичерпались основні суперечності між ними, відбулось їх зближення на ґрунті соціальної опільності. Феодальна аристократія встигла досить «обуржуазитись». Адже у сільському господарстві Галичини спостерігався на той час відносно швидкий розвиток капіталізму, який тут ішов пруським шляхом, шляхом концентрації по-

міщицького землеволодіння. Навіть у 1902 році, хоча кількість поміщиків зменшилась порівняно з 1848 роком майже у двічі, їм належало в українській Галичині близько 40% всієї сільськогосподарської площі¹⁴.

Прагнення об'єднати всі зусилля для боротьби з революційними виступами селян і робітників, з революційно-демократичною ідеологією, що народжувалась, зближували москвофілів з народовцями. Починаючи з 70-х років москвофіли і народовці хоч і продовжували «ворогувати», але насправді між класами, інтереси яких вони представляли, не було вже гострих антагоністичних суперечностей. Уже в 1877—1878 роках преса обох партій солідаризувалась у зв'язку з урядовими утисками галичан-соціалістів. Пізніше москвофіли і народовці не раз спільно виступали на виборах до галицького сейму та віденського парламенту.

Москвофіли і народовці єдиним фронтом виступили у середині 70-х років проти передових суспільних сил, що згодом сформувались у революційно-демократичний рух. Ідеологічна боротьба революційних демократів з народовсько-москвофільським табором частково висвітлена у працях радянських учених.

У радянській критичній літературі виникнення революційної демократії в Галичині переважно датують кінцем 70-х років, пов'язуючи це з виходом на громадську арену Павлика і Франка. Такий погляд потребує деякого уточнення.

Українські революціонери-демократи були в Галичині вже у 1873—1874 роках. Принаймні один з них залишив помітний слід в історії соціалістичних ідей, революційної практики на Україні. Йдеться про Остапа Терлецького (1850—1902).

По-різному визначають суспільний світогляд О. Терлецького радянські дослідники: «однодумець М. Драгоманова» (П. Іванов), діяч-демократ, що близько стояв до революційно-демократичного табору (М. Бернштейн, О. Лисенко), революційний демократ (О. Дей, Я. Товстуха, В. Ткаченко). Така розбіжність оцінок пояснюється тим, що творчість і діяльність Терлецького мало досліджені. Документи свідчать про те, що вже

¹⁴ Див.: І. І. Компанієць, Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. К., 1960, стор. 33.

у 1874 році Терлецький був прибічником революційного шляху переходу України до соціалізму¹⁵. Народне збройне повстання, за Терлецьким, є єдиним способом повалення капіталізму.

У 1875—1876 роках Терлецький спільно з Сергієм Подолинським видав у Відні чотири брошури — «метелики», в яких пропагувалась ідея збройного народного повстання проти експлуататорських класів. За соціалістичну пропаганду і революційну діяльність Терлецький двічі притягався до судової відповідальності, був ув'язнений, позбавлений роботи, перебував від 1875 року до кінця свого життя під таємним наглядом поліції.

У листі до Миколи Шухевича від 9—11 листопада 1890 року Терлецький висловив своє розуміння соціалістичної революції, вирішальною і рушійною силою якої буде пролетаріат¹⁶.

За суспільним світоглядом, що опирався у своїй основі на філософський матеріалізм, Терлецький був революційним демократом, який зазнав безсумнівного впливу марксизму, зачинателем революційного демократизму в Галичині. Терлецький перший у 1874 році з революційно-демократичних позицій піддав гострій критиці ідеологію народовців і москвофілів¹⁷, тій самій критиці, яку на ширшій основі пізніше розгорнув проти них І. Франко.

У процесі ідеологічної боротьби 70-х років у Галичині народилась нова суспільно-політична течія, яка очолила всі демократичні сили у боротьбі українського народу за соціальне, національне і духовне визволення. Виникнення революційної демократії, яка тут сформувалась унаслідок конкретно-історичних умов майже на тридцять років пізніше, ніж на Східній Україні, було об'єктивним доказом кризи народовства, що остаточно і явно об'єдналось з москвофільством і колоніальним урядом Австро-Угорської імперії для боротьби з силами поступу, з силами, яким належало майбутнє.

У загальному вигляді суспільно-політична боротьба 60—70-х років у Галичині точилась між демократичним і реакційним напрямками, у ній у 60-х роках виступали,

¹⁵ Див.: «Україна», 1927, № 5, стор. 44.

¹⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 362, оп. 1, од. зб. 98.

¹⁷ Див.: Остап Терлецький. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці. — Журн. «Правда», 1874, № 17—18.

з одного боку, буржуазно-демократичне народовство, з другого — монархічно-клерикальне москвофільство у спілці з проурядовими колами. Народовці, в результаті нетривкого економічного становища української буржуазії, часто залишали демократичні позиції і ставали на бік реакції. У 70-х роках, коли були в основному виконані завдання буржуазної революції, народовці остаточно перейшли у табір реакції. Відбулося переміщення суспільних сил: демократичні сили відтоді представляла революційно-демократична група на чолі з І. Франком, реакційні — народовці з москвофілами і проурядовими колами.

Ідеологічна боротьба 70-х років у Галичині вимагає ґрунтовних досліджень з боку радянських філософів, істориків, економістів, літературознавців. Всебічне дослідження цього важливого періоду в історії України допоможе більше конкретизувати закономірності українського визвольного руху, повніше з'ясувати роль у ньому революційних демократів. Воно допоможе прослідкувати процес зародження й еволюції революційно-демократичної ідеології, що не вичерпала себе і в наші дні. У сучасному визвольному русі в країнах Африки, Азії та Латинської Америки ця ідеологія виявляє свою дієвість і життєвість. Марксистичні «...виступають за зміцнення співробітництва з революційними демократами в країнах, що визволяються від колоніального гніту, які борються за національне і соціальне відродження»¹⁸. Усе це посилює потребу глибокого вивчення ідеології революційного демократизму.

Резюме

В статті розглядаються дослідження українських радянських учених, присвячені ідеологічній боротьбі 70-х років в Галичині. Излагаючи існуючі точки зору на суспільно-політичні течії (москвофільство, народовство, революційна демократія), автор ставить питання про уточнення визначень, оцінки і ролі їх в історії українського визвольного руху. В зв'язі з цим автор коротко говорить про творчість і суспільну роботу буржуазно-демократичного діяча В. Навроцького і революціонера-демократа О. Терлецького.

¹⁸ «Комуніст України», 1964, № 9, стор. 30.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ XVII—XVIII СТОЛІТЬ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ УЧЕНИХ

За роки Радянської влади покладено початок фундаментальному дослідженню процесу розвитку домарксистської суспільно-політичної і філософської думки на Україні у XVII—XVIII століттях. Історики філософії приділили окремі сторінки в книгах та збірниках Й. Кононовичу-Горбацькому, І. Галятовському, І. Гізелю, С. Яворському, Ф. Прокоповичу. Значну питому вагу займають праці, присвячені І. Вишенському—відомому українському письменнику-демократу. Дослідженням творчості та діяльності Вишенського займалися учені ще в дожовтневий період¹. З досліджень, присвячених Вишенському, найбільш цінними є праці Ів. Франка².

Після перемоги Великого Жовтня громадська і літературна діяльність Вишенського на сторінках періодичної преси відображається значно повніше і глибше. У світогляді мислителя дослідники виявляють нові риси, дають їм наукову оцінку. Академія наук СРСР та Держлітвидав України видають праці Вишенського, публікують ряд брошур та статей про суспільно-політичну діяльність українського письменника. Проте в перші роки Радянської влади на Україні, як і взагалі в СРСР, було надруковано про нього невелику кількість праць, а ті з них, які побачили світ, ще не досить

¹ Див.: И. Житецкий. Литературная деятельность Ивана Вышенского. К., 1890.

² Ів. Франко. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895; його ж, Іван Вишенський, його час, письменська діяльність. — Твори, т. 16.

повно характеризували українського полеміста³. Але в цьому складному процесі дослідники все-таки відтіняли головне у вченні Вишенського, показували сильні сторони його діяльності. Особливо яскраво ці риси ним змальовувалися в наступні роки. Радянських дослідників⁴ ваблять різні сторони діяльності Вишенського. У центрі їх праць — полемічна діяльність Вишенського, його боротьба проти католицизму і Ватикану, уніатської церкви, соціального і національного гніту з боку української і польської шляхти, критика побуту і нравів пануючого класу.

Але дослідники йшли далі, вивчаючи і аналізуючи твори Вишенського. Вони констатували, що у своїй критиці багатьох сторін сучасної йому дійсності знайшло своє відображення зростаюче незадоволення народних мас, і насамперед кріпосного селянства, існуючими соціально-економічними і політичними порядками. Критика окремих вад суспільного устрою переростала у Вишенського в осудження кріпосництва. У цьому вчені вбачали сильні сторони Вишенського як публіциста.

Поряд з викладом позитивних поглядів Вишенського у працях українських учених відображались слабкі сторони діяльності мислителя, розкривалась суперечливість окремих питань і положень. Публікації дають правильне уявлення про письменника. Він одним з перших в умовах жорстокої класової і національно-визвольної боротьби поклав початок формуванню антикріпосницької просвітительської ідеології на Україні, відіграв велику роль у боротьбі трудящих мас України за свою незалежність, за визволення від феодального гніту, за возз'єднання з братнім російським народом.

До таких передових людей свого часу належить і Лазар Баранович. Проте як у перші роки Радянської влади, так і в наступні і аж до початку Великої Вітчизняної війни його творчість вивчалась недостатньо. За

³ Див.: В. Перетц. Іван Вишенський і польська література XVI в. — «Науковий збірник за 1924 рік», т. 19, ДВУ, 1925.

⁴ Див.: І. Єрьомін. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність. — У кн.: Іван Вишенський. Твори. К., 1959; П. Загайко. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. у боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957; Т. Скирда. Суспільно-політичні погляди Івана Вишенського. — Зб. «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні». К., 1956; С. Пінчук. Іван Вишенський. К., 1959.

останні роки опубліковано кілька праць⁵, які є першим кроком у розробці творчості Лазаря Барановича — церковного, політичного і літературного діяча України XVII століття, борця за зміцнення зв'язків між українським і російським народами.

За останні роки покладено початок не тільки поглибленому дослідженню процесу розвитку суспільно-політичної і філософської думки на Україні в XVII столітті, вивченню філософських творів професорів Києво-Могилянської колегії, а й всебічному коментуванню, аналізу та висвітленню філософських поглядів членів Київської академії XVIII століття.

У перехідний період від капіталізму до соціалізму дослідники, показуючи прогресивну роль академії у розвитку культури та освіти на Україні і в Росії, робили спроби з'ясувати суть академічної філософії⁶. Вони сходилися на тому, що філософія на Україні прийняла форму схоластики, яка стала за зняряддя православнобогослов'я, виділяли основні етапи становлення філософії, вказували на головні ідейні джерела схоластичної філософії на Україні. У наступні роки продовжувалось даліше вивчення академічної філософії⁷. Опубліковано ряд монографій, де є розділи про Києво-Могилянську академію, статей⁸. Проте в цілому праць про Києво-Могилянську академію написано надто мало. Рукописні матеріали академії, і насамперед по філософії, чекають своїх дослідників.

У працях проаналізовані стан і постановка викладання в академії основних дисциплін — фізики, математики, медицини, природничої історії, слов'янських і класичних мов, етики, богослов'я, філософії та логіки. Дослідники погоджувались з тим, що викладання дисциплін проходило на ідеалістично-схоластичній основі.

---

⁵ Див.: В. Євдокименко. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича. — 36. «З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки». К., 1959.

⁶ Див.: В. Беркович. До характеристики головних етапів розвитку філософії на Україні. — «Студент революції», 1930, № 6, та ін.

⁷ Див.: П. Пелех. Психологія в Київській академії у XVIII ст. Нариси з історії вітчизняної психології XVII—XVIII ст. К., 1952.

⁸ Див.: І. Табачников. З історії філософської думки в Києво-Могилянській академії першої половини XVIII ст. — 36. «З історії філософської думки на Україні». К., 1963.

Але в працях, опублікованих останнім часом, крім цієї думки, філософи разом з тим показували проникнення у викладання в окремі галузі знань, в тому числі і курсу логіки, елементів матеріалізму, які становили той життєвий струмінь в ідейному житті академії, живили усе прогресивне, що вийшло з її стін, внесли вклад у розвиток прогресивної філософської думки на Україні.

У центрі уваги вчених — показ ідеологічної боротьби в стінах академії. Вона точилася між представниками двох різних тенденцій — прокатолицькою і антикатолицькою. Досить нагадати широкий виклад поглядів Стефана Яворського і Феофана Прокоповича — найяскравіших представників цих двох тенденцій. Прокопович був рішучим противником всього католицького в суспільно-політичному житті, церковному устрої, богослов'ї, науці і філософії. Хоч він не вийшов за межі ідеалізму, але відстоював нове і прогресивне, захищав науку та її великі відкриття, був прихильником освіти.

Звичайно, цим не вичерпується громадсько-політична і філософська діяльність Прокоповича. Його праця, як і інших професорів академії, підготовляла ґрунт для дальшого розвитку прогресивної суспільно-політичної і філософської думки на Україні. Адже в середині XVIII століття схоластика вже перестала відігравати якусь помітну роль в ідейному житті України. Такий висновок в літературі ґрунтувався на невпинному зростанні значення діяльності більш демократичних шарів українського населення, готуванні ідейного та соціального ґрунту для виникнення революційно-демократичної ідеології на Україні в XIX столітті, ідейним попередником якої у другій половині XVIII століття була філософія просвітительства.

У науково-дослідницькій роботі українських радянських учених філософія просвітительства посідає одне з визначних місць. Виходячи з лєнінських вказівок про просвітительство, вони вивчали і висвітлювали основні, характерні риси, притаманні всім російським та українським просвітителям.

Видатну роль у розвитку філософської думки відіграв талановитий мислитель, просвітитель і демократ Г. С. Сковорода.

Широким фронтом учені приступили до вивчення філософсько-літературної спадщини мислителя в роки

Радянської влади. У 1918 році В. І. Ленін підписав декрет про спорудження пам'ятника Г. С. Сковороді. Соціалістична революція викликала новий підхід до розуміння особи Сковороди і його філософії. Учені, викладаючи суспільно-політичні і філософські позиції мислителя, заглиблювались в аналіз його науково-філософського доробку, трактували питання більш ґрунтовно, відкидали буржуазно-націоналістичні вимисли і твердження. Правда, оцінки та характеристики в окремих питаннях щодо світогляду Сковороди збігалися з оцінками та висновками дореволюційних дослідників. Дуже негативний погляд на філософські твори Сковороди висловлений Густавом Шпетом у праці «Очерк развития русской философии», яка була опублікована у 1922 році. Він не бачив матеріалістичних рис у філософії українського мислителя і вважав занадто мало в його творах філософських проблем. Усе це необхідно було йому для того, щоб довести свою ідею, що Сковорода не філософ, а мораліст, і разом з тим для того, щоб зробити висновок, що XVIII століття в Росії не залишило новому поколінню ні філософської спадщини, ні філософських ідей. Висновки Шпета йшли всупереч фактам, його оцінки Сковороди пройняті суб'єктивізмом та ідеалістичною інтерпретацією. Ідеалістичний світогляд Шпета не дав можливості зрозуміти йому Сковороду як філософа і тієї доби, в яку жив мислитель.

У напрямку висвітлення філософських і суспільно-політичних поглядів видатного українського філософа і просвітителя Г. С. Сковороди на Україні було зроблено немало, про що свідчить чимала кількість філософських праць, присвячених його світоглядові. Однак багато з них містять у собі ряд помилкових тверджень, дають викривлене зображення окремих сторін світогляду українського мислителя.

Так, у працях, написаних у 20—30-х роках, автори зображували Сковороду насамперед захисником релігії, а філософські погляди характеризували як ідеалістичні. Про його філософські погляди вони висловлювали різні, навіть протилежні міркування, припущення, порівнювали мислителя з зарубіжними вченими, говорили про вплив на нього творів грецьких і римських філософів та письменників, ідей Київської академії, Бекона, Декарта, Спінози. І все-таки Г. С. Сковорода у висвітленні іс-

ториків філософії пантеїст і не пантеїст, моніст ідеалістичного напрямку, раціоналіст. «Філософія Сквороди, — каже Тисяченко, — в загальному була близька до ідеалістично-раціоналістичної»⁹.

Його філософії нібито притаманний практицизм і дуалізм, душа і тіло, свідомість і матерія виступають самостійними, незалежними одна від одної субстанціями. Це твердження червоною ниткою проходило в багатьох працях і, нарешті, як висновок проводилась думка про те, що мислитель природу виводив з ідеї бога, спираючись на ідею іманентності, відстоював зверхність ідей над матерією. «В онтологічному відношенні, — писав В. Білий, — Скворода був ідеалістом-моністом. Дуалізм, не раз приписуваний Сквороді, походить від неуважного читання тих його трактатів, де він про це говорить. Досить вчитатися навіть в ті гімни, де Скворода дякує, що йому одкрито «двоє», щоб зрозуміти, що субстанція одна — дух, а матерія є атрибутом цієї субстанції»¹⁰. Матерія знищима, не вічна, тимчасова — резюмували дослідники, викладаючи вчення Сквороди про матеріальний світ. Дуалістичний християнський спіритуалізм в межах іманентності — і такий висновок робився про світогляд Г. С. Сквороди одним з авторів¹¹.

Розробляючи теорію пізнання, дослідники у своїй більшості приходили до висновку, що головним у ній є самопізнання. Воно, як вихідна риса вчення мислителя, втілювало такий зміст: пізнавши самого себе, можливо зрозуміти будову всесвіту і всі процеси, пов'язані з характеристикою природи і свідомості людини. Однак дослідники не обмежувалися лише цією констатацією питань гносеології. Вони вважали, що мислитель у теорії пізнання пропагував єдність розуму та віри, виступав ворогом сенсуалістичної філософії, відкидав надбання знань через чуттєвий досвід. «Якщо Скворода визнавав самостійність духовної засади, то, здається, вже наперед можна сказати, що він не був прихильни-

⁹ Г. Тисяченко. Народний філософ-учитель Г. С. Скворода. Його життя та діла. Лохвиця на Полтавщині, 1922, стор. 23.

¹⁰ В. Білий. Г. С. Скворода. Життя й наука. К., 1924, стор. 41.

¹¹ Див.: М. Гордієвський. Теоретична філософія Г. С. Сквороди. — Зб. «Пам'яті Г. С. Сквороди (1722—1922)». Одеса, 1923.

ком сенсуалізму, який так близький є до матеріалістичної метафізики... Сковорода рішуче відкидає сенсуалізм. Полемізуючи з сенсуалізмом, Сковорода обстоює самостійність внутрішнього досвіду, того, що Локк назвав рефлексією... В особі Сковорода ми маємо прихильника апріористичної теорії»¹².

Хоч які були кваліфікації ідей Сковорода, хоч його світоглядомі приписували волюнтаризм, вважали його філософом без системи, представником інтелектуалістичної теорії, проте не можна не відмітити того, що дослідники цього часу все ж таки у його філософії вбачали позитивні моменти, відмічали окремі питання, які своїм змістом йшли у площині матеріалістичних трактувань. Досить сказати, що в літературі¹³ висловлювався сумнів щодо запозичення українським мислителем концепції про три світи в Дютуа, підкреслювалась велика різниця між філософією Дютуа та Сковорода, заперечувався догматизм і містицизм останнього. Чимало прикладів можна назвати, коли дослідники порівнювали Сковороду з матеріалістами стародавнього і нового часу, відтіняли у їх світоглядах щось спільне і близьке, підкреслювали наявність діалектичних моментів у його системі. Сковорода, на їх думку, спираючись на досягнення сучасної йому науки, констатував незчисленність планет, визнавав закони світу подібно Епікуру і Джордано Бруно, говорив про безмежність природи в часі і просторі і її закономірність, визнавав вічність всесвіту та матерії, хоч і витлумачував цю вічність на ідеалістичній основі. «Вічність абсолютна, матерія також,— каже Багалій, — але матерію ж Сковорода називає вічною в тому розумінні, що вона складає постійний немінучий його атрибут. Матерії Сковорода не відкидає і навіть говорить про її постійні неодмінні закони, як сучасні матеріалісти»¹⁴. Сковорода, вони додавали, не розглядав матеріальні речі лише як комплекс сприйняття, не ставив знак рівності між *esse percipi*, як це робив Берклі. Матерію він вважав як щось існуюче незалежно від нашої уяви.

---

¹² М. Гордієвський. Теоретична філософія Г. С. Сковорода. — Зб. «Пам'яті Г. С. Сковорода (1722—1922)», стор. 25.

¹³ Див.: Д. Багалій. Г. С. Сковорода — український мандрівний філософ. ДВУ, 1926.

¹⁴ Там же, стор. 359.

Нааявність матеріалістичних рис у світогляді Сковороди для дослідників була незаперечною і вони про неї говорили у різних формах, з викладом різних питань. Інтерес до спадщини Сковороди дуже помітно зростав. Ось чому думка про те, що матеріалістичний монізм Сковороди пробивається більш чітко там, де мислитель ставить знак рівності між розумом і природою, між мислями і матерією, була кроком вперед у вивченні спадщини Сковороди, а тим більше, коли про нього говорили: «Матеріалістичний елемент в науці Сковороди про природу полягає у визнанні примату природи над людиною, визнанні зв'язку людини з іншими природними явищами, у стрункому ланцюзі природних законів, хоча тут у нього і чужі для нас ідеалістичні елементи і побожність перед природою, містицизм і релігійність в його пантеїзмі»¹⁵.

Історики філософії намагалися відзначити матеріалістичні риси і в теорії пізнання мислителя. Вони твердили, що мислитель відводив розумові перше місце у пізнанні, а вірі надавав великого значення тільки в ранньому періодові своєї діяльності. Український мислитель визнавав пізнаванність світу, заперечував і критикував агностицизм, у нього був «революційний метод пізнання», що наближався вельми до матеріалістичного. Його філософські погляди трактувались як матеріалістичний пантеїзм, світогляд в цілому характеризувався як напівматеріалістичний.

У ряді праць, присвячених аналізу діяльності й поглядів Сковороди, намітився, можна сказати, новий підхід до трактування поглядів мислителя, — переоцінка його системи, відтінення в ній матеріалістичних рис. Дослідники філософських поглядів Сковороди критикували тих, хто шукав джерело його філософії в зарубіжних філософських системах і потім дивувались тим, що його філософія не гармоніє ні з монізмом Спінози, ні з феноменалізмом Берклі, ні з психологізмом Юма. Уже в 1930 році на передбачуваному першому Всеукраїнському філософському з'їзді, у секції історії філософії на Україні пропонувалось заслухати доповіді під назвою «Нове про Сковороду», «Онтологія Сково-

---

¹⁵ «Радянська школа», 1930, № 1, стор. 29.

роди». Дослідники солідаризувались в тому, що Скворода своїм ученням захитав основи сучасної йому ідеології і моралі. Цю думку вони виразно проводили у своїх працях, торкаючись питання про ставлення Сквороди до релігії. Скворода не атеїст. Але такий категоричний висновок не перешкоджав їм розкривати мислі українського філософа щодо служителів церкви і релігії.

Тепер одним з головних питань в літературі про Сквороду стало питання про антиклерикалізм поглядів українського філософа, боротьбу його проти офіційної релігії й церковщини. Як пояснювали ці явища дослідники? Вони вбачали глибокий внутрішній процес, за допомогою якого Скворода самостійно дійшов до такого сильного заперечення християнства й релігії з їх догматикою взагалі. Адже чудеса, будь-які обряди, поширювані духовенством на основі релігійних догматів, Скворода вважав забобонами, марновірством. У запереченні чудес він нагадував деяких зарубіжних філософів XVII—XVIII століть. Його філософські погляди і боротьба проти служителів культу та релігійних марновірств сильно переплітались з соціальними питаннями. І це добре розуміли дослідники і, природно, вони намагались показати і розкрити такі проблеми у своїх працях. Викладаючи суспільно-політичні погляди мислителя, автори відтіняли в них головне, типове. На перший план висували вчені демократизм Сквороди, його любовне ставлення до народу, намагання дати освіту народові і тим самим заперечували положення буржуазних дослідників про байдужість мислителя до інтересів пригноблених, про захист ним експлуаторського ладу.

У працях Г. Тисяченка, Б. Багалія Скворода характеризувався ворогом власності, негативно ставився до панівних класів, будив людей до всього нового, критикував вади сучасного йому суспільного ладу. А окремі дослідники робили ще більш широкі узагальнення про соціологічні погляди мислителя, показуючи його борцем проти того устрою, проти тих соціальних і економічних форм життя, що розвивались на Україні у XVIII столітті. Своєю наукою, робили вони висновок, він підкопував підвалини кріпосництва, а його філософія тягла руку за пригноблених, була зародком ідеоло-

гічного протесту проти гноблення, експлуатації, проти сучасної йому соціально-економічної формації.

Отже, щодо суспільно-політичних поглядів Сковороди у дослідників склались діаметрально-протилежні думки і твердження. Правда, у них не було сумніву в тому, що мислитель, якщо не боровся проти соціально-економічного ладу, як системи, то в усякому разі критикував його вади і був антитезою до існуючих порядків, філософом-гуманістом, демократом, витвором свого народу, своєї епохи, пропагандистом прогресивних форм співжиття. Дослідників цікавив зміст практичної і умоглядної філософії. Практична філософія — це його етика, яка оцінювалась як космополітичний альтруїзм. Вона зводилась до вчення про щастя і тісно пов'язувалась з життям та викладом поглядів на майбутнє, ідеал якого нібито полягав у його моральній меті і християнських принципах. У дослідників сформувались різні точки зору на характер, зміст, суть кращого суопільства. І, нарешті, вони, з одного боку, заперечували, з другого, стверджували наявність соціологічних поглядів у Сковороди. Однак сильні сторони його вчення не замовчувались, але про них говорилось якось невпевнено.

Сильні сторони філософських поглядів Сковороди, про які почали говорити дослідники 30-х років, знайшли своє дальше обґрунтування у працях наступних років. У них висловлювались нові думки про філософію Сковороди. Уже в 40-х роках вийшло у світ ряд праць, де мислитель виступав, як філософ, з великими заслугами та недоліками. Дослідники його життя й діяльності висвітлювали його прогресивне вчення про вічність матерії, про природу, про об'єктивне існування світу. «Вчення Сковороди про природу, — писалось в одній з праць, — про вічність матерії, про об'єктивність існування світу, який існував, існує і буде іонувати, ніким не створений, є в основному вчення матеріалістичне»¹⁶. Сковорода характеризувався детермінізмом і оцінювався таким, який підносив матерію над духом. Цей погляд, звичайно, відмінний від поглядів дослідників 30-х років, які в один голос запевняли про зверхність ідей над матерією у філософському вченні Григорія Савича

¹⁶ «Комуністична освіта», 1940, № 4, стор. 86.

Сковороди. Основною, характерною рисою теорії пізнання Сковороди вони визнавали раціоналізм, а матеріалізм його вважали метафізичним і механістичним. Виставляючи його захисником інтересів пригноблених народних мас, дослідники писали: «Сковорода до глибини душі ненавидів тиранів і на всі спроби царських сановників зтягнути його у свій табір наш філософ відповідав тими словами, якими він відповідав харківському губернаторові: «Ваше превосходительство, ми з вами не знайомі»¹⁷.

Дослідження світогляду Сковороди тривало і під час Великої Вітчизняної війни. Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 13 червня 1944 року було широко відзначено трудящими УРСР у грудні 1944 року 150-річчя з дня смерті визначного діяча української культури, поета-філософа Г. С. Сковороди, опубліковано ряд праць про мислителя. Продовжувались про нього дослідження і в післявоєнний період, особливо після XX з'їзду КПРС. У працях цього періоду зроблено дальший крок у вивченні спадщини Сковороди, більш ґрунтовно аргументовані висунуті в них положення, підкреслені сильні матеріалістичні тенденції його філософії та ідейність суспільно-політичних тверджень. Тут виразно спостерігається творча еволюція поглядів Сковороди, його рух у бік матеріалізму з дедалі гострішою постановкою соціальних проблем.

Матеріалізм Сковороди дослідники вбачали у розв'язанні ним питань зв'язку органічної і неорганічної природи, у її поясненні, визнанні об'єктивності, вічності світу та його закономірностей. Матеріалістична тенденція у світогляді Сковороди набирає ще яскравішого характеру у поясненні ним закономірностей явищ природи. Він висловлював діалектичну думку про те, що природа існує не лише в наявних проявах, але й у безконечній різноманітності внутрішніх можливостей, які закономірно розкриваються в її розвитку. «Причину руху природи Сковорода намагається знайти в самій природі. Провідна думка його матеріалістична, і для Росії та України XVIII століття вона була передовою. Свою гіпотезу про саморух природи Григорій Савич пояснює на прикладі зв'язків між речами, явищами і подіями природи. Його

---

¹⁷ «Літературний журнал», 1940, № 3, стор. 95.

уявлення про ці зв'язки наївне, але в принципі правдиве»¹⁸.

При читанні праць про Сковороду ми знаходимо й інші нові риси: погляди філософа на простір та час; в теорії пізнання — єдність емпіричного і раціонального моментів у процесі пізнання предметів та явищ природи, наближення його до матеріалістичного розуміння мислення, певний прояв елементів матеріалістичного тлумачення розвитку пізнання. Історики філософії вбачали прогресивний характер філософії Сковороди, яка об'єктивно підривала основи релігійного світогляду, обстоювала примат розуму в ряді істотних теоретико-пізнавальних питань, завдавала нищівного удару середньовічній схоластиці, рвала кайдани духовного рабства, в яких знаходилась людина, оприятила звільненню людського розуму від мертвої догматики.

У питаннях соціологічних також можна простежити відображення дослідниками нових рис у світогляді мислителя, відкриття ними таких сторін його світогляду, про які не говорилося у працях, раніше опублікованих. До них насамперед треба віднести: вбачення Сковородою джерела зла в суспільній нерівності і несправедливості, в розчленуванні суспільства на бідних та багатих; висвітлення боротьби мислителя за дружбу українського і російського народів; ставлення його до війни, міста й села; органічне поєднання теорії і практики, особистих інтересів з інтересами експлуатованого люду.

Мислитель спрямовував свій гнів на представників експлуаторських класів, на служителів культу за їх святенництво, аморальність, фарисейство; ганьбив церкву й монастирі за те, що вони освячували і захищали всі пороки феодального суспільства, офіційну релігію. Висвітлюючи ці питання, дослідники головну увагу в цей час приділяли з'ясуванню майбутнього у розумінні нашого мислителя, показували, що він мріяв про поліпшення життя народу через створення нового ладу. Виходячи з учення Сковороди, історики філософії, як, наприклад, Ф. Єневич, основну увагу акцентували на тому, що філософ-поет у новому суспільному ладі на перший план ставив свободу, працю, розум, суспільну

---

¹⁸ «Пропагандист і агітатор», 1946, № 4, стор. 37.

рівність, мріяв про краще майбутнє без царів, панів, без експлуатації людини людиною.

Коментуючи погляди мислителя, І. Табачников, Т. Білич, А. Брагінець не замовчували їх суперечливі і негативні риси. Коментатори світогляду і творчості Г. С. Сковороди визначили як сильні, так і слабкі його сторони. Сильними сторонами були виєнані матеріалістичні тенденції Сковороди; слабкими — ідеалістичні елементи в його вченні. Але автори не мають сталої думки щодо оцінки філософських поглядів мислителя. Його вважають таким, який у своєму світогляді мав сильні матеріалістичні тенденції, залишаючись у вирішенні головного питання філософії ідеалістом, тобто філософом, що хитався між ідеалізмом та матеріалізмом, непослідовним матеріалістом, пантеїстом і, нарешті, в основі матеріалістом і атеїстом¹⁹.

Суперечливі думки спостерігаються і у висвітленні питань соціології. В окремих дослідженнях говориться, що Сковорода боровся проти кріпосництва як системи, а в інших він кваліфікується лише як критик окремих вад кріпосництва. Проте дослідники однакостайні у своїх висновках про те, що мислитель не бачив правильного шляху визволення народу з кріпосницької неволі.

Погляди Г. С. Сковороди, безумовно, суперечливі, непослідовні і, очевидно, нема достатніх підстав твердити, що головне місце в його філософській системі належить матеріалізму. Це є однією з причин строкатості в їх оцінці. Ця розбіжність зобов'язує авторів у своїх наступних дослідженнях глибше розробляти літературну і філософську спадщину знаменитого мислителя.

Новим кроком у вивченні та популяризації творчості Г. С. Сковороди є вихід у світ підготовленого Інститутом філософії Академії наук УРСР двохтомного видання творів видатного українського філософа²⁰. У цьому виданні вміщені усі відомі праці письменника, причому багато які публікуються вперше. З текстологічного

---

¹⁹ Див.: І. Табачников. Філософські і суспільно-політичні погляди Г. С. Сковороди. — 36. «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні». К., 1956; Т. Білич. Світогляд Г. С. Сковороди. К., 1957; А. Брагінець. Мислитель і поет. — «Жовтень», 1963, № 6; П. Попов. Григорій Сковорода, К., 1960.

²⁰ Див.: Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. 1 і 2. К., 1961.

боку це видання є першою спробою практичного викладу текстів за автографами або за кращими списками.

Чи не найбільшою заслугою праць про Сковороду є викриття фальсифікаторських тенденцій буржуазних дослідників щодо доробку мислителя. Адже буржуазні реакційні філософи за кордоном ще й тепер перекручують суть поглядів мислителя, представляють його лише ідеалістом та містиком, практичним християнином, захисником безсмертя людської душі²¹. Така точка зору панувала і до Великої Жовтневої соціалістичної революції в групі дворянських та буржуазних дослідників. Тому правильне, марксистське висвітлення світогляду Г. С. Сковороди має не лише пізнавальне значення, але також викриває і відкидає домисли ворогів українського народу, фальсифікаторів його історії.

Українські радянські філософи доклали чимало зусиль для спростування антинаукових поглядів щодо філософії Сковороди. У творчості Сковороди, одностайно відзначають автори, знайшла своє відображення історична єдність української і російської культур. З його ім'ям нерозривно пов'язаний розвиток української прогресивної думки. Його ідеї гуманізму, дружби українського і російського народів знайшли свій дальший розвиток у ХІХ столітті, насамперед у творчості кращих представників українського народу.

У широкому плані висвітлювалося питання про розвиток філософії провітительства на Україні, досліджувався, зокрема, світогляд талановитого представника українського народу в російській демократичній культурі, продовжувача матеріалістичної ломоносовської традиції в історії філософії ХVІІІ століття, ідейного попередника О. М. Радіщева — Я. П. Козельського. Вийшло у світ ряд праць, присвячених його світогляду, показу його вільнодумства, зроблені зрушення у вивченні суспільно-політичних і філософських поглядів мислителя. Адже життя і діяльність цього видатного провітителя залишаються все ще мало дослідженими.

У працях, опублікованих за радянський час, розгорнулася полеміка про те, чи був автор «Філософических предложений» Я. П. Козельський депутатом катерининської комісії по створенню проекту нового уложення.

---

²¹ Див.: «Канадський ранок». Вінніпег, 1960, № 7, стор. 2.

Такі сучасні дослідники громадського руху другої половини XVIII століття, як Г. Макогоненко, І. Бак, М. Горбунов, вважають, що автор «Философических предложений» Яків Павлович Козельський і депутат комісії — теж Яків Павлович Козельський — та ж сама особа. До інших висновків прийшли автори статей під назвою «Свободомыслие Я. П. Козельского»²², «О двух Я. П. Козельских»²³. У цих дослідженнях твердиться, що було два Козельських: депутат Я. П. Козельський і просвітитель Я. П. Козельський.

Точка зору про двох Я. П. Козельських знаходить дальше наукове обґрунтування і в працях українських дослідників²⁴. Праці українських філософів про Я. П. Козельського свідчать, що він виступав у вирішенні філософських проблем з матеріалістичних позицій, визнавав об'єктивність природи, захищав основи матеріалістичного сенсуалізму, давав матеріалістичний виклад основних положень логіки, критикував логіку Хр. Вольфа, який намагався підкорити весь логічний апарат не науковому відшукуванню істини, а доведенню догм релігії. На їх думку, виступ Козельського проти ідеалістичної логіки Вольфа та його послідовників був історично прогресивним і відіграв значну роль у зміцненні та розвитку матеріалістичних ідей в Росії. Вони показали, що в поглядах Козельського проявилася характерна риса всієї передової російської філософії — її зв'язок з життям, з потребами часу, її життєздатність²⁵.

Вивчаючи філософію просвітителів на Україні, дослідники давали оцінку їх філософських і соціологічних поглядів, намагалися показати не лише притаманне окремим з них, але й спільне в їх поглядах, — наприклад боротьбу за поширення освіти серед народу, яка, за словами В. І. Леніна, є однією з характерних рис просвітителства. Дослідники розкривали суопіль-

---

²² Див.: «Вопросы истории религии и атеизма». М., 1950.

²³ Див.: «Вопросы истории». М., 1954, № 8.

²⁴ Див.: В. Дмитриченко. До полеміки про двох Козельських. — Зб. «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні», К., 1956.

²⁵ Див.: В. Дмитриченко, В. Павлов. Питання теорії пізнання та логіки в творах Я. П. Козельського. — «Наукові записки КДУ», т. 16, вип. 4, К., 1957.

но-наукову діяльність діячів XVII—XVIII століть, відкидали буржуазно-націоналістичні оцінки цієї діяльності, підкреслювали значення їх ідей для розвитку прогресивної думки на Україні і в Росії.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с исследованием истории философии XVII—XVIII столетий в работах украинских советских ученых. Большое внимание уделено исследованиям мировоззрения Вышенского, Сковороды и некоторых других философов и просветителей XVII—XVIII столетий.

**МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ УСТАНОВ
НА УКРАЇНІ**

Історія наукових філософських установ на Україні зв'язана з загальним ходом будівництва соціалізму, з культурною революцією, з проведенням ленінської національної політики, з боротьбою Комуністичної партії України проти ворожих течій і теорій.

Розвиток філософської думки на Україні відбувався під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії. ЦК КП(б)У, партійні організації, як центральні, так і місцеві, і особисто секретарі ЦК приділяли виключно велику увагу діяльності філософських установ і кафедр у вищих учбових закладах. У період підготовки наступу соціалізму на Україні головну увагу було звернуто на підготовку нових філософських кадрів з робітників, селян та інтелігенції. Проблема створення нових кадрів радянської технічної інтелігенції вимагала одночасно і підготовки висококваліфікованих філософських кадрів. Радянські філософи допомагали партії впроваджувати марксистські дисципліни як предмети викладання у вузах, викривати ворожі марксизму теорії. Зміцнілі філософські установи і кафедри провели значну роботу по пропаганді і розробці актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії.

Восени 1921 року в Харкові створюється науково-дослідна кафедра марксизму. Кафедра проводила велику роботу по підготовці наукових працівників і викладачів вищих учбових закладів і по розробці актуальних проблем діалектичного матеріалізму. В основному діяльність кафедри була спрямована на боротьбу з ідеалістичними,

позитивістськими і вульгарно-механістичними тенденціями в науці, на впровадження методу діалектичного матеріалізму в різних галузях науки і на пропаганду марксизму-ленізму серед широких мас.

У листопаді 1922 року кафедра була реорганізована в Інститут марксизму. Директором інституту з 1927 року був видний державний політичний діяч і видатний учений М. О. Скрипник. Інститут марксизму-ленізму був у цей період центром марксистсько-ленінської теоретичної думки на Україні.

В інституті працював філософсько-соціологічний відділ, головним завданням якого була розробка актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, підготовка нових філософських кадрів і пропаганда марксистсько-ленінської філософії. Філософсько-соціологічний відділ складався з двох кафедр — соціології і філософії.

За відомостями 1926 року, відділ розробляв такі теми:

По кафедрі соціології — 1) «Генетична соціологія Грушевського і марксистська наука», 2) «Соціальні основи творчості Тичини», 3) «Проблема зміни художнього стилю», 4) «Мистецтво як ідеологія», 5) «Естетика Плеханова», 6) «Питання взаємозалежності форми і змісту в мистецтві», 7) «Пушкін, Шевченко і декабризм», 8) «Урбанізм в українській літературі», 9) «Підсумки української літературної дискусії», 10) «Фейербах і Маркс».

По кафедрі філософії — 1) «Категорія випадковості у філософії і науці», 2) «Поняття закономірності у Маркса», 3) «Причинність і взаємодія у Гегеля і Маркса», 4) «Проблема причинності», 5) «Категорія міри», 6) «Проблема дійсності», 7) «Судження, свідомість і дійсність», 8) «Про природу логічного», 9) «Суміжні об'єкти біологічних і соціологічних наук», 10) «Наука про природу і наука про суспільство», 11) «Марксистська психологія і психофізична проблема», 12) «Протиріччя на нашому філософсько-марксистському фронті (діалектичний і механістичний матеріалізм)».

За спеціальним розділом плану «В. І. Ленін як філософ» були намічені такі проблеми: 1) «В. І. Ленін і діалектика», 2) «Філософські погляди В. І. Леніна в період боротьби з народництвом», 3) «Філософські по-

гляди В. І. Леніна в період складання програми партії», 4) «В. І. Ленін в боротьбі з махізмом».

Крім того, кафедра займалась вивченням історії філософії на Україні; спеціально виділена для цієї мети комісія розробляла такі питання: 1) «Дослідчі проблеми історії філософії на Україні», 2) Перша спроба побудови історії філософії на Україні», 3) «Джерела для вивчення історії філософії на Україні», 4) «Проблема національної філософії взагалі та української зокрема».

Для написання історії філософії на Україні були зазначені періоди: 1) «Філософія середньовіччя на Україні», 2) «Філософія в Києво-Могилянській академії», 3) «Філософські погляди декабристів на Україні», 4) «Філософські погляди мефодіївців», 5) «Філософські погляди Шевченка, Франка, Костомарова», 6) «Філософський матеріалізм на Україні до Жовтня», 7) «Філософсько-марксистська діяльність на Україні за роки після Жовтня».

Інститут марксизму-ленінізму випускав теоретичний журнал «Прапор марксизму»¹. У ньому висвітлювались актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії. У галузі історії філософії головна увага була спрямована на критику буржуазної реформістської, ревізійної філософії. Так, наприклад, у журналі були опубліковані за 1927—1933 роки філософські статті різних авторів під назвами: «До філософії сучасної соціал-демократії» (1930, № 9), «Нариси про сучасну німецьку філософію» (1929, № 6; 1930, № 1, 2), «Методологія каутськіанства» (1932, № 4), «До критики люксембургіанства» (1932, № 4), «Маркс і Енгельс про філософію у своєму листуванні» (1932, № 4, 5, 6), «Фейербах як філософський попередник Маркса» (1929, № 6), «До критики основних проблем філософії Канта» (1932, № 5, 6), «Філософія історії Гегеля» (1930, № 2), «Проблема походження релігії в освітленні Спінози та сучасної науки» (1929, № 1), «До 15-річчя смерті Плеханова» (1933, № 2, 3), «Докторська дисертація Маркса «Ріжниця між натурфілософією Демокріта та Епікура» (1929, № 5), «Зародки матеріалізму в творах і житті Г. С. Сковороди» (1929, № 1), «Проблема випадково-

¹ З 1932 р. — «Прапор марксизму-ленінізму», двомісячний орган Інституту філософії та природознавства; з 1934 р. — «Під марксистсько-ленінським прапором», орган Вуамліну.

сті» (1928, № 1, 2), «Категорія миру в системі Гегеля і в діалектичному матеріалізмі» (1928, № 3, 4), «Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики» (1929, № 1), «Проблема безконечного у Гегеля і в сучасній математиці» (1930, № 3), «Гегелівська критика раціоналізму, емпіризму і критицизму» (1928, № 2), «Категорія явища у Гегеля» (1929, № 2), «Що вніс Ленін в матеріалізм» (1927, № 1), «До питання про закони формальної логіки» (1930, № 3), «Теорія діалектики у Плеханова» (1930, № 1, 2), «Гегель і Ленін» (1929, № 3), «Про деякі методологічні і методичні проблеми у викладанні філософії марксизму» (1930, № 3), «Проблема качества в физике» (1929, № 2).

У галузі історичного матеріалізму велика увага приділялась марксистсько-ленінській національній політиці, культурній революції, класам і класовій боротьбі, диктатурі пролетаріату, питанням побудови соціалізму. У плані цих проблем були опубліковані статті: «Ленін як учений» (1928, № 3, 4), «Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України» (1928, № 1, 2), «Проблеми культури» (1930, № 2), «Війна і класова боротьба» (1932, № 4), «Диктатура пролетаріату — вирішальна зброя в боротьбі за соціалістичне суспільство» (1933, № 5, 6) і «Про методологію Бухаріна» (1930, № 1).

Філософські питання систематично висвітлювались і на сторінках журналу «Більшовик України». Більшість статей була присвячена національній політиці партії, критиці націоналізму і фашизму, класовій боротьбі і диктатурі пролетаріату, політиці партії на селі, перемозі соціалізму, основним завданням марксистсько-ленінської філософії. У журналі «Більшовик України» друкувались філософські статті П. Демчука, Г. Глезермана, І. Агола, С. Гонікмана, А. Столярова, О. Бєрвіцького, Є. Гірчака, Г. Овчарова, Я. Блудова, М. Орлова, М. Логвина, С. Львовича, Т. Степового, Р. Левіка, Д. Ігнатюка та інших. У журналі брали участь видні політичні діячі і видатні вчені: С. В. Косіор, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, В. П. Затонський, М. М. Попов, П. П. Постишев та інші.

Крім журнальних статей, філософсько-соціологічний відділ опублікував ряд філософських монографій, збірників, підручників для вищих учбових закладів і попу-

лярних брошур. Заслугує на особливу увагу збірник Інституту марксизму-ленінізму «Філософія і політика» (1930) під редакцією Р. Левіка, Т. Степового і П. Демчука.

Величезну роль в науково-дослідницькій, викладацькій і пропагандистській роботі відіграв переклад на українську мову творів Маркса, Енгельса, Леніна. У 1932 році вперше на українській мові вийшов у світ геніальний твір В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

У 1927 році при Інституті марксизму-ленінізму організовується «Всеукраїнське товариство войовничих матеріалістів-діалектиків». До складу президії товариства входили С. Ю. Семковський, Т. Степовий, Р. Левік, О. Бервицький, В. І. Беркович, Є. Гірчак, М. Логвін та інші. Товариство видало збірник «Войовничий матеріаліст України», який вийшов у світ у 1929 році.

На початку збірника вміщена програмна стаття В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму». У статті Р. Левіка «Філософія і класова боротьба» висвітлено принцип партійності у філософії, непримиренність марксизму-ленінізму до ідеалістичної, махістської філософії. У статті В. І. Берковича «Проблема культурної революції і наш філософський розвиток» показана роль і значення марксистсько-ленінської філософії в культурній революції на Україні. У статті П. Демчука «Матеріали до дискусії на нашому філософському фронті» дана критика збірника «Діалектика природи». Треба визнати безперечним, що виданий товариством збірник позитивно вплинув на підняття теоретичного рівня філософських кадрів.

Значну роботу у пропаганді філософських знань провадили також і філософські кафедри вузів. Діяльність філософських кафедр проходила в той період в дуже складних умовах. Реакційні консервативні професори у вищих учбових закладах у питаннях ідеології і політики залишались на ворожих пролетаріату позиціях. Частина старої нейтральної професури стояла на ідеалістичних і механістичних позиціях. У завуальованій формі ці професори наповнювали свої лекції ідеалістично-механістичним змістом. Своїх же кваліфікованих партійних кадрів тоді у вищій школі було дуже мало. Комунисти-викладачі були не тільки викладачами, але

й займались великою і різноманітною громадською діяльністю як у вузах, так і за їх межами.

У зв'язку з великими перемогами в соціалістичному будівництві, розвитком культурної революції відбувалась і диференціація професорсько-викладацького складу. Значна частина професорів широким визнанням лінії партії в соціалістичному будівництві.

Велику роботу партія проводила по викриттю буржуазно-націоналістичних теорій М. С. Грушевського, С. Єфімова, М. П. Яворського та інших. З 1926 року ідеологічну боротьбу з буржуазно-націоналістичними теоріями в Українській академії наук проводила створена при ній кафедра марксизму-ленінізму. Велику роботу по викриттю буржуазно-націоналістичної методології проводили видатні діячі науки М. О. Скрипник, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, С. Ю. Семковський, Р. С. Левік та інші.

Одночасно з викриттям буржуазно-ідеалістичних теорій необхідно було домагатися впровадження методів діалектичного матеріалізму в конкретні науки.

Після М. С. Скрипника директором УІМЛу був призначений видатний марксист-ленінець О. Г. Шліхтер. У 1931 році, підводячи підсумки роботи УІМЛу, О. Г. Шліхтер вказував, що в усій своїй науково-ідеологічній діяльності УІМЛ зв'язував свою теоретичну роботу з конкретними заходами, яких вживала партія, борючись з буржуазно-ідеалістичними і механістичними течіями в галузі філософії. Одночасно він указував на необхідність ліквідації існуючого розриву між теорією і практикою, на дальше забезпечення більшовицької партійності в теоретичній роботі і на підняття всієї роботи на рівень завдань ленінського етапу в розвитку теоретичної думки².

У зв'язку з розгорнутим наступом соціалізму потерпіли крах буржуазно-ідеалістичні, ревізіоністські, опортуністичні теорії в галузях всіх суспільних наук. Дальший хід соціалістичного будівництва вимагав розширення і поглиблення науково-дослідної роботи. Необхідно було провести реорганізацію всієї системи теоретичного фронту. У відповідності з цим у 1931 році Ук-

---

² Архів Інституту історії партії ЦК КПУ, ф. 1, од. зб. 1753, 1931, стор. 25.

раїнський інститут марксизму-ленінізму було реорганізовано у Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), а філософсько-соціологічний відділ — в Інститут філософії і природознавства при ВУАМЛІНі. Директором Інституту філософії був призначений Р. Левік.

При ВУАМЛІНі існувало ще три філіали: у Києві, Одесі і Дніпропетровську. У кожному філіалі було по три сектори — філософський, економічний та історичний. В Інституті філософії ВУАМЛІНу виділялись тоді своєю ерудицією і творчою енергією академік С. Ю. Семковський, професори Р. С. Левік, Т. К. Степовий, С. Я. Блудов, М. В. Билярчик, П. І. Демчук та ін.³

Керівником кафедри з національного питання був М. О. Скрипник.

Українські філософи брали участь у II конференції марксо-ленінських науково-дослідних установ у Москві. На Україні була проведена після цієї конференції консолідація всіх сил матеріалістів-діалектиків. Президія кафедри філософії УІМЛу і президія «Всеукраїнського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків» опрацювали спеціальну філософську декларацію, спрямовану на об'єднання всіх діалектиків-матеріалістів України. Декларацію підписали: С. Семковський, В. Беркович, П. Демчук, Є. Фінкельштейн, Є. Гірчак, А. Слуцький, Г. Овчаров.

20 березня 1931 року на партійних зборах філософсько-соціологічного відділу була прийнята резолюція про стан і завдання філософського фронту на Україні. У резолюції вказувалось: «Філософська дискусія, що відбувалась в УІМЛі в січні 1931 року, показала, що філософська робота на Україні і філософське керівництво йшли в основному тими шляхами, які характеризують філософську роботу попереднього періоду в усьому Союзі. Дискусія, таким чином, остаточно розбила легенду про виключність шляху філософської роботи на Україні»⁴.

Слід відзначити, що боротьба на філософському фронті України проходила у широкому масштабі. У ній брали участь усі кафедри вузів; на партійних ак-

³ Архів Інституту історії партії ЦК КПУ, ф. 1, од. зб. 1351, 1931, стор. 57.

⁴ «Більшовик України», 1931, № 6, стор. 72.

тивах і конференціях викладачів суспільних наук ставились на обговорення доповіді керівників філософського фронту України.

Велику роботу проводило в цьому напрямку «Всеукраїнське товариство войовничих матеріалістів-діалектиків». Так, наприклад, ще у 1929 році в Полтаві була проведена широка міжвузівська дискусія з філософських питань природознавства. У більш широкому плані дискусія з філософських питань природознавства відбулась у 1934 році в Харкові. У ній брали участь С. Семковський і Л. Д. Ландау. С. Ю. Семковський був одним з керівників філософського фронту.

У 1926 році в Києві була створена кафедра марксизму-ленінізму при Українській академії наук. Робота кафедри проводилась у трьох напрямках: науково-дослідному, по підготовці нових кадрів і по пропаганді марксизму. При кафедрі було три секції — філософії, економіки та історії. Філософсько-соціологічною секцією керував С. Ю. Семковський.

У 1927 році за постановою Київського окружного партії кафедра була реорганізована в Київський філіал Інституту марксизму-ленінізму, а потім — у філіал ВУАМЛІНу. Директором філіалу був академік О. Камішан, заступником директора — професор М. Нирчук⁵.

Значну роботу по пропаганді марксистсько-ленінської філософії і по розробці актуальних філософських проблем вела група керівників кафедр вищих учбових закладів: професори М. Нирчук, Є. С. Шабліовський, С. Г. Лавров, А. П. Загорулько, С. П. Львович, К. П. Ярошевський, Я. С. Розанов, І. Очинський та інші.

У цей період у Києві вийшли у світ цікаві філософські праці. Так; наприклад, А. П. Загорулько опублікував у 1930 році свою працю «Філософська еволюція Карла Маркса»; В. Ф. Асмус — «Діалектичний матеріалізм і логіка» (1925); С. Г. Лавров — «Діалектичний матеріалізм» (учбовий посібник), К., 1930; М. Нирчук — «Релігія і культура»; М. Г. Перлин — «Історичний матеріалізм» (1925). Усі ці твори відіграли велику роль у пропаганді марксизму-ленінізму на Україні.

---

⁵ Архів Інституту історії партії ЦК КПУ, ф. 1, од. зб. 617, стор. 29.

Крім того, було видано підручник ВУАМЛІНу для вузів — «Діалектичний та історичний матеріалізм» (1932) та багато інших філософських праць.

З кінця 1934 року починається другий період діяльності ВУАМЛІНу.

За прикладом Москви і Ленінграда, у 1935 році на Україні було створено єдиний Інститут червоної професури. Інститут готував висококваліфіковані кадри для науково-дослідної і педагогічної роботи. Інститут безпосередньо знаходився під керівництвом секретарів ЦК КП(б)У С. В. Косіора, П. П. Постишева, М. М. Попова.

У кінці 1936 року ВУАМЛІН було ліквідовано і всі інститути передані в Академію наук УРСР. Було створено при академії відділ суспільних наук.

Інститут філософії АН УРСР був заново створений тільки у 1946 році. До цього вся науково-дослідна робота проводилась викладачами філософських кафедр вузів.

Резюме

В статье дается краткое изложение возникновения философских учреждений на Украине, показывается деятельность научно-исследовательской кафедры марксизма, философско-социологического отдела Института марксизма-ленинизма и Института философии при Всеукраинской ассоциации марксистско-ленинских научно-исследовательских институтов (ВУАМЛИН), приводятся многие неизвестные широкому читателю источники по различным вопросам марксистско-ленинской философии, относящиеся к 20—30 годам.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Після XX з'їзду КПРС починається найплodотворніший період у розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні. Українські філософські працівники, долаючи догматизм і начотництво, зміцнюють зв'язок філософії з життям, з практикою комуністичного будівництва. З багатьох проблем філософії розгортаються творчі дискусії, скликаються наради, сесії, конференції.

Філософи Радянської України, наполегливо переборюючи шкідливі наслідки культу особи, у своїх працях відновлюють історичну правду про роль В. І. Леніна в дальшому розвитку теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, відстоюють ленінські принципи керівництва радянським суспільством¹.

Українські філософи досліджують також питання про розвиток продуктивних сил і виробничих відносин в соціалістичному суспільстві, про ліквідацію протилежності між містом і селом, розумовою і фізичною працею,

---

¹ Див. такі праці: «Геніальний філософський твір Леніна». К., 1959; «Велика сила ленінських ідей». Львів, 1960; «Всеперемагаюча сила марксизму-ленінізму». Львів, 1961; І. Головаха, М. Злотіна. Розвиток В. І. Леніним історичного матеріалізму в кінці XIX — початку XX ст. К., 1960; І. М. Карнаухов. Розвиток В. І. Леніним марксистського вчення про пролетарську державу в дожовтневий період (1918—1920). К., 1960; Н. Е. Овандер. О роли идей марксизма-ленинизма в борьбе за победу социалистической революции в России. К., 1963.

про соціалістичне змагання як діалектичну закономірність будівництва соціалізму і комунізму².

У цих працях автори наводять великий фактичний матеріал з практики соціалістичних перетворень на Україні, здійснених під керівництвом Комуністичної партії. Значна робота проведена українськими філософами по висвітленню творчої ролі диктатури пролетаріату, про переростання радянської державності у комуністичне самоврядування³.

У дослідженнях з проблем історичного матеріалізму і наукового комунізму українські філософи особливо ґрунтовно дослідили закономірності формування соціалістичних націй (зокрема, української соціалістичної нації), а також питання про роль дружби народів, про радянський патріотизм у процесі розвитку соціалістичного суспільства, про закономірності дальшого розвитку і зближення соціалістичних націй в період розгорнутого будівництва комунізму. Однією з найбільш значних праць слід відзначити колективну монографію «Торжество ідеології дружби народів на Україні» (1953).

Монографія І. Є. Кравцева «Развитие национальных отношений в СССР» (К., 1962) і ряд праць інших авторів висвітлюють визначний вклад XXII з'їзду КПРС в розробку теорії і практики національного питання.

Після XX з'їзду КПРС українські філософи помітно розширили тематику своїх досліджень, вивчаючи і узагальнюючи досвід соціалістичних і комуністичних перетворень в умовах Радянського Союзу. Такого типу дослідження все частіше здійснюються комплексно — спільними зусиллями філософів, економістів, істориків з партійними і радянськими працівниками і спеціалістами виробництва. До числа найбільш значних колективних праць, виконаних таким чином, відносяться: «Во-

---

² Див.: М. Щербін. Матеріалістичне розуміння законів суспільного розвитку. К., 1947; В. Оратовський. Велика сила соціалістичної ідеології. К., 1961; П. Т. Цвеліх. Розвиток соціалістичних виробничих відносин в період переходу до комунізму. К., 1960; В. А. Вайчук, С. М. Черненко. Про закономірності переходу від соціалізму до комунізму. К., 1961.

³ В. Л. Василенко. Роль радянської держави у створенні соціалістичного способу виробництва. К., 1957; «Питання надбудови радянського суспільства в період розгорнутого будівництва комунізму в СРСР». Харків, 1961.

пробы комуністического строніельства в рішеннях ХХІ сьезда КПСС» (1960), «Некоторые вопросы научного коммунизма в решениях КПСС» (1963) та інші.

Українські філософи все більше уваги приділяють організації і проведенню конкретних соціологічних досліджень на промислових виробництвах, в радгоспах і колгоспах республіки⁴.

Дослідження проблем марксистсько-ленінської філософії і узагальнення практики соціалістичних перетворень поєднується з критикою сучасної ідеології антикомунізму, ревізіонізму та інших ідеалістичних і метафізичних теорій. У ряді праць викриваються перекручення ревізіоністами проблем класів і класової боротьби в комуністичному суспільстві, показується наукова неспроможність і реакційна роль різного роду лжетеорій про «народний капіталізм», «економічний гуманізм», а також про «національний комунізм»⁵.

Головну увагу в естетичних дослідженнях, виданих на Україні, приділяють питанням специфіки художньої творчості. Проблемам відношення мистецтва до дійсності присвячена, в основному, книга В. О. Кудіна «Естетика» (Вид-во Київського університету, 1962, 290 с.), рекомендована як курс лекцій з основ марксистсько-ленінської естетики для студентів гуманітарного профілю.

Серед естетичних досліджень закономірностей художньої творчості є багато праць, що розкривають пізнавальну і естетичну природу мистецтва. Так, книга Б. Г. Кубланова «Гносеологічна природа літератури і мистецтва» (Вид-во Львівського університету, 1958, 301 с.) висвітлює широке коло питань з теорії художнього пізнання.

Мистецтво як специфічна форма духовно-практичної діяльності досліджується у працях П. І. Гаврилюка «Специфічні особливості змісту і форми в мистецтві» (Вид-во АН УРСР, 1963, 144 с.) і «Естетична природа мистецтва» (Вид-во АН УРСР, 1962, 56 с.).

⁴ Див.: «Паростки нового, комуністичного». К., 1960; «О новых общественных явлениях и процессах на современном этапе коммунистического строительства в СССР». Харків, 1961; Л. В. Сохань, З. О. Сільченко. Технічний прогрес і робітник. К., 1963; Е. К. Самборський. Основні закономірності підняття села до рівня міста. К., 1963.

⁵ «Ревізіонізм — ворог комунізму». К., 1960; А. Звіглянич. «Сучасний ревізіонізм — головна небезпека». К., 1959.

Багато праць українських естетиків присвячено аналізу мистецтва як форми суспільної свідомості, принципам народності і партійності мистецтва, ролі передового світогляду у творчості. Тут слід назвати праці М. В. Гончаренка «Проблема народності літератури і мистецтва в марксистсько-ленінській естетиці» (Вид-во АН УРСР, 1959, 132 с.); В. Г. Антоненка «Роль передового світогляду в творчості письменників» (Вид-во АН УРСР, 1959, 80 с.); В. Шляхова «Суспільна роль мистецтва» (Дніпропетровськ, 1962, 116 с.).

Широке коло питань марксистсько-ленінського поняття гносеологічної і соціальної суті мистецтва відображено в працях, що досліджують ленінський етап в розвитку марксистської естетики. Праця В. І. Мазепи «Розвиток В. І. Леніним марксистської естетики (1907—1910)» досліджує методологічне значення для розвитку марксистської естетики таких праць В. І. Леніна, як «Матеріалізм і емпіріокритицизм», статті про Л. Толстого, листи до М. Горького та інших, створених у період боротьби з виховщиною, махізмом і ревізіонізмом.

Опубліковані також праці, присвячені естетичним поглядам Г. В. Плеханова (Д. Черкашин. Естетичні погляди Г. В. Плеханова. Харків, 1959, 176 с.) і В. В. Воровського (Е. Морозова. В. В. Воровський у боротьбі за пролетарську літературу. Вид-во Львівського університету, 1957, 102 с.).

Вийшла у світ книга М. В. Гончаренка «Мистецтво і естетичне виховання» (Вид-во АН УРСР, 1963, 296 с.), яка являє собою фундаментальне дослідження пекучих питань теорії і практики естетичного виховання. Органічно поєднуючи гносеологічний і соціологічний аспекти впливу мистецтва на формування особи, автор переконливо розкриває якісні особливості естетичного виховання.

Важливі питання зростаючої ролі мистецтва в комуністичному вихованні народу досліджуються в колективних працях відділу естетичного та етичного виховання Інституту філософії АН УРСР: «Мистецтво на службі комуністичного виховання» (К., 1962, 160 с.) і «Естетичне в житті і мистецтві» (Вид-во «Наукова думка», 1964, 180 с.).

Найбільш значним дослідженням філософсько-естетичної спадщини українських і російських революцій-

них демократів є книга В. Ф. Передерія «Українська революційно-демократична естетика...» (Вид-во Київського університету, 1964, 236 с.).

За минуле десятиріччя на Україні з проблем етики і морального виховання опубліковано такі праці: В. Скаржинська. Роль праці в комуністичному вихованні народу. Вид-во КДУ, 1957, 183 с.; Є. Федоренко. Комуністична мораль. Вид-во КДУ, 1958, 137 стор.; «Паростки нового, комуністичного». Вид-во АН УРСР, 1960, 248 стор.; «Про комуністичне ставлення до праці». К., 1964, 387 с.; В. О. Сухомлинський. Праця і моральне виховання. К., 1962, 153 с.; О. Я. Лисенко. Комунізм і формування нової людини. К., 1962, 100 с.; М. Семашко. Про принципи комуністичної моралі. Вид-во КДУ, 120 с.; В. Зінич. Соціалістичні перетворення, паростки нового, комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України. К., 1963, 176 с. Крім того видано також ряд брошур з морального кодексу будівника комунізму для масового читача. Питання етики і морального виховання знайшли своє відображення в ряді загальнофілософських праць, виданих на Україні. Вони висвітлюються, зокрема, в колективній праці співробітників Інституту філософії АН УРСР «Людина і світогляд». К., 1963, 168 с.

В опублікованих працях головна увага приділяється характеристиці категорій марксистсько-ленінської етики, а також моральним принципам будівника комунізму, дається узагальнення безпосередньої практики комуністичного виховання, нагромадженої виробничими колективами України.

Проведено чимало республіканських нарад і конференцій з філософських питань сучасного природознавства, зокрема, у 1954 році — з філософських питань сучасної фізики; у 1960 — з філософських проблем біології; у 1961 році відбулася міжвузівська нарада на тему «Діалектичний матеріалізм — філософська основа сучасної науки»; у 1962 р. — з філософських питань фізики елементарних частинок і полів; у 1962 році відбувся симпозіум по логіці наукового дослідження і семінар логіків; у 1964 — Всесоюзний симпозіум з філософських питань теорії тяжіння Ейнштейна і релятивістської космології. Опубліковано ряд важливих праць: «Теоретич-

на зброя комунізму. (Збірник статей до 50-річчя опублікування книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»)). К., 1959; «Философские вопросы современной физики». К., 1956; «Философские вопросы современной физики». К., 1964; «Философские вопросы современной биологии». К., 1962; «Дарвинизм и философия» (Збірник праць УСГА) та багато інших.

На Радянській Україні вперше в історії з'являється ряд монографічних досліджень з теорії пізнання. Важливе значення мав вихід у світ праці П. В. Копніна «Діалектика як логіка» (К., 1961), яка знайшла широкий відгук в радянській та світовій філософській громадськості. З останніх праць на цю тему слід відзначити монографію В. І. Шинкарука «Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля» (К., 1964).

Тепер на Україні робота в галузі логіки наукового пізнання ведеться вже навколо окремих конкретних проблем. Ці проблеми розроблені у працях П. В. Копніна «Гіпотеза і пізнання дійсності» (К., 1962), «Ідея як форма мислення» (К., 1963); «Проблеми мислення в сучасній науці» (М., 1964) — колективна монографія працівників Інституту філософії АН УРСР та установ і вузів республіки за редакцією П. В. Копніна та М. Б. Вільницького, а також у ряді монографій і статей в союзній та республіканській пресі. Важливе значення для розвитку досліджень у вказаній галузі мав Київський симпозиум з питань логіки наукового пізнання, який відбувся у травні 1961 року. У ньому взяли участь провідні науковці Радянського Союзу і широке коло викладачів і студентів. Українська республіка була представлена на аналогічних симпозиумах у Томську (1963) та Новосибірську (1964).

Більш інтенсивна робота розгорнулася по дослідженню історії розвитку філософської і соціологічної думки на Україні після створення у 1946 році Інституту філософії Академії наук Української РСР, у складі якого є відділ історії філософської думки на Україні.

Серед праць, присвячених світоглядіві українських революційних демократів, велику питому вагу займають дослідження про Т. Г. Шевченка і його взаємини з російськими революційними демократами. Це праці М. І. Новикова «Общественно-политические и философ-

ские взгляды Т. Г. Шевченко» (М., 1961) та І. Д. Назаренка «Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко» (М., 1961), удостоєні Ленінської премії 1964 року. Революційно-демократичній ідеології присвячені збірки «Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским» (К., 1955), праці А. С. Брагинця «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка» (Львів, 1956), В. Ю. Євдокименка «Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного» (К., 1955), І. П. Головахи «Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки» (К., 1953), І. М. Кулікова «Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер» (К., 1962), П. Т. Манзенка «Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика» (К., 1962) та ін.

Значна увага приділяється вивченню боротьби за матеріалізм у вітчизняному природознавстві, що знайшло своє відображення, зокрема, у працях Д. Х. Остришина «І. І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві» (К., 1954) і М. І. Сундирєвої «З історії боротьби матеріалізму проти ідеалізму у вітчизняному природознавстві» (К., 1964).

Як підсумок роботи українських радянських істориків філософії є створення «Нарису з історії філософії на Україні», у якому вперше з марксистсько-ленінських позицій дається систематичний виклад історії розвитку філософської думки на Україні з найдавніших часів до сучасності. В даний час історики філософії приділяють велику увагу висвітленню марксистсько-ленінської філософії на Україні в радянський період.

З М І С Т

<i>В. Ю. Євдокименко.</i> Комуністична партія України в боротьбі за утвердження марксистсько-ленінської ідеології на Україні у 20-ті роки	3
<i>В. Ф. Потапчук.</i> Питання марксистсько-ленінської теорії у працях М. О. Скрипника	16
<i>І. В. Іваньо.</i> Питання змісту і форми в дослідженнях з естетики у 20-х роках	32
<i>В. Л. Лукеренко.</i> З історії соціологічних досліджень шлюбу і сім'ї на Україні (20—30-ті роки)	47
<i>М. І. Сундирева.</i> До питання про розвиток методології дарвінізму на Україні	61
<i>В. С. Горський.</i> З історії дослідження філософських взаємозв'язків (Деякі методологічні питання)	76
<i>В. І. Губенко.</i> Дослідження філософами України категорії якості у післявоєнний період	89
<i>В. А. Роменець.</i> Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології	104
<i>В. Т. Шпак.</i> Проти сучасних буржуазних фальсифікаторів філософських поглядів Т. Г. Шевченка	119
<i>А. М. Почапський.</i> Боротьба проти ідеалістичної гносеології українських буржуазних націоналістів на Західній Україні (20—30-ті роки)	135
<i>Є. В. Пронюк.</i> Ідеологічна боротьба в Галичині 70-х років ХІХ століття у висвітленні радянських дослідників	149
<i>М. С. Денисенко.</i> Дослідження історії філософії ХVІІ—ХVІІІ століть у працях українських радянських учених	159
<i>М. З. Юшманов.</i> Матеріали до історії філософських установ на Україні	175
Короткий огляд літератури	184

СО Д Е Р Ж А Н И Е

<i>В. Е. Евдокименко.</i> Коммунистическая партия Украины в борьбе за утверждение марксистско-ленинской идеологии на Украине в 20-е годы	3
<i>В. Ф. Потапчук.</i> Вопросы марксистско-ленинской теории в трудах Н. А. Скрыпника	16
<i>И. В. Иваньо.</i> Вопросы содержания и формы в исследованиях по эстетике в 20-х годах	32
<i>В. Л. Лукеренко.</i> Из истории социологических исследований брака и семьи на Украине (20—30-е годы)	47
<i>М. И. Сундырева.</i> К вопросу о развитии методологии дарвинизма на Украине	61
<i>В. С. Горский.</i> Из истории исследования философских взаимосвязей (Некоторые методологические вопросы)	76
<i>В. И. Губенко.</i> Исследование философами Украины категории качества в послевоенный период	89
<i>В. А. Ромензц.</i> Поступок и проблема детерминизма в отечественной психологии	104
<i>В. Т. Шнак.</i> Против современных буржуазных фальсификаторов философских взглядов Т. Г. Шевченко	119
<i>А. М. Почапский.</i> Борьба против идеалистической гносеологии украинских буржуазных националистов на Западной Украине (20—30-е годы)	135
<i>Е. В. Пронюк.</i> Идеологическая борьба в Галичине 70-х годов XIX столетия в освещении советских исследователей	149
<i>М. С. Денисенко.</i> Исследование истории философии XVII—XVIII столетий в трудах украинских советских ученых	159
<i>Н. З. Юшманов.</i> Материалы к истории философских учреждений на Украине	175
Краткий обзор литературы	184

63 коп.

« НАУКОВА ДУМКА »